Stockholm 1983

Kalmar under Gustav Vasa och hans söner

av fil. kand. Sven Lilja

1983

KALMAR UNDER GUSTAV VASA OCH HANS SÖNER

Kalmar during the Reigns of Gustavus Vasa and His Sons

AKADEMISK AVHANDLING SOM FÖR AVLÄGGANDE AV FILOSOFIE DOKTORSEXAMEN
VID HUMANISTISKA FAKULTETEN, STOCKHOLMS UNIVERSITET,
OFFENTLIGEN FÖRSVARAS I HÖRSAL 8, HUS D,
FRESCATI MÅNDAGEN DEN 18 APRIL 1983, KL. 13.00.

av

Sven Lilja
Fil kand

Historiska institutionen
106 91 Stockholm

Karlshamn 1983
128 sid. ISBN 91-7146-317-8

Abstract

The town of Kalmar in the sixteenth century was characterised by a functional dualism. As an important foreign trade-centre it was linked to the expanding northern European market. It was also a strategic military centre and the residential seat of the regional administration in the south-eastern part of Sweden. The population was dominated by two large groups, the burghers and the so-called royal servants (*Kungl Majts tjänare*), which together constituted about 75—80% of the population. Another relatively large group consisted of the poorer stratum of the population. This latter group was probably growing in numbers and importance.

During the sixteenth century Kalmar underwent heavy fluctuations in growth and social structure. However, in the long run the town showed signs of stagnation. This long-term decline has been attributed to a number of factors: the stagnation of foreign trade, the recession and perhaps even regression of Crown interests in Kalmar, and political crises which exposed Kalmar to military threat.

In spite of this long-term decline Kalmar retained its status as an important Swedish town. The population of Kalmar has been estimated to be roughly 2 000—2 500 inhabitants.

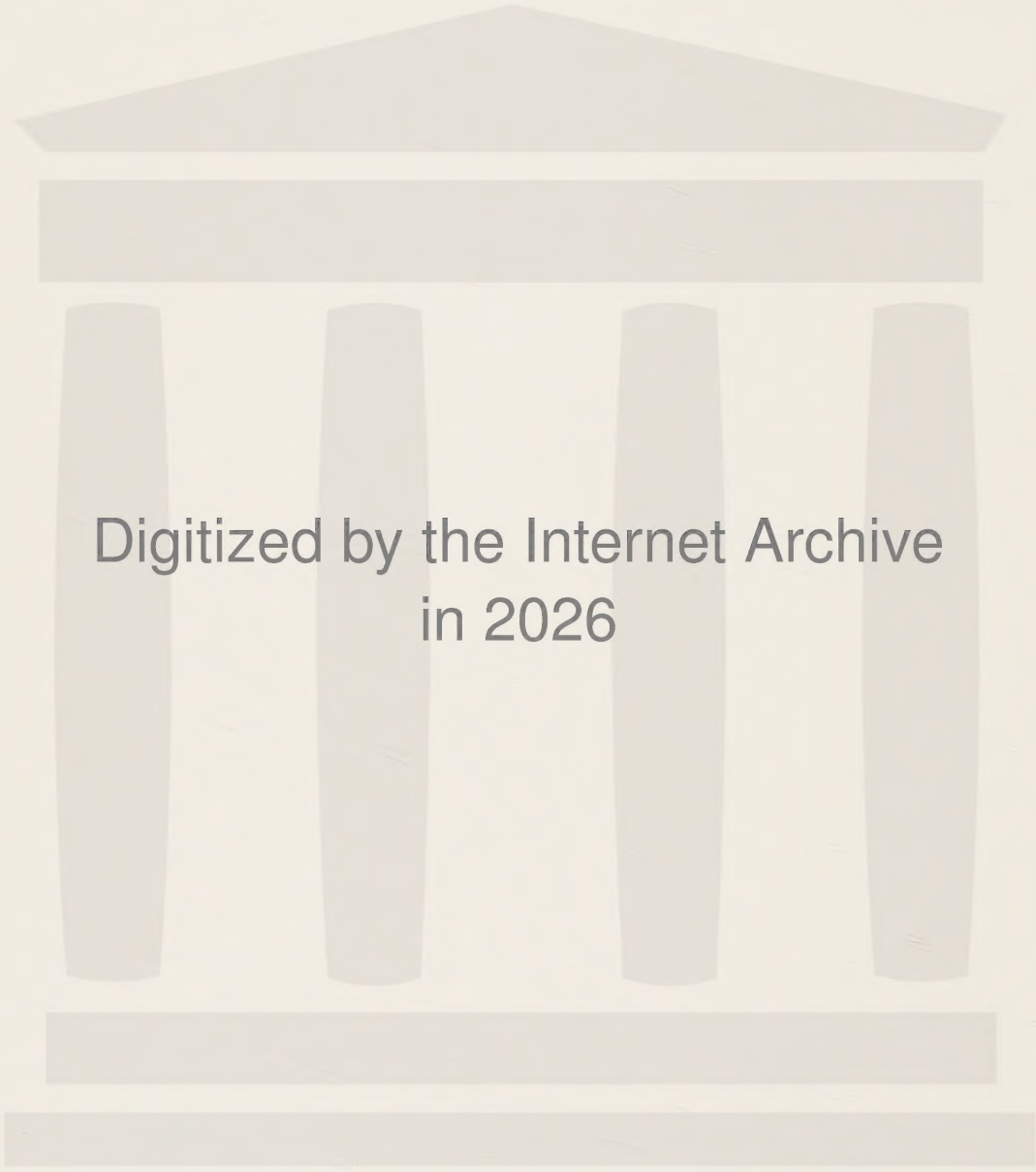
Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41547023_0028

Till Åsa, Ylva och Ludvig

Kalmar under Gustav Vasa och hans söner

av fil. kand. Sven Lilja

UNIV.
LEIDEN
BIBL.

Lagerblads
LAGERBLADS TRYCKERI AB
KARLSHAMN
1983

Förord

När jag inledde mina historiestudier vid Stockholms universitet anade jag inte att staden Kalmar skulle få någon betydelse för min framtid. Så blev det emellertid, vilket jag inte haft skäl att ångra. För det vill jag varmt tacka min lärare och handledare genom åren professor Ingrid Hammarström. Hon gav mig en gång ämnet och utan hennes omtanke, uppmuntrande stöd och sakkunniga ledning hade jag förmodligen inte gått iland med uppgiften.

Docent Birgitta Ericsson och professor Herman Schück har båda läst avhandlingen i manuskript och därvid lämnat åtskilliga kritiska och nyttiga synpunkter. För deras värdefulla insatser vill jag härmed uttrycka min uppskattning. Jag vill också tacka docent Birgitta Fritz, vilken i sin egenskap av biträdande handledare, betydde mycket för mig under min första trevande tid som doktorand.

Kalmar kommun och redaktionsnämnden för Kalmar stads historia har genom tålmodig lojalitet och värdefullt ekonomiskt stöd underlättat mitt arbete.

Jag har haft förmånen att arbeta i en komplex och stimulerande forskarmiljö. Till alla er som under seminarier, lunchdiskussioner och vid andra tillfällen ökat mina vetenskapliga och mänskliga insikter riktar jag ett uppriktigt och hjärtligt tack. Jag vill här särskilt nämna min studiekamrat, kalmarkollega och gode vän fil dr Lars Nilsson, med vilken jag haft ett givande samarbete och ett fruktbart idéutbyte under hela min tid som doktorand. Från honom har jag mottagit många impulser.

Åtskilliga personer har med sina generösa och kompetenta tjänster jämnat vägen för mina forskarmödor. Främst vill jag framhålla personalen på Riksarkivet och det numera bortflyttade Humanistiska biblioteket vid Odengatan 59.

John Toler har svarat för de engelska översättningarna och Kicki Forslund för renritning av diagram. För hjälp med korrekturläsning vill jag också tacka Lars och hans familj samt min mor Ulla.

Mina avslutande tankar går till de tre små personer som betytt så mycket för mig under de gångna forskar- och studieåren. Er tillägnar jag denna bok.

Stockholm i februari 1983.
Sven Lilja

Innehåll

1. Inledning ... 9
   1. Undersökningens syfte ... 9
   2. Källsituationen ... 10
2. Ekonomisk, social och politisk utveckling i 1500-talssamhället ... 11
   1. Allmänt ... 11
   2. Sverige ... 13
   3. Städerna ... 16
3. Utvecklingen i Kalmars omland ... 18
   1. Bebyggelsen ... 18
   2. Produktion och handel ... 19
4. Kalmar i rikspolitiken. Krig och kriser ... 21
5. Allmänna stadsfunktioner / Kalmars specialfunktioner ... 29
6. Uppbördsfunktioner och uppbördsomland ... 32
   1. Allmänt ... 32
   2. Slottets uppbörd och utgifter ... 32
   3. Kronans varuhandel och övrig varuförvaltning i Kalmar ... 36
   4. Kronans byggnadsarbeten i Kalmar ... 38
   5. Militär upprustning. Arkli och skeppsgård ... 40
   6. Hovet i Kalmar. Utvald konung Erik ... 42
   7. Kalmar som kyrklig centralort ... 44
7. Marknadsfunktionen: utrikeshandeln ... 46
   1. Allmänt ... 46
   2. Utrikeshandelns utveckling ... 47
   3. Sjöfartens handelsräjong ... 49
   4. Skeppare och befraktare ... 52
   5. Kalmarborgarnas utrikeshandel och sjöfart ... 53
   6. Varusammansättning: Export ... 56
   7. Varusammansättning: Import ... 60

8. Varuspecialisering och internationell efterfrågan 63
9. Kalmars position i utrikeshandeln 65
8. Handelsomlandet / Konkurrentstäder 67
1. Omlandet: monopoliseringssträvanden 67
2. Konkurrentstäder 68
3. Kalmar och kronans stadspolitik 70
9. Befolkningsstruktur och social förändring 71
1. Inledning 71
2. Befolkningskategorier. En översikt 73
3. Borgerskapet 76
4. Kronans tjänare 83
10. Underskikt och marginalgrupper 87
1. Översikt 87
2. »Husarma» 87
3. »Svenska skuttmän» 89
4. »Gäster» och »främmande skuttmän» 90
5. Personer med Kungl. Maj:ts fribrev 94
6. Knektar och båtsmän 95
11. Staden i ett jämförande perspektiv 95
1. En utvecklingskurva för äldre vasatidens Kalmar 95
2. Kalmars befolkningsstorlek 97
3. Kalmar och utvecklingen på landsbygden 100
4. Kalmars ställning bland Sveriges städer 101

Noter 105
Källor och litteratur 114
Tabellbilaga 118
Exkurs 121
Summary 125

Kalmar under Gustav Vasa och hans söner

av fil. kand. Sven Lilja

1. Inledning

1.1. Undersökningens syfte.

I följande avsnitt av Kalmar stads historia behandlas tidsskedet 1520 till 1610, en period som brukar kallas »äldre vasatid». En sådan tidsbegränsning liksom periodbeteckningen kan ur kalmarhorisont förefalla godtycklig. Namnet äldre vasatid har sina rötter i ett politiskt riksperspektiv på den svenska historien. 1500-talets Kalmar hade sin egen historia och sina egna utvecklingsfaser.

Inte desto mindre kan uttrycket »äldre vasatidens Kalmar» försvaras. Stadens tidiga historia var till viktiga delar tätt sammanvävd med rikets, och äldre vasatiden en period av mycket genomgripande omgestaltning inom det svenska samhället.

Äldre vasatidens Kalmar var ett för dåtiden fullt utvecklat stadssamhälle. Den exakta tidpunkten för Kalmars grundläggande som stad är inte känd. Vid tiden för Gustav Vasas maktövertagande torde den dock ha existerat i kanske trehundra år. Redan under 1200-talet hade de funktioner skapats som skulle göra Kalmar till en av nordens viktigaste medeltida centralorter. Då grundlades väsentliga delar av stadens sociala, ekonomiska och rättsliga gestalt.[1]

Den stad, som växte fram ur 1200-talets samhällsförändringar, skulle till sina huvuddrag bli bestående under åtskilliga hundra år. Först mot slutet av 1700-talet kan den befolkningsökning spåras, som under loppet av dryga etthundrafemtio år skulle förvandla Kalmar till dagens moderna industri- och förvaltningsort.[2]

Perioden mellan dessa båda större samhällsförändringar var emellertid inte präglad av stillastående. Vi gör oss en falsk bild av Kalmars utveckling under tiden 1300 till 1750, om vi föreställer oss en liten stillsam idyll avskärmad från den övriga verklighetens häftiga stormar. Verkligheten såg helt annorlunda ut. Kalmar stod många gånger i händelsernas centrum, profiterande på den samtida politiska och sociala utvecklingen, men också ofta nog hårt drabbad av densamma.

»Staden är en produkt av sitt samhälle, av dess ekonomiska, sociala, politiska och kulturella system.»[3] Här är förvisso inte avsikten att ge en »heltäckande» beskrivning av äldre vasatidens Kalmar. En sådan ambitiös målsättning torde vara svår att fullfölja. Ett stadssamhälle är alltid ett sammansatt socialt fenomen. Detta gäller även de få och små städer som låg glest utspridda i det förindustriella Sverige. Vid utforskandet av städernas historia är det en fördel att komplettera den kronologiska avgränsningen av ämnet med en tematisk. I följande framställning kommer därför intresset att fokuseras kring Kalmars sociala och ekonomiska förhållanden. Den grundläggande frågeställningen blir:

Hur påverkades Kalmars befolkningsutveckling och inre sociala struktur av stadens funktioner och roll i samhället?

Med utgångspunkt i denna frågeställning skall också göras ett försök att ge en mer allmän belysning åt stadsväsendets existensvillkor och utveckling under detta skede.

Framställningen är disponerad i fyra huvudavsnitt. Allmänt kan dessa sägas röra sig från yttre samhällsförhållanden av betydelse för Kalmars utveckling (kap 2–4), via de stadsfunktioner som bildade förbindelselänken mellan staden och det omgivande samhället (kap 5–7), in mot stadens inre sociala struktur (kap 9 och 10). I ett avslutande jämförande avsnitt vidgas återigen det geografiska och kronologiska perspektivet (kap 11).

Denna uttalade intresseinriktning innebär ett bortval av andra problemområden i Kalmars historia. Som exempel kan nämnas stadens bebyggelsehistoria och stadsinstitutionernas och stadsförvaltningens historia.

Andra områden, som exempelvis stadens rikspolitiska roll, behandlas översiktligt.

Undersökningens uppläggning har först och främst bestämts av framställningens allmänna målsättning. Eftersom ambitionen här bl.a. är att belysa och diskutera de mer grundläggande villkoren för stadens existens och utveckling, har också en inriktning på socio-ekonomiska förhållanden och utåtriktade stadsfunktioner tett sig naturlig.

För det andra kan det rådande forskningsläget anföras som ett skäl till den valda infallsvinkeln. Sociala, ekonomiska och demografiska problemställningar har varit på stadig frammarsch i de senaste decenniernas svenska historieforskning rörande det äldre samhället. Huvuddelen av denna forskning har dock rört landsbygdens förhållanden, medan situationen i städerna fått en jämförelsevis undanskymd plats. Detta kan i alldeles särskild grad sägas gälla äldre vasatidens städer.[4]

Även inom kalmarforskningen dominerar intrycket av obanade vägar, när det gäller det här aktuella problemområdet. Den moderna forskningen rörande det äldre Kalmar har i hög grad dominerats av bebyggelsehistoriska frågeställningar. Vill man söka efter mer utförliga bearbetningar av 1500-talsstadens sociala och ekonomiska förhållanden, får man leta sig tillbaka till 1860- och 70-talen då Volmar Sylvanders monumentala arbete »Kalmar Slotts och Stads Historia» såg dagens ljus. Sylvanders arbete motsvarar dock inte vår tids vetenskapliga krav och har därför följts av modernare bearbetningar. Sammanfattande måste dock konstateras att sociala och ekonomiska problem har fått ett förhållandevis begränsat utrymme i den moderna kalmarforskningen.

Följande kalmarhistoria kan inte ersätta Sylvanders omfattande verk. Möjligen kan den i stället ses som ett försök till en modernisering av en del äldre kalmarforskning och som en komplettering av den moderna motsvarigheten.

1.2. Källsituationen.

Den jämförelsevis goda tillgången på kameralt källmaterial, dvs. bevarade räkenskaper, kan anföras som ett tredje motiv för valet av problemställning. Från omkring 1540-talet och framåt föreligger flera mer eller mindre fullständiga räkenskapssviter, vilka bildar ett gott underlag för belysning av sociala och ekonomiska problem.

Detta plötsliga källflöde är ingen slump och heller inte unikt för Kalmar. Skapandet av det nationella kungadömet var en av 1500-talets viktigaste politiska och sociala processer. Genom utbyggnaden av den statliga administrationen växte så småningom fram större delen av de arkivmassor, som idag bildar grunden för vår kunskap om samhället i äldre tider. Under äldre vasatid var staten den utan all jämförelse största arkivbildaren. Redan Gustav Vasas förhållandevis enkla förvaltningsorganisation avsatte stora mängder dokument, skrivelser, räkenskaper, verifikationshandlingar etc. Denna källsituation skiljer sig på ett fördelaktigt sätt från den som medeltidsforskaren möter. Nya frågor kan ställas, gamla problem kan fördjupas.[5]

Det rikhaltiga källmaterialet ger belysning åt åtskilliga samhälleliga företeelser såväl på riks- som lokal och regional nivå. I högre grad än vad beträffar medeltiden ställs 1500-talsforskningen inför ett urvalsproblem.

Inriktningen på sociala och ekonomiska förhållanden förutsätter eller underlättas av ett material som i viss utsträckning kan presenteras i statistisk form. Mängden av räkenskapshandlingar producerade av den kungliga kammaren, dvs. den centrala finansförvaltningen, lever i viss mån upp till detta krav. I räkenskaperna föreligger årsvisa redogörelser för vitala delar av Kalmars sociala och ekonomiska förhållanden, allt ifrån utspisningen av fångarna på slottet till de främmande köpmännens införsel av kryddor, kramvaror, öl och vin.

Föreliggande undersökning har grundats på några av de viktigaste av dessa kamerala källserier, främst stadens egna räkenskaper, slottets räkenskaper samt den lokala tullförvaltningens räkenskaper. Därutöver har några extraskattelängder och mantalsregister från 1570-talet och framåt intagit en betydelsefull roll som underlag för framställningen.[6]

Generellt sett är Kalmars kamerala källor relativt välbevarade. Detta gäller i synnerhet för stadens egna räkenskaper som föreligger från 1540-talets början och framåt. Det tillhör sällsyntheterna att motsvarande källgrupp finns bevarad från andra svenska 1500-talsstäder.[7] Kalmar slotts räkenskaper finns också bevarade i ett förhållandevis fullständigt skick från omkring 1540. Tullräkenskaperna inleds däremot inte förrän mot 1540-talets slut, och föreligger i sporadiskt skick fram till 1570-talet.

De viktigaste luckorna i materialet återfinns under 1590-talets senare hälft, då samtliga utnyttjade källgrupper företer luckor i beståndet. Denna brist kan sannolikt återföras på de politiska oroligheterna vid denna tid. Även det krigshärjade 1560-talet har medfört brister i källtillgången.[8]

Den jämförelsevis rikliga tillgången på källmaterial gör att den här valda infallsvinkeln kan få en relativt

solid underbyggnad. Samtidigt medför emellertid materialets karaktär vissa allmänna källkritiska problem som i sammanhanget inte går att bortse ifrån. Dessa svårigheter kan återföras på dels materialets ensidigt statliga karaktär och dels dess ursprungliga funktion som räkenskaper.

Dessa egenskaper hos källorna medför bl.a. risk för vissa skevheter i den verklighetsbild som går att skapa utifrån dem. Först och främst föreligger en risk för överbetoning av statens roll för stadens utveckling. Därtill kommer att räkenskaperna främst förmedlar kunskaper om de förhållanden som intresserade den kungliga kammaren som kontrollerande myndighet. Denna faktor var avgörande för vad som togs upp i redovisningen, men också för hur det redovisades. Fullständigheten varierade med syftet.[9]

Utöver skevheter i materialets verklighetsbild och verklighetstäckning tillkommer tolkningen av de föreliggande resultaten som ett problem av stor vikt. Statistik uppbyggd av kamerala räkenskaper ger givetvis i första hand kunskap om kamerala förhållanden. För den historiska forskningen har frågan gällt huruvida en sådan statistik också kan belysa bakomliggande samhällsprocesser, och i så fall hur. Det är uppenbart att detta tolkningsproblem måste uppstå överallt där källmaterialets ursprungliga syfte skiljer sig från forskarens vetenskapliga målsättning.[10]

En samlad värdering av det tillgängliga kamerala källmaterialet måste trots allt bli positiv. De bevarade källserierna täcker utan tvekan mycket viktiga delar av Kalmars sociala och ekonomiska förhållanden under äldre vasatid.

2. Ekonomisk, social och politisk utveckling i 1500-talssamhället

2.1. Allmänt.

Kalmars yttre och inre utveckling var beroende av faktorer, som låg utanför stadens gränser och bortom dess direkta inflytande. Befolkningsutvecklingen bildade ramar för stadens egna expansionsmöjligheter. Detsamma gällde de skiftande ekonomiska och politiska förhållandena. I takt med samhällets gradvisa förändringar ändrades också förutsättningarna för Kalmars existens.

I det följande görs ett försök att teckna några huvudlinjer i denna bakomliggande samhällsförändring.

I den moderna forskningen förhärskar synen på det europeiska 1500-talssamhället som ett expansivt samhälle. Den senmedeltida s.k. agrarkrisen förbyttes under 1400-talets senare hälft i en uppåtgående konjunktur, som varade i stort sett obruten en bit in på 1600-talet. Befolkningen ökade. Nya efterfrågemönster uppstod och stimulerade handel och industriell produktion. En ny internationell arbetsfördelning började ta form. Jordbruksproduktionen ökade och priserna steg kraftigt. Till följd av den snabba befolkningstillväxten blev prisstegringarna särskilt stora på jordbruksprodukter.[1]

Europas gränser flyttades över världshaven. Grunden lades till omfattande koloniala imperier. På det kulturella och religiösa planet medförde renässansens genombrott och reformationen stora förändringar i attityder och tänkesätt. De första stegen mot en naturvetenskaplig världsbild togs.[2]

Den nya nationalstatens framväxt innebar en politisk maktförskjutning med stora konsekvenser för de europeiska ländernas inre såväl som yttre förhållanden. Statens utgifter ökade kraftigt. Kontrollapparat och skattetryck hårdnade. Nationalstaternas expansionstendenser blev en ständig källa till konflikter och militära uppgörelser.[3]

Inom den »gamla» världens gränser försköts den ekonomiska tyngdpunkten. Det tidigare så blomstrande medelhavsområdet upplevde en relativ tillbakagång. Europas ekonomiska centrum kom i stället att gradvis förflyttas mot atlantkusten i nordväst. Redan under 1500-talet hade den process satt igång, som skulle göra Holland och England till de följande seklens ekonomiska stormakter.[4]

De nya utvecklingslinjerna gav kännbara återverkningar på östersjöområdets ekonomi. De stora och glesbebyggda områdena i norra och östra Europa blev produktionsorter för en stor del av det tätbefolkade och ekonomiskt expansiva Västeuropas behov av råvaror och livsmedel från skog, jordbruk, bergsbruk och boskapsskötsel. Från de västeuropeiska handelsorterna gick norrut och österut ett mer differentierat utbud av kram- och kolonialvaror, drycker och industriprodukter. Bland industrivarorna dominerade olika sorters textilier. I denna riktning gick också en nödvändig basvara som salt.[5]

Under denna period påskyndades den redan tidigare märkbara tendensen till upplösning av det hanseatiska

1. *Danzig. Utsikt från rådhustornet. Teckning av R. Gruber 1927.*

handelssystemet. De fordom så mäktiga hansestäderna fick vidkännas en allt hårdare konkurrens från de expansiva nederländska städerna. De nordtyska hansestädernas strategiska roll som transiteringspunkter för den öst-västliga handeln uppluckrades gradvis. Parallellt med denna utveckling ökade direkthandeln mellan de östliga utförselhamnarna och marknaderna i väst. En allt större del av det östliga produktionsöverskottet kanaliserades via Öresund runt Danmarks nordspets. Den tidigare så viktiga »Travelinjen», över den smala landremsan mellan Lübeck och Hamburg, förlorade sin betydelse. Hansaköpmännens förmedlande roll kom därmed att så småningom försvinna.[6]

Under medeltiden hade hansan byggt ut sin kommersiella ledarställning till en stark handelspolitisk maktposition. Förändringarna under 1500-talet innebar att hansestäderna fick se denna sin roll som en betydelsefull politisk maktfaktor gradvis gå förlorad. Deras politiska försvagning var till stor del en följd av inre intressemotsättningar, framkallade av de ekonomiska förändringarna i tiden.[7] En minst lika viktig faktor blev emellertid en annan förändring.

I likhet med utvecklingen på andra håll i Europa började de tidigare så svaga feodala staterna kring Östersjön att genomgå en förvandling till moderna nationalstater grundade på en stark kungamakt. Denna nya och starkare statsmakt vilade på en effektiviserad finansförvaltning och en utbyggd byråkratisk apparat. Folkökning, ekonomisk tillväxt och effektivare förvaltning gav centralmakten ekonomiska resurser som saknat motsvarighet i det medeltida samhället. I de protestantiska staterna innebar reformationen dessutom en överföring i stor skala av ekonomiska tillgångar till kungamakten från den krossade katolska kyrkan.

De ökande ekonomiska resurserna medförde i sin tur en kraftig stegring av de offentliga utgifterna. Praktälskande renässanshov blev en allt dyrbarare del av den statliga hushållningen. Den växande administrativa apparaten krävde ökade medel. Förändringarna i den internationella maktbalansen, kombinerad med utvecklingen inom den militära teknologin, drev fram allt större och kostsammare arméer, flottor och fasta försvarsanläggningar.[8]

Denna nya maktfaktor i östersjöpolitiken blev övermäktig de tyska hansestädernas militära och politiska förmåga. Den kom också att påverka samhällena på alla deras nivåer, med viktiga sociala och kulturella förändringar som följd.

En omfattande stadstillväxt blev en av de viktigaste följderna av den ekonomiska och demografiska expansionen. Storstäder som London, Paris, Amsterdam och Hamburg växte till metropoler av en tidigare i dessa delar av Europa okänd storlek. Även stadssamhällen längre ned i tätortshierarkin ökade på sina håll i storlek.

Stadstillväxten, »urbaniseringen», fick emellertid en ojämn geografisk spridning. Den kraftigaste urbaniseringen inträffade i de ekonomiskt expansiva delarna av nordvästra Europa. Även i den andra änden av östersjöhandelns öst/västliga axel växte städernas roll. Man har beräknat att de ryska städernas antal under denna period ökade från 160 till 230. Inom hansan däremot blev utvecklingen mer ojämn. Den tidigare ledande hansestaden Lübeck stagnerade i sin befolkningsutveckling, medan andra hansestäder i högre grad lyckades anpassa sig till de politiska och ekonomiska förändringarna. Städerna Hamburg och Danzig skapade sig nya roller i handelsutbytet mellan öst och väst. Deras ekonomier förblev expansiva och deras befolkningar ökade i storlek.[9]

2.2. Sverige.

Åtskilliga av de europeiska expansionstendenserna hade sina motsvarigheter i äldre vasatidens svenska samhälle. I senare forskning har man framhållit likheten i den allmänna utvecklingen. En senmedeltida kris följdes av en bättre konjunktur som varade in på 1600-talet. Befolkningen ökade och bebyggelsen bredde ut sig. Ekonomiska strukturförändringar och en viss ekonomisk tillväxt har konstaterats. Under denna period kom bergshanteringens produkter att mer och mer bilda basen för den svenska exporten, vid sidan av produkter från jordbruk, boskapsskötsel och skog. Även statsmaktens resurser och inflytande ökade.

Befolkningsutvecklingen i 1500-talets Sverige kan inte studeras direkt på grund av bristen på källmaterial. I modern bebyggelsehistorisk forskning har man i stället sökt bedöma tendensen i befolkningsutvecklingen utifrån bebyggelsens förändringar. Denna genomgick en stagnationsfas under senare delen av 1300-talet och 1400-talets förra hälft. En akut brist på arbetskraft ledde till ödeläggelse av brukningsenheter och skattesänkningar på sina håll. Hårdast tycks de ekonomiskt mindre bärkraftiga gles- och skogsbygderna ha drabbats. Under 1400-talets senare hälft vände denna negativa trend och avlöstes av en mer än sekellång bebyggelseexpansion. Den enda mer omfattande tillbakagången i denna allmänna expansion inträffade under 1560-talets senare hälft, och då som en följd av det nordiska sjuårskrigets härjningar. Återhämtningen efter kriget synes dock ha varit relativt snabb.

Den expansiva utvecklingen kännetecknades dels av en återuppodling av tidigare ödelagda hemman och dels av en regelrätt kolonisationsverksamhet. Perifera skogstrakter svedjades, odlades upp och införlivades gradvis med det gamla kulturlandskapet. Den kraftiga bebyggelseexpansionen under äldre vasatid har tolkats som ett tecken på en positiv befolkningstrend. Produktionen ökade, vilket bör ha stimulerat handel och andra stadsnäringar. Även det finansiella underlaget för statsmakten ökade.[10]

Samtidigt ökade det svenska 1500-talssamhällets förbindelser med kontinenten. Dessa kontakter verkade på olika sociala nivåer från renodlat ekonomiska relationer till kulturella och ideologiska inflytelser. För de större städernas del spelade fjärrhandelns utveckling en central roll. Denna bildade stommen i den borgerliga ekonomin. Vinsterna härav utgjorde den viktigaste kapitalbildande faktorn, vilket på sikt också måste ha präglat städernas utvecklingsmöjligheter och deras inre sociala struktur.

Med få undantag dominerades den borgerliga befolkningen ekonomiskt och socialt av ett smalt skikt fjärrhandlande köpmän. Deras välstånd, och därmed den urbana arbetsmarknadens utveckling, var beroende av varuutbytets villkor och förändringar.[11]

Utvecklingen under äldre vasatid bör i längden ha gynnat detta elitskikt. Av allt att döma genomgick utrikeshandeln en ökning på längre sikt. Eli Heckscher har uppskattat sjöfartens tillväxt till omkring 50 procent från mitten av 1500-talet till 1600-talets början. Samma ökande tendens har Sven Lundkvist konstaterat för Gustav Vasas två sista regeringsdecennier (1540 –1560).[12]

Det torde vara mycket svårt utifrån nuvarande forskningsläge att skapa sig en mer detaljerad bild av handelskonjunkturernas skiftningar under perioden. Den expansiva tendensen fortsatte emellertid inte obruten. Några tillfälliga och mer eller mindre genomgripande bakslag inträffade. Framför allt kunde perioder av militära kriser åsamka avbrott i det kontinuerliga flödet av varor. De återkommande konflikterna med den ledande hansestaden Lübeck innebar alltid ett hot mot tillförseln av viktiga varor. Sådana akuta kriser inträffade på 1530-talet med den s.k. Grevefejden, på 1560-talet under det nordiska sjuårskriget, då de allierade makterna Lübeck och Danmark under ett par år uppehöll en framgångsrik blockad mot den svenska varutillförseln, och slutligen också under åren kring sekelskiftet 1600, då Lübecks uppslutning bakom Sigismund åstadkom en period av frusna relationer mellan den svenska regenten hertig Karl och hansestaden.

I praktiken lyckades emellertid den svenska kronan oftast kringgå detta hot mot varutillförseln. Handelsvägarna lades om. Den svenska örlogsflottans styrka kunde som regel också garantera någorlunda säkra handelsförbindelser mellan de svenska städerna och deras kontinentala motparter. Den allvarligaste krisen för den svenska utrikeshandeln synes ha inträffat under det nordiska sjuårskriget på 1560-talet. Förutom den delvis framgångsrika sjöblockaden medverkade de krigiska förvecklingarna i landet till att sätta det normala ekonomiska systemet ur funktion. Landsbygdens bebyggelse och produktion drabbades hårt av krigets härjningar. Även åtskilliga städer fick mer eller mindre direkt vidkännas påfrestningar.[13]

De tillfälliga bakslagen förändrar dock inte bilden av en i stort sett expansiv utrikeshandel. Den viktigaste orsaken torde vara den allmänna ekonomiska tillväxten i det kontinentala Europa. Befolkningsökningen, stadstillväxten och de växande statsapparaterna ökade efterfrågan på svenska stapelvaror.

2. *Lübeck.*

Med den växande utrikeshandeln följde också viktiga strukturförändringar, som på ett tydligt sätt påvisar förändringar i Sveriges roll i den tilltagande internationella arbetsfördelningen. Något tillspetsat skulle man kunna tala om en brytningstid. Den västliga orienteringen ökade gradvis. Exportens varusammansättning förändrades i riktning mot ökande betydelse för bergsbrukets produkter parallellt med en minskande roll för boskapsskötselns överskott. Det medeltida handelssystemet började gå mot sin upplösning.

Dessa förändringar försiggick successivt. Först mot 1500-talets slut blev de nya tendenserna tydligare skönjbara. Ännu vid äldre vasatidens utgång, vid 1600-talets början, dominerade den nordtyska hansan inom Sveriges utrikeshandel. På 1590-talet hade fortfarande smör, hudar och skinn betydande andelar av den svenska exporten.[14]

Bebyggelseökningen och utrikeshandelns tillväxt kan båda ses som tecken på de expansiva tendenserna i 1500-talets svenska samhälle. Statsmaktens konsolidering och växande roll var en annan komponent i denna samhällsförändring. Grunden för den svenska enväldiga kungamaktens epok lades under Gustav Vasas regeringstid. Under loppet av ett fåtal decennier byggdes en omfattande civil och militär statsapparat upp. Den politiska makten centraliserades till kungens person och dennes närmaste krets av rådgivare. Viktiga balanserande maktinstitutioner, som den katolska kyrkan och de tidigare mer självständiga landskapsmenigheterna, krossades helt eller tvingades med vapenmakt och andra medel till underdånighet. Inte heller högadeln var den politiska maktfaktor den varit under senmedeltidens unionsstrider. Först under 1500-talets senare del började adeln, delvis i motsättning till kungamakten, återigen bygga upp en maktposition.[15]

1500-talets maktcentralisering var en process med djupgående sociala och ekonomiska följder. Inte minst städerna fick känna av den nya och starka kungamaktens anspråk på lojalitet och materiellt stöd. Kontroll och skattetryck ökade. Förändringarna föranledde åtskilliga klagomål och protestskrivelser från borgarnas sida. Man begärde befrielse från extraordinarie skatter, nedsättande av den årliga statliga skatten, efterskänkande av sakören (böter) och tull m.m. Man sökte centralmaktens stöd i kampen om handelsomlandet. Man protesterade mot de allt talrikare adels- och kronotjänarnas olaga konkurrens och deras befrielse från de kommunala förpliktelserna i städerna.[16]

Samtidigt innebar den expanderande kungamakten ett positivt incitament i städernas utveckling. På 1500-talet, liksom på medeltiden, betalades skatter och avgifter i både pengar och sådana varor som bönderna producerade. Statsinkomsternas ökning i kombination med naturahushållning och primitiva transportmedel förlänade vissa städer viktiga funktioner som uppsamlings- och omsättningsorter för kronans uppbörd i

varor. Särskilt från omkring 1540 befästes naturahushållningen i Gustav Vasas finanssystem. Förvaltningen av skattevarorna gav sysselsättning, och handeln med dem drog till sig främmande och inhemska köpmän. Med de växande resurserna och kronans utbyggda handelsorganisation blev staten en betydelsefull faktor inom svensk utrikeshandel.[17]

Uppbörd och utgift växelverkade i riktning mot en komplex och allt »tyngre» statlig förvaltningsstruktur. Växande inkomster gav grunden för en effektiviserad förvaltning, som höjde den politiska ambitionsnivån, som i sin tur krävde ytterligare inkomster etc. Det svenska 1500-talssamhället befann sig ännu bara i början av denna process, men färdriktningen var utstakad, och omständigheterna medgav ingen återvändo.[18]

Det militära och civila statsmaskineriets tillväxt gav sysselsättning åt en växande mängd s.k. kronotjänare. En stor del av dessa koncentrerades till rikets städer, i synnerhet sådana som fyllde viktigare funktioner inom försvar och länsförvaltning, exempelvis städer med en fästning som Kalmar.

I de viktigaste residens- och slottsstäderna kom kronans folk att bilda ett talrikt inslag i stadsbefolkningen. Detta inslag stod utanför borgerskapet som kollektiv. Det var för sitt välstånd och sin existens beroende av statens inkomster.[19]

Statsmaktens expansion var emellertid, lika lite som bebyggelsens eller exportens, en process i obruten tillväxt. Finansiella kriser inträffade. Periodvis översteg kostnaderna för de politiska ambitionerna de tillgängliga resurserna.

I detta avseende framstår det nordiska sjuårskriget 1563–1570 ånyo som den stora vattendelaren. Gustav Vasas maktövertagande 1520–23 hade finansierats med lån från Lübeck. Under dennes fortsatta regeringstid skedde en kontinuerlig konsolidering av rikets finanser. Reformationen gav ett betydande finansiellt tillskott. En omläggning ca 1540 av systemet för ordinarie skatter på bondejorden gav ökande inkomster och bättre kontroll av de finansiella tillgångarna. För särskilda ändamål tillgreps extraordinarie skatter. Ett annat viktigt komplement blev den kraftigt ökande produktionen vid Sala silvergruva. Den gav Gustav Vasa tillgångar i silver som kronan kunde slå mynt av.[20]

Stabila finanser och ett finansiellt överskott i form av lagrat silver blev resultatet av Gustav Vasas finanspolitiska åtgärder. Vid Gustav Vasas död 1560 stod Sverige finansiellt sett väl rustat. Nordiska sjuårskriget medförde dock stora påfrestningar på de krigförande parternas resurser. De goda finanserna från föregående decennier förbyttes i sin motsats. Från och med Johan III:s regeringstid befann sig de svenska finanserna i en mer eller mindre permanent kris, klämda mellan otillräckliga tillgångar och en hög utrikespolitisk ambitionsnivå. Situationen möttes med ökat skattetryck, ökade utskrivningar, penningvärdesförsämringar, monopol på handeln med koppar och järn, krediter från utländska köpmän och inhemska borgare m.m. På 1580-talet, dvs. mot slutet av Johan III:s regentperiod, befann sig rikets finanser i en situation som i länder som Frankrike och Spanien hade slutat med statsbankrutt. Enligt Birgitta Odén blev det ökade trycket på allmogen efter hand allt för tungt. Hon konstaterar att »... beskattningen nått en gräns, då den började motverka sina egna syften och bli farlig för det inre lugnet».[21]

Det svåra och farliga finansiella och sociala läget i kombination med den oppositionellt inriktade rådsaristokratins ökade inflytande ledde mot 1580-talets slut till en viss lättnad i skattetrycket. 1590-talets inbördesstrider, beredskapen mot Danmark och den fortsatta expansiva utrikespolitiken medgav emellertid ingen längre finansiell avspänningsperiod. Efter Karl IX:s definitiva maktövertagande ökade återigen de extra skatterna i omfattning och betydelse.[22]

Ekonomin i äldre vasatidens svenska samhälle baserades till alldeles övervägande delen på jordbruket. Boskapsskötsel och spannmålsodling var rikets basnäringar. I områden med gynnsamma lokala förutsättningar kompletterades jordbruket med olika typer av

3. Gustav Vasa av okänd konstnär (W. Boy?). 1550-talet, Gripsholm. Foto Svenska porträttarkivet.

binäringar som jakt, fiske, skogsavverkning, tjärbränning, bergshantering m.m.

Självförsörjningsgraden i det dåtida svenska agrarsamhället är en omdiskuterad fråga. Man har bl.a. framhållit det importerade saltets avgörande betydelse för lagring och distribution av boskapsskötselns och fiskets produkter. Även importvaror som kläde, lin, hampa, humle m.m. har ansetts viktiga för allmogens hushållning. Statsmaktens behov av importvaror torde stå bortom all diskussion. Löner utbetalades i importerat kläde. Krig fördes med delvis importerat material.[23]

En betydande del av böndernas produktion gick emellertid direkt till deras egen konsumtion. Utöver denna produktion för överlevnad skapades också ett överskott som huvudsakligen gick till de stora jordägarna, främst kronan och adeln, i form av arrende (»ränta»). De feodala jordägarnas anspråk omfattade i princip hela det agrara överskottet. Feodalräntans stelhet innebar emellertid att en del av överskottet under goda tider stannade kvar i böndernas ägo. Det var detta bondeägda produktionsöverskott som på sikt skulle bryta ner de feodala produktionsförhållandena och bana vägen för den moderna urbaniseringen och det kapitalistiska samhället.

Denna utveckling låg emellertid ännu i framtiden. Mycket tyder i stället på att 1600-talets adelsvälde och expansiva svenska stormaktspolitik lämnade mycket lite utrymme för en mer långsiktig tillväxt av det bondeägda produktionsöverskottet. Tvärtom tycks i stället, i Sverige liksom i andra delar av Europa, den expansiva utvecklingen från 1500-talet ha avbrutits eller sackat av.[24]

Det kan hävdas att 1500-talets bebyggelse- och befolkningsexpansion i sig utgör ett tecken på att det ökande skattetrycket, utskrivningarna och andra bördor ännu inte nått en nivå där de blev hämmande för den demografiska och ekonomiska utvecklingen. En del av överskottsproduktionen stannade kvar i de direkta producenternas, dvs. böndernas, ägo och bildade den materiella grundvalen för agrarsamhällets expansion.

En sådan situation bör ha verkat stimulerande på handelns utveckling. Inom bebyggelseforskningen har man också pekat på handelns roll i 1500-talets samhällsförändringar. I den mån det fanns avsättningsmöjligheter för böndernas överskottsprodukter kan, menar man, ett renodlat vinstmotiv ha varit en av förklaringarna till den nyodling och andra odlingsförändringar som kännetecknade perioden.[25]

2.3. Städerna.

De här skisserade förändringarna i äldre vasatidens svenska samhälle bör ha bildat gynnsamma förutsättningar för en mer allmän stadstillväxt eller urbanisering. I den bebyggelsehistoriska forskningen har man också pekat på en inflyttning till städerna som en möjlig och trolig konsekvens av befolkningsökningen. Klart är att det bör ha funnits stora och växande befolkningsresurser att ta av, och det svenska stadssystemet var mycket outvecklat vid denna tid. Enligt en mycket ungefärlig uppskattning bodde cirka fem procent av rikets befolkning i städer.[26] Denna befolkningsreserv i kombination med en växande utrikeshandel och det expanderande

statsmaskineriet utgjorde grundläggande betingelser för städernas utveckling.

Betingelserna för stadstillväxt var emellertid inte entydigt gynnsamma. Ytterst vilade städernas expansionsmöjligheter på det omgivande agrarsamhällets förmåga till överskottsproduktion. Från landsbygden kom en nödvändig del av de flesta städers livsmedelsförsörjning. Därifrån kom också de stapelvaror som bildade grunden i det borgerliga ekonomiska systemet baserat på utrikeshandel. Agrarsamhällets marginaler var dock små. De periodiska kriser som inträffade sopade lätt bort det magra överskott som kunde åstadkommas inom ramarna för de rådande produktionsförhållandena.[27] Samma verkan kunde skattetrycket ha, om det blev allt för starkt.

Frågan huruvida städerna ökade i betydelse och storlek är svår att besvara. För närvarande föreligger ingen samlad studie över de svenska städernas befolkningsutveckling under 1500- och det tidiga 1600-talet. Urbaniseringsproblematiken för den här aktuella perioden har i stället knutits till den nygrundning av städer som tog sin början för det dåtida egentliga Sveriges del med Johan III:s regentperiod. Denna process fortgick med skiftande intensitet fram till 1660. Under äldre vasatid, från 1582 till 1611 grundades 7 nya städer, utöver de 35 som redan fanns.[28]

Detta innebar givetvis ett tillskott till den totala stadsbefolkningen i riket. I den bemärkelsen är det således möjligt att tala om en »urbaniseringsprocess». Frågan är om denna urbanisering kan ses som ett uttryck för grundläggande förändringar i de rådande ekonomiska och sociala betingelserna för städernas utveckling. Något entydigt svar står inte att finna i den stadshistoriska litteraturen.

Eli Heckscher betraktar således 1500- och 1600-talens stadsgrundningar som ett utslag av ett irrationellt huvudsakligen importerat stadsekonomiskt betraktelsesätt hos den svenska statsmakten. Enligt denne saknades de grundläggande förutsättningarna, i det glest befolkade naturahushållande svenska jordbrukarsamhället, för en mer långtgående centralisering av stadsnäringarna, handel och hantverk. Följden blev att de många nygrundade stadssamhällena fick en stagnerande utveckling. De förblev små och obetydliga.[29]

Lars-Arne Norborg ansluter sig i huvudsak till Eli Heckschers negativa värdering av de nygrundade städernas utvecklingsmöjligheter. Han försöker emellertid förklara stadsgrundningspolitiken utifrån mer rationella behov hos den svenska kronan. Städerna kunde beskattas. De levererade likvida medel och andra produkter som kronan hade behov av. I politiska orostider kunde de härbärgera trupper, samt ställa knektar och båtsmän till förfogande. Flera städer fick ta rollen som militära stödjepunkter, med vidlyftiga slotts- och befästningsanläggningar inom stadsområdet. Norborg menar att kronans stadspolitik var ett utslag av kronans praktiska, militära och finansiella behov.[30]

Senast har Birgitta Ericsson återkommit till 1500- och 1600-talens stadsgrundningsskede. Liksom Norborg betonar hon de fiskala och militära aspekterna av den förda politiken. Statsmaktens huvudsakliga målsättning var att stärka kontrollen över de perifera riksdelarna och de ekonomiskt viktiga inlandsområdena. Nygrundningarna lokaliserades i enlighet med dessa mål till norrlandskusten, bergslagsområdet och Älvsborgs län.

Enligt Birgitta Ericsson kännetecknades de nyanlagda städerna inte av sämre utvecklingsmöjligheter än sina medeltida motsvarigheter. Det svenska stadsväsendet var överlag dåligt utvecklat före 1800-talet. Detta gällde såväl de gamla städerna som nygrundningarna. I motsats till Eli Heckscher menar hon emellertid att de svenska småstäderna fyllde viktiga funktioner i det förindustriella Sverige. »De nya städerna har vidgat fältet för statsmaktens aktivitet men också skapat arbetsmöjligheter för många av landets invånare, lett till en ökad social rörlighet och vidare kontakter».[31]

Diskussionen om 1500- och 1600-talens nygrundningar ger inget klart besked i frågan om äldre vasatid var en period av mer allmän stadstillväxt. Inget utesluter dock att Johan III:s och Karl IX:s stadsgrundningspolitik i själva verket låg i linje med rådande demografiska och ekonomiska förändringar. Såväl hos Heckscher som hos Ericsson kan man också finna stöd för att äldre vasatidens nygrundningar var förhållandevis utvecklingsbara. Det var framför allt stadsgrundningarna under 1640- och 1650-talen, som med några få undantag förblev outvecklade som urbaniserade samhällen.[32]

Det är, i anslutning till den bebyggelsehistoriska forskningen, rimligt att anta ett samband mellan en stadig befolkningstillväxt och ett inflyttningsöverskott till städerna. Åtskilliga undersökningar pekar också på att de förindustriella städerna under normala förhållanden hade behov av en kontinuerlig inflyttning för sin fortlevnad och vidareutveckling. Den täta bebyggelsen, kanske också dåliga sanitära förhållanden i dessa små stadssamhällen gjorde att t.ex. epidemier snabbt spreds och att födelseöverskottet som regel inte höll jämna steg med dödligheten. En inflyttning blev nödvändig.[33]

Vad beträffar vissa enskilda städer har man också konstaterat tecken på expansion. Så t.ex. var Norr-

köping en starkt växande stad under senare delen av 1500-talet. Björn Helmfrid har räknat med en tredubbling av befolkningen under femtioårsperioden 1570–1620. Norrköpings tillväxt var uppenbarligen exceptionellt snabb, men även andra städer hade en expansiv utveckling. I Stockholm kan en markerad tillväxtfas konstateras från 1580-talets slut. Nyköping profiterade på sin ställning som centralort i hertig Karls furstendöme. Också Jönköping tycks ha vuxit, bl.a. som en följd av 1590-talets intensifierade slottsbygge i staden. Andra exempel nämnda i den stadshistoriska litteraturen är Västerås, Västervik, Arboga och Södertälje.[34]

Så som forskningsläget för närvarande ser ut är det som nämnts inte möjligt att dra några definitiva slutsatser rörande urbaniseringsförloppet och urbaniseringstakten i äldre vasatidens svenska samhälle. Än mindre är det möjligt att fastställa några kronologiska eller geografiska mönster i periodens stadsutveckling. De flesta tecken tyder dock på en mer allmänt utbredd stadstillväxt.

Innan sökljuset riktas mot själva staden är det motiverat med en kortare redogörelse för några viktiga drag i den omgivande landsbygdens bebyggelseutveckling och ekonomiska struktur. Landsbygden svarade för den reserv av materiella förnödenheter och arbetskraft som var en grundbetingelse för varje stads existens. Vår möjlighet att förstå Kalmars situation och utveckling ökar om stadens omland, dess befolkning och bebyggelse, dess produktion och handel dras in i blickfältet.

3. Utvecklingen i Kalmars omland

3.1. Bebyggelsen.

Kalmar omlands kärnområde, som i stort sett omfattade dåvarande Kalmar län med Öland, var en natur- och näringsgeografiskt varierad bygd. Västerut i gränsområdet mellan Kalmar län och Värend präglades landskapsbilden av skogsklädda moränmarker. Bebyggelsen var förhållandevis gles och dominerades av utspridda ensamgårdar. Denna trakt bildade den östliga delen av en vidsträckt övergångszon mellan den centrala spannmålsproducerande värendsbygden och kustlandet i Möre. Markförhållandena är inte särskilt lämpade för åkerbruk. I stället utgjorde boskapsskötseln basnäringen i området.[1]

Till skillnad från inlandet ligger Kalmar läns kustområde till stora delar på bördiga ler- och sandjordar. De förhållandevis goda odlingsbetingelserna torde ha utgjort en av de viktigaste förutsättningarna för den tidiga kolonisationen av detta område. Inslaget av bybebyggelse var här starkare än inåt landet, även om ensamgårdarna av allt att döma var den dominerande bebyggelseformen under 1500-talet.[2]

I norra delen av länet bryts kustlinjen sönder i en skärgård rik på öar, där fisket spelade en betydelsefull roll vid sidan av åkerbruk och boskapsskötsel.[3]

På Öland var förutsättningarna för jordbruk bäst på öns södra del och på östsidan av öns mellersta del. Boskapsskötseln var viktig och delvis präglad av häst- och fåravel. Även fisket har tidigt spelat en viktig roll i öns näringsliv.[4]

Bebyggelsetätheten i kalmartrakten var av allt att döma tämligen normal för svenska centralbygder under den här perioden.

Vad som framför allt utmärkte bebyggelsemönstret under äldre vasatid var de stora kontrasterna mellan äldre relativt tätbebyggda centralbygder och de vida glest befolkade och ofta skogbevuxna områden som skilde bygd ifrån bygd. Sådana skogsbarriärer bildade ofta naturliga hinder för ekonomiska och kulturella kontakter. Liknande topografiska faktorer torde ha spelat en avgörande roll när Kalmars nord-sydligt orienterade omland en gång skapades. Det stora skogslandet mellan Möre och den värendska centralbygden utgjorde ur kommunikationssynpunkt ett svårforcerat landskap.[5]

Bebyggelsens ägonatur varierade starkt inom området. Kronan var den överlägset störste tagaren av avgifter från bönderna, antingen via skatten, den s.k. årliga räntan, från skattejorden eller genom »avraden» eller »räntan» (arrendet) från de egna landborna på kronojorden och kyrkojorden som drogs in till kronan vid reformationen. Sammantaget utgjorde skatte- och kronohemmanen inte mindre än ¾ av det totala gårdstalet.[6]

Inom Kalmars omland var det således framför allt kronans ekonomiska intressen som präglade förhållandet mellan bönder och jordägare. Denna situation framstår än klarare om förläningspolitiken förs in i bil-

den. Under äldre vasatid, framför allt under Gustav Vasas regeringsperiod, låg stora delar av Småland som förläningar under olika högadliga släkter. Kalmar län och Öland däremot behölls, med några kortvariga undantag, under kronans direkta förvaltning.[7]

Bebyggelsens struktur och ägofördelning kom att genomgå vissa förskjutningar under loppet av äldre vasatid, bl.a. till följd av den bebyggelseexpansion som präglade perioden i fråga. Kalmars småländska omland följde med vissa särdrag ganska väl den allmänna bebyggelsetrenden. En stadig ökning under seklets förra hälft fick ett temporärt avbrott under 1560-talets svåra år. Framför allt drabbades södra och västra Smålands gränstrakter, men även kalmartrakten fick erfara de krigförande parternas förhärjande framfart. Till de krigiska vedermödorna sällade sig en svårartad pestepidemi vid decenniets mitt, och en klen skörd 1570. Kronan tvingades till tillfälliga skattebefrielser i stor skala, s.k. ödeavkortningar, för att mildra verkningarna av katastrofen. Bakom dessa kamerala åtgärder låg ofta hårda sociala och ekonomiska realiteter i form av rövade, brända och ibland helt övergivna gårdar.[8]

Efter kriget avtog snabbt ödeavkortningarnas antal. Vid sekelskiftet hade den överväldigande majoriteten av gårdarna återfått sin normala skattebörda. Då var också koloniseringsprocessen på nytt i full gång. Enligt beräkningar av L. O. Larsson ökade antalet boskapsägande gårdsinnehavare i Konga, Uppvidinge och Södra Möre härader med 23 procent mellan 1571 och 1591. Den småländska ökningen tycks i stort sett ha varit lika stor som den i Öster- och Västergötlands centralbygder.[9]

Utvecklingen under decenniet efter sekelskiftet innebar emellertid en relativ stagnation i sydöstra Smålands bebyggelseutveckling. Av allt att döma rörde det sig om ett regionalt begränsat fenomen. Larssons undersökningar ger en ökningstakt mellan 1599 och 1626 på 16 procent för det småländska undersökningsområdet, medan de båda andra i centrala Götaland belägna undersökningsområdena ökade med 39 respektive 44 procent.

Den avtagande ökningsintensiteten i Småland sammanföll under 1600-talets inledningsår med en kraftig ökning av antalet skatteavkortade jordbruksenheter, dvs. öde, brända, husfattiga etc. gårdar. Dessa omisskännliga tecken på obestånd har av Larsson satts i samband med några krisår vid 1600-talets början. 1601–02 härjade en pestepidemi, som främst tycks ha drabbat Konga och Uppvidinge härader. Samtidigt inträffade i området några år av svår missväxt.[10]

Det tidiga kolonisationsförloppet utgick från den äldre kust- och ådalslokaliserade centralbygden inåt landet och de skogsdominerade områdena i Kalmar omlands västligare delar. Stora delar av de vida skogsbygder, vilka av ålder avskilt kustlandet från de inre delarna av Småland, svedjades och odlades upp. Parallellt med denna process förtätades bebyggelsen i de gamla centralbygderna.[11] Utvecklingen måste på sikt ha lett till ett öppnare landskap med livligare kontakter mellan de tidigare så isolerade bygderna.

Bebyggelse- och produktionsstrukturen förändrades genom att större delen av de nyupptagna jordbruksenheterna var relativt små ensamgårdar eller torp. Dessa uppstod på ur jordbrukssynpunkt sett marginella jordar med en förhållandevis låg genomsnittlig avkastning. Att krona och frälse var medvetna om svårigheten att få de nya gårdsbruken bärkraftiga visar bl.a. de långa frihetsterminer som beviljades dem innan de lades under skatt eller avrad.[12]

Kolonisationsförloppet under perioden synes ha medfört en starkare ställning för kronans ekonomiska intressen i området. Inte mindre än 52 procent av de mellan 1540 och 1650 nyskattlagda gårdarna i de av Larsson undersökta områdena i Småland och centrala Götaland fick ägobeteckningen kronohemman. De tre smålandshäradena varierade dock starkt med 64 procent i Södra Möre, endast 7 procent i Uppvidinge och 56 procent i Konga. Trots variationerna ändras inte totalbilden. Äldre vasatidens Kalmar låg i ett område där kronan var den klart viktigaste räntetagaren, vilken ställning således ytterligare befästes under den här aktuella perioden.[13]

3.2. Produktion och handel.

Produktionsförutsättningarna i kalmartrakten varierade med de topografiska och naturgeografiska förutsättningarna. Området i sin helhet låg inom ett brett bälte omfattande västra och södra Götaland där boskapsskötseln av tradition var den dominerande agrara näringen. Inom vissa delar av regionen spelade dock sädesodling en viktigare roll. Således låg Kalmar i en kustbygd med goda förutsättningar för åkerbruk.[14] Spannmål utgjorde också en betydande del av kronans uppbörd från Kalmar län.

En relativt differentierad bild av överskottsproduktionens karaktär i Kalmars omland och Småland ges av olika slags tullängder, vilka speglar varuutflödet från skilda delar av området. Vid 1600-talets inledning lades tull på handeln över gränsen till Danmark. De bevarade tulljournalerna täcker i stort hela den småländska gränsregionen utom Södra Möre vars bönder

4. *Träsnitt i Olaus Magnus' Historia om de nordiska folken (1555) föreställande överst till vänster åkerjordens beredning, överst till höger åkrarnas gödslande, nederst till vänster skördens bärgande och nederst till höger tröskning vintertid.*

föredrog att föra sina varor till Kalmar framför att ta dem över gränsen. Därutöver ger de bevarade sjötullräkenskaperna en inblick i varuutförseln från Västervik och Jönköping (via Söderköping, Nya Lödöse och Halmstad). Genom några journaler i Kalmars serie av lokala tullräkenskaper kan vi också bilda oss en uppfattning om varusammansättningen i exporten från Öland.[15]

Boskapsskötselns dominerande roll i exporten bekräftas entydigt av det bevarade tullmaterialet. Vid sidan av smöret spelade levande boskap, främst oxar och andra nötkreatur, men även får och hästar, samt skinn och hudar en betydelsefull roll. Utöver boskapsskötselns produkter förtullades mindre andelar tjära, humle och malt.[16]

Varusammansättningen var likartad i exporten från de båda köpstäderna Jönköping och Västervik. Jönköpingsborgarnas utförsel via hamnstäderna Halmstad (i det dåvarande Danmark), Nya Lödöse och Söderköping dominerades av skinn och hudar från tamboskap. Exporten av smör och talg var av allt att döma mindre viktig för Jönköpings handelsmän, även om dessa produkter förekom regelbundet i deras utförsel. Enstaka år kunde andra varor som viltskinn, trävaror och järn spela en viss roll.[17]

Även Västerviks export dominerades av boskapsprodukter, främst smör, talg och hudar. Härifrån utgick också en betydande hästexport. I Västerviks utförsel ingick en stor andel trävaror, både sågade produkter och tjära. Därtill kom en regelbunden utförsel av olika slags viltskinn. Mot slutet av perioden tillkom en viss spannmålsexport.[18]

Liksom gränstullräkenskaperna täcker tulljournalerna över Ölands export en relativt kort tidsperiod. Risken finns att den redovisade exporten till en del speglar tillfälligheter i öns utrikeshandel. Trots detta ger dessa journaler en intressant punktbelysning åt exportens och överskottsproduktionens inriktning inom en viktig del av Kalmars omland.

Utförseln av hästar dominerade således helt under de två år som redovisas. 1583 exporterades inte mindre än 211 hästar mot 150 året därpå. Med dessa siffror låg Ölands hästexport i nivå med Västerviks, som under 1580-talet utförde i genomsnitt 206 djur per år. Det är uppenbart att hästavel vid denna tid var en betydande inkomstkälla för öns befolkning.

Inga andra produkter närmade sig hästexporten i betydelse. Efter denna kom utförseln av oxar. 1583 utfördes 18 förtullade oxar. 1584 var utförseln obetydlig med endast två djur. Smörexporten var jämnare men ganska begränsad. Utöver ovannämnda produkter förekom också mindre kvantiteter kor, får och getter samt olika sorters skinn och hudar. Därtill kom små mängder från andra näringsgrenar bl.a. en öländsk specialisering som stenbrytning, men också en del korn, trävaror m.m. Fåraveln har avsatt begränsade nedslag i längderna.[19]

Trots den rumsliga och tidsmässiga spridningen hos de anförda beläggen framträder en relativt enhetlig bild. Inom de egentliga agrarnäringarna i området dominerades avsaluproduktionen av produkter från boskapsskötseln. Spannmålsodlingen synes ha haft en begränsad betydelse för områdets export. Boskapsskötselns dominans var påtaglig över hela området. Detta gäller även Öland om hästaveln räknas in i sammanhanget. Vid sidan av boskapsprodukterna var det egentligen bara skogsprodukterna sågade bräder och tjära som spelade en betydelsefull och dessutom någorlunda kontinuerlig roll. Denna export var dock främst koncentrerad till Västervik.

Inom Västerviks export är det möjligt att följa några av de viktigaste förändringarna av varusammansättningen. Utförseln av smör och talg har således kulminerat under 1580- och 1590-talen, för att därefter gå tillbaka något utan att därför förlora rollen som viktiga exportartiklar i stadens utrikeshandel. Likaledes hästexporten hade en tillbakagång från 1580-talet och framåt. Trävarorna däremot ökade absolut sett. Som redan tidigare framhållits började dessutom exporten av säd att få en viss betydelse mot periodens slutskede.

Det är sannolikt att dessa strukturförändringar har ett samband med förskjutningar i den internationella efterfrågan. Som redan tidigare har påpekats inträffade liknande förändringar på riksnivå. Totalt sett förlorade boskapsskötselns produkter i relativ betydelse under den här perioden, medan produktionsmedel av typen järn, koppar, trävaror och tjära vann terräng. Detsamma gällde fastän oregelbundet och i mindre skala rikets spannmålsexport.[20]

4. Kalmar i rikspolitiken. Krig och kriser.

Kalmars geografiska läge och betydelse i kronans förvaltning innebar inte uteslutande fördelar. Redan under medeltiden spelade staden en viktig politisk och militär roll. Med bildandet av Kalmarunionen blev den vid flera tillfällen skådeplatsen för betydelsefulla samnordiska avgöranden. När den svenska oppositionen mot unionen växte sig starkare och tog sig militära uttryck drogs Kalmar in i händelsernas malström på ett sätt som inte var fördelaktigt ur stadens och dess befolknings synvinkel.[1] Redan under 1500-talets första decennium brändes och härjades staden, då svenska trupper angrep slottet, som var i danskarnas händer.

De förändringar som inträffade på den politiska kartan i och med Kalmarunionens upplösning innebar inte att Kalmar förlorade rollen som en viktig bricka i det storpolitiska maktspelet. Stadens militära och politiska betydelse fick tvärtom genomgripande konsekvenser för samhället och dess invånare. Motsättningarna till Danmark kvarstod med oförminskad styrka. Därtill kom de tilltagande krigsföretagen på andra sidan Östersjön.

I denna politiska verklighet var Kalmar en utsatt stad. Under den här behandlade perioden blev Kalmar föremålet för flera belägringar, sjöblockader och regelrätta stormningar. Dessa dramatiska händelser kunde inte undgå att få allvarliga verkningar på stadens sociala och ekonomiska utvecklingsmöjligheter. Förutom den förstörelse och det dödande som blev följden av de direkta angreppen på staden, medförde de militära ansträngningarna också ett ökande pålagetryck på stadsbefolkningen och den omgivande landsbygden. I det följande ges en översiktlig redogörelse för de viktigaste perioderna av politiska och militära kriser i vilka Kalmar var mer eller mindre direkt indraget.

De två första decennierna av den äldre vasatiden, 1520- och 1530-talen, var en politiskt och socialt orolig period. Vid dess inledningsskede grep Gustav Vasa makten i den svenska delen av det nordiska unionskungadömet. Gustav I:s maktövertagande var slutpunkten i en utdragen process som hade fört Sverige ut ur det av Danmark dominerade unionssammanhanget.[2]

Förra hälften av Gustav Vasas regeringstid blev en period av maktkamp. För den nyvalda konungen innebar detta ett taktiskt manövrerande mellan motstridiga intressen i syfte att stärka den egna maktpositionen. Denna kamp blev en fullständig framgång. Grunden lades till ett ärftligt och enväldigt konungadöme. Vid sin död var Gustav Vasa även rikets utan jämförelse största privata godsägare.

5. Detalj ur träsnitt i Olaus Magnus' Historia om de nordiska folken (1555) föreställande en stormning av Kalmar.

Det oroliga skeendet under Gustav Vasas första tid kom i hög grad att påverka situationen i och omkring Kalmar. Vid sin landstigning på Stensö udde i maj 1520 fann Gustav Vasa en stad under belägring av Kristian II:s danska trupper. Kort tid därefter gav sig slottet och staden till fienden. Knappt tre år senare stod Gustav Vasas styrkor utanför stadsmurarna. Staden och slottet intogs 1523 av de svenska trupperna och förlänades till den sachsiske adelsmannen Berend von Melen som gått i svenske kungens tjänst.[4]

De följande åren präglades den politiska situationen i kalmartrakten av den piratverksamhet som från Gotland organiserades av den då störtade Kristian II:s man Severin Norby. Dennes verksamhet i kalmarfarvattnen ställde av allt att döma till med åtskilliga problem för sjöfarten. Inte minst borgerskapet i Kalmar fick känna av den driftige kaparkaptenens framfart.[5]

Kalmar slott blev den naturliga utgångspunkten för försöken att med militära medel komma till rätta med Severin Norbys kaperier. Under sommaren 1524 samlades trupper i staden för att skeppas över till Gotland. Invasionen blev emellertid ett misslyckande. Den hejdades vid det starkt befästa Visby. Norby kom att under ytterligare ett par år spela en betydelsefull roll i den nordiska politiken som kapare och diplomatisk konspiratör, innan han med hanseatisk hjälp år 1526 slutgiltigt fördrevs från farvattnen i södra Östersjön.[6]

Under denna period uppstod ett spänt förhållande mellan Gustav Vasa och dennes läntagare på Kalmar slott Berend von Melen, som misstänktes av konungen för hemliga stämplingar med Severin Norby. Händelseutvecklingen ledde till att von Melen så småningom placerade sin egen befälhavare på slottet innan han tillsammans med sin bror Henrik avseglade till Tyskland. Gustav Vasa tvingades att ännu en gång angripa Kalmar slott och stad. På sommaren 1525 intogs staden med borgarnas hjälp medan slottet måste erövras med vapenmakt. Händelsen nådde sin dramatiska kulmen med krigsrätt och dödsdomar mot besättningen.[7]

Gustav Vasas första tid som regent var således en konfliktfylld och orolig period. För Kalmar och dess befolkning måste detta skede periodvis ha medfört umbäranden. Det saknas inte heller belägg som antyder svårigheter. 1524 bemötte konungen klagomål från allmogen i Kalmar län. Orsaken till den rådande dyrtiden och varubristen var krig och örlig i främmande länder menade han. Han hoppades på bättring och nämnde saltleveranser som var på väg från Lissabon. Året därpå skrev han till inbyggarna i Kalmar län och uppmanade dem till förtröstan på framtiden, då allting skulle komma till en bättre stadga »så att näst guds hjälp ingen brist skall finnas på vår sida». 1526 kom situationen i staden på tal. Konungen sade sig vilja uppskjuta sin resa till Kalmar bl.a. för att staden under föregående tid hade varit så »förtungad».[8]

1525 års militära förvecklingar bildade slutpunkten på ett upprört skede i vilket Kalmar blev direkt indraget i den rikspolitiska maktkampen. Staden skulle härefter uppleva en relativ fred fram till 1540-talets början och det omfattande småländska upproret under Nils Dackes ledning.

Frånvaron av direkta krigshandlingar innebar dock inte att staden var oberörd av det rikspolitiska händelseförloppet. Redan 1529 i samband med det s.k. Västgötaherrarnas uppror förekom återigen oroligheter i Småland. Det är möjligen mot den bakgrunden det brev till borgerskapet skall ses i vilket konungen ger dispens från landköpsförbudet och tillåter borgarna att även i fortsättningen härbärgera och föda munkarna i stadens kloster. För konungen måste det i en känslig situation ha varit en angelägen uppgift att försäkra sig om borgerskapets lojalitet.[9]

Slutet av 1520-talet och 1530-talets förra del präglades i tilltagande grad av den svenska kronans motsätt-

6. Olaus Magnus' syn på strider på kusten. Träsnitt från 1555.

ningar till hansestaden Lübeck. De politiska relationerna till denna stora handelsstad vid Östersjöns sydkust var en betydelsefull fråga för inte minst Kalmars borgerskap. Lübeck hade allt sedan Kalmars första expansionsfas varit en av de viktigaste förbindelselänkarna med kontinenten. Ännu under 1500-talet spelade hansestaden en stor roll i Kalmars utrikeshandel. Motsättningarna till Lübeck fick därmed inte bara politiska utan också ekonomiska konsekvenser för Kalmars invånare.[10]

De växande motsättningarna ledde år 1534 till öppna fientligheter. I den s.k. Grevefejden drogs Sverige, i allians med Danmark, in i ett krig som ytterst gällde herraväldet över östersjöhandeln och de nordiska rikenas ekonomiska självständighet. Ånyo blev Kalmar platsen för militära sammandragningar. Från svensk sida väntade man ett anfall mot staden, som emellertid uteblev. Sommaren 1535 led Lübeck och dess allierade det avgörande nederlaget. Freden slöts året därpå.[11]

Dackefejden blev den sista stora militära uppgörelsen under Gustav Vasas tid i vilken Kalmar på ett mer direkt sätt drogs in. Upproret bröt ut på försommaren 1542, men hade redan tidigare föregåtts av oroligheter på den småländska landsbygden. Dackefejden blev tillika en av de allvarligaste resningar som hotade Gustav Vasa under hans nästan 40-åriga regentperiod. Den kan också sägas bilda den dramatiska slutpunkten på en period under vilken kampen om den politiska makten i landet hade utgjort huvudproblemet. Gustav Vasas fortsatta regering var visserligen inte fri från politiska motsättningar eller yttre hot, men den kan ändå betraktas närmast som en konsolideringsperiod.[12]

Dackeupproret pågick i två etapper. Under sommaren och hösten 1542 bredde upprorsrörelsen snabbt ut sig och växte till ett verkligt hot för den etablerade centralmakten. Vintern 1542/43 härskade en temporär vapenvila, för att under våren och sommaren 1543 avlösas av en slutuppgörelse under vilken upprorsrörelsen krossades och upprorsledarna drevs på flykten och dödades. En lång serie av rättegångar, böter och straffpålagor bildade slutakt.

Under hela upprorsskedet fyllde Kalmar den viktiga funktionen av militär stödjepunkt för kronans styrkor i området. Vid upprorets största utbredning var Kalmar kronans snart sagt enda fasta försvarspunkt inom området för resningen, vilket omfattade hela Småland

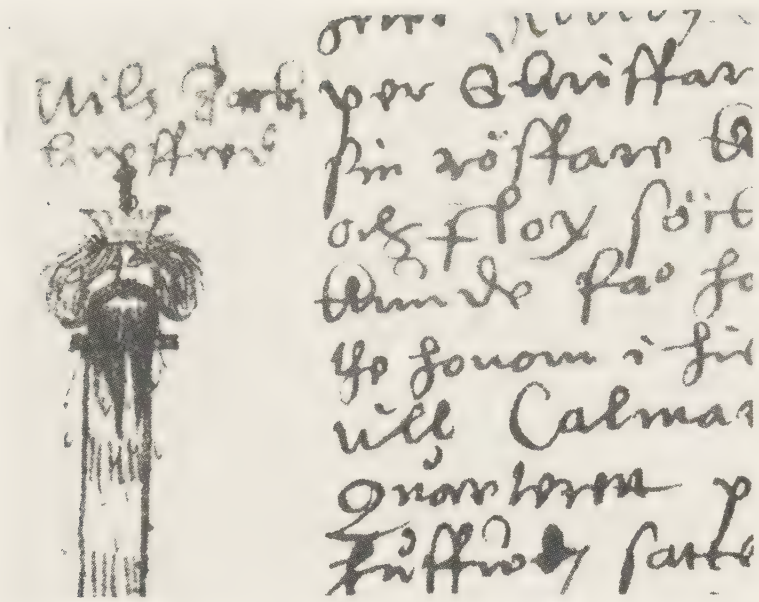

7 a. »De sköte honom i hiel och förde honom dödan till Calmare, ther hans huffwud sattes på en lagom hög ekestubbe och uppå hans huffwud en koppar crono». I Joen Klints manuskript till hans svenska krönika finns denna beskrivning och teckningen av Nils Dackes huvud. Handskrift på Kungliga Biblioteket.

7 b. »Nils Dacke afmålad på ett par bräder i förstugan i en mindre byggnad vid Hofby. Målningen är gammal och af ålder skadad. Många berättelser finns här om Nils Dacke, att han vistades här i orten och att han varit gömder här, då han var sårad i låret af en pil.»

Teckning och text av Nils Månsson Mandelgren från 1840-talet. Tyvärr har bräderna med bilden från stugväggen i Kinda härad blivit upphuggna efter att ha legat på en kaj i Stockholm, dit Mandelgren fraktade dem för att de skulle bli bevarade åt eftervärlden.

Att Dacke såg ut just så här vet man väl inte men det är ju intressant att se folket föreställning av »frihetshjälten». Jämför man sedan de båda avbildningarna så finns det onekligen vissa likheter.

7.c »Om strider i skogarna». Träsnitt ur Olaus Magnus' Historia om de nordiska folken (1555). Han har här skildrat hur den anstormande, rustningsklädda hären anfaller skogskarlarna, som med hjälp av bålverk och brötar försvarar sig. Lägg också märke till att man huggit djupa sår i träden, bundit ihop dem för att på så sätt kunna dra omkull träden över fienden.

och delar av Östergötland. Härifrån organiserades viktiga militära motåtgärder. Kalmar blev också utgångspunkten för den sista och avgörande stöten under sommaren 1543 mot upprorsledaren Nils Dacke och dennes då ännu kvarvarande anhängare.

Kalmars styrka som kronans försvarspunkt var givetvis ett påtagligt hot mot upprorsrörelsen. Man var medveten om detta från upprorsledarnas sida. Staden belägrades också under senvintern 1543 dock utan att man lyckades erövra den. Efter Dackes nederlag vid sjön Hjorten mot slutet av mars var det akuta hotet avvärjt.[13]

Perioden från Dackeupproret fram till Gustav Vasas död 1560 var en tid av relativ stabilitet. Det kortvariga kriget mot Ryssland under mitten av 1550-talet medförde att trupptransporter och varuleveranser organiserades från staden. I denna verksamhet drogs några av stadens förmögnare köpmän in. Borgerskapet fick också ställa sina skepp till kronans förfogande. Krigsskådeplatsen låg emellertid avlägset från Kalmar. Inget tyder på att staden skulle ha drabbats av detta fjärran krig på något mer påtagligt sätt. Leveranser av livsmedel till trupperna i Finland gav i stället några av de handlande borgarna sysselsättning som s.k. proviantborgare i kronans tjänst. Det är fullt möjligt att en sådan ställning kunde innebära ekonomiska fördelar av olika slag.[14]

Situationen blev helt annorlunda i och med att Gustav Vasas söner den ena efter den andra övertog regeringsansvaret. Med Erik XIV:s trontillträde, efter Gustav Vasas död 1560, inleddes en aktiv och krigisk utrikespolitisk expansionsperiod. Blott några få år efter tronskiftet hade den politiska spänningen mellan Sverige å ena sidan och Danmark/Lübeck å andra sidan utvecklats till bristningsgränsen. Det s.k. Nordiska sjuårskriget bröt ut på hösten 1563 och varade fram till freden i Stettin 1570. Detta krig har gått till historien som ett mer än vanligt grymt och förödande krig. Civilbefolkningen såväl i städer som på landsbygd drabbades hårt på båda sidor av den svensk-danska gränsen i söder och väster. Vissa militära operationer synes ha haft ren terror som sitt främsta taktiska syfte. I detta framstår de båda krigförande parterna som jämngoda kombattanter. Herostratisk berömmelse har Erik XIV:s stormning av Ronneby och systematiska nedslaktning av dess befolkning uppnått.

De småländska gränstrakterna och Öland härjades svårt. I vissa gränssocknar drabbades i det närmaste samtliga gårdar av krigets förödande verkningar. I åtskilliga fall blev gårdarna av allt att döma helt övergivna. För majoriteten av hemmanen tycks avbräcket i huvudsak ha inskränkt sig till en mer eller mindre långvarig period av nedsatt produktionsförmåga. Även häradena i Kalmars omedelbara närhet fick känna av de stridförande parternas ödeläggande framfart.[15]

Kalmar undgick direkta belägringar och erövringsförsök. Danska trupper närmade sig staden 1564 men gick inte till anfall. Förklaringen till detta kan vara att slottet för tillfället var relativt väl bemannat. Från svensk sida var man medveten om hotet mot ett så strategiskt beläget fäste. Därtill kom att stadens och slottets befästningsanläggningar hade genomgått en kraftig upprustning under 1540- och 1550-talen. Det var sannolikt en svår uppgift att inta en så väl förberedd och bevakad stad.[16]

Trots detta drabbades även Kalmar hårt av detta förödande krig. Stadens huvudnäring, utrikeshandeln, hade stora svårigheter. I krigets inledningsskede förekom sannolikt ingen ut- eller införsel överhuvudtaget. Redan före krigsutbrottet på sommaren 1563 föranledde det spända läget kronan att vidta åtgärder riktade mot exporten. Ett temporärt seglationsförbud utfärdades under våren. Vid maj månads inledning utfärdades ett förbud mot export av en lång rad viktiga produkter, varav flera var stapelvaror i Kalmars utrikeshandel. Till de påfrestningar som de handelspolitiska regleringarna innebar kom fiendemakternas, under krigets inledningsskede, effektiva sjöblockad. Först 1565, då den svenska flottan hade uppnått herraväldet över Östersjön, kunde återigen utrikeshandeln komma igång. Handelns svårigheter kvarstod emellertid kriget igenom.[17]

Härjningarna på landsbygden och de avskurna utrikesförbindelserna ledde sannolikt till bristproblem i staden. Således ger kungen år 1566 borgarna i staden tillåtelse att fara uppströms förbi Stockholm in till uppstäderna för att köpa spannmål. Tillgången på salt var en annan försörjningsfråga av utomordentligt stor betydelse inte minst för den militära personalens livsmedelsförsörjning. Från Kalmar organiserades ett regelrätt kaparkrig mot nederländska handelsflottor på väg upp genom Östersjön. Stora delar av deras last i kläde, viner och salt fördes till Kalmar och tvångsköptes där av kronan.

Kriget medförde givetvis också pålagor i form av gästning, dvs. underhåll av knektar, skjutsning och betungande dagsverken till byggnadsarbetena på Kalmar slott. De ökande pålagorna ledde till kraftiga protester såväl från borgerskapet som från de av dagsverken betungade bönderna. Så sent som 1569 omtalas gästnings- och skjutsningsbördorna, då borgerskapet efter påstötning medges lindring så snart man uppnått fred med danskarna.

8. Nordiska sjuårskriget. Bilden är en detalj ur kopparstick i Hogenberg-Novellanus Res gestæ Friderici II, 1589. Den föreställer dels hur de svenska och danska flottorna under Jacob Bagge och Peder Skram möttes i vattnen mellan Öland och Gotland 1563. Namnet Oelandia skymtar i mitten av bilden. I bakgrunden skildras hur de danska trupperna rycker fram genom Götaland och allra längst upp en bild av det befästa Halmstad.

Utöver bristproblem och de betungande kronopålagorna finns också belägg för att en pestepidemi härjade i trakten under åren 1565 och 1566.[18]

Nordiska sjuårskriget formade sig till en våldsam militär urladdning, som hårt drabbade de krigförande parterna och de landområden som råkade ligga i vägen för de marscherande och skövlande arméerna. Trots att Kalmar av allt att döma klarade sig undan direkta krigshandlingar är det uppenbart att staden fick påtagliga känningar. Den låg i direkt anslutning till de hårdast drabbade områdena med alla konsekvenser i form av avskurna förbindelser och fattiga och hungrande flyktingar på vägarna in till det relativt skyddade och välutrustade stadssamhället.[19]

Krigets påfrestningar, de tunga pålagorna, utrensningarna i förvaltning och statsapparat gjorde att Erik XIV:s förtroendekapital snabbt förverkades. Under sommaren och hösten 1568 utbröt uppror under ledning av kungens båda halvbröder hertigarna Johan och Karl. Mot slutet av september störtades Erik och efterträddes av Johan III.[20]

Kriget mot Danmark och Lübeck fortsatte ytterligare ett par år i utmattningens tecken. Den slutliga freden slöts 1570 i den nordtyska hansestaden Stettin, utan att något egentligt avgörande hade kommit till stånd. Det spända förhållandet till Danmark kvarstod.[21]

Perioden från 1570-talets början fram till 1590-talets mitt har av allt att döma präglats av tämligen lugna och stabila ekonomiska och sociala förhållanden i Kalmar. Visserligen låg riket i krig under större delen av perioden, men krigsskådeplatserna var belägna på andra sidan av Östersjön. Kalmar kom endast indirekt att beröras. Staden blev uppsamlingsort och utförselhamn för förnödenheter och folk till krigsområdet. I viss utsträckning drabbades även Kalmar av utskrivningar, men inget tyder på att de allmänna pålagorna skulle ha inneburit några avgörande vedermödor. Tvärtom är det fullt möjligt att det handlande borgerskapet kunde profitera på den koncentration av resurser och folk till staden som kronans krigsleveranser och trupptransporter medförde.[22]

Under 1590-talets senare hälft blev Kalmar på nytt en medelpunkt i rikspolitiska motsättningar. Striderna under maktkampen mellan Johan III:s son kung Sigismund och dennes farbroder hertig Karl (sedermera Karl IX) ledde till flera militära intermezzon i vilka Kalmar slott och stad blev direkt indragna. Staden och slottet bytte herrar inte mindre än tre gånger under

9. Erik XIV, tillskriven Domenicus ver Wilt, 1550-talets slut, Nationalmuseum. Kopia av detta porträtt finns i Gyllene salen på Kalmar slott. Foto Svenska porträttarkivet.

10. Karl IX, tillskriven Holger Hansson omkring 1607, Stockholms kommun, Stadshuset.
Sigismund, tillskriven J. B. van Uther omkring 1584. Uffiziegalleriet, Florenz. Foton Svenska porträttgalleriet.

loppet av de tre oroliga åren 1597–1599, innan hertigen definitivt hade övertagit makten över den svenska kronan. Vid det första av dessa tillfällen i juni 1597 uppgavs slottet till hertig Karl utan motstånd. Drygt ett år därefter landsteg Sigismund vid Kalmar varpå slott och stad på nytt överlämnades utan att erövring blev nödvändig.

Den slutliga striden om detta viktiga fäste kom emellertid att stå först efter Sigismunds avgörande nederlag vid Stångebro och senare avresa till Polen. Före sin avfärd lämnade kungen tyska och polska soldater på Kalmar slott och uppmanade befälet till försvar mot hertig Karls trupper. Redan i november 1598 inledde hertigen belägringen av staden. Först ett halvt år senare kapitulerade slottet på grund av livsmedelsbrist. Då hade staden redan intagits med stormning. Verket fullbordades med avrättningen av Johan Sparre och några andra av de svenska befälhavarna på slottet.[23]

1590-talets stridigheter blev ytterligare en bekräftelse på Kalmars utsatta läge i tider av hårdnande politiska motsättningar inom riket. Slottet och Kalmar stad blev en viktig bricka i ett storpolitiskt maktspel där fästningsanläggningen och läget vid kusten kunde uppfattas som avgörande styrkepositioner i känsliga politiska balanslägen.

Under 1600-talets första år fogade sig ytterligare

problem till de tidigare svårigheterna i Kalmar och dess omgivningar. Under åren 1601–1603 drabbades trakten av en svår missväxtperiod, som ledde till obalans i utrikeshandeln och gjorde staden och dess omland beroende av en omfattande spannmålsimport. Därtill härjade en farsot i staden 1601 och 1602.[24]

Äldre vasatid löper ut med en av de verkligt dramatiska politiska händelserna i Kalmars historia. De tilltagande spänningarna i förhållande till Danmark utlöstes år 1611 på nytt i öppet krig. Från svensk sida väntade man sig huvudanfallet mot Älvsborgs fästning vid Göta älvs mynning. Kalmar slott och stad tycks ha stått förhållandevis dåligt rustade inför det danska anfallet mot staden i maj samma år. Staden intogs av danska trupper med stormning den 27 maj. Ett försök från Karl IX:s sida att bryta belägringen mot Kalmar slott misslyckades.

Vid samma tillfälle gjorde besättningen på slottet ett utfall i staden som stacks i brand och förhärjades svårt.[25] Detta krig brukar kallas Kalmarkriget.

5. Allmänna stadsfunktioner - Kalmars specialfunktioner

Äldre vasatidens Kalmar, liksom alla andra städer, stod i ett ömsesidigt beroendeförhållande till det omgivande samhället. Ett någorlunda jämnt fördelat tillflöde av folk, kapital, bränsle, livsmedel och andra varor utgjorde en livsbetingelse för staden och dess befolkning. Ytterst vilade detta tillflöde på landsbygdens överskottsproduktion. Denna frigjorde den arbetskraft och de materiella resurser som sedan på olika vägar kanaliserades till staden, och tillsammans med stadens ekonomiska verksamheter skapade summan av tillgängliga resurser.[1]

I princip fanns två grundläggande former för tillförseln till städerna av landsbygdens produktionsöverskott. Å ena sidan kunde bönderna föra sina produkter till staden för försäljning. Å andra sidan betalade bönderna också avgifter i varor eller pengar inom ramen för ett feodalt produktionssystem. Skattebonden betalade sin ordinarie skatt kallad årliga räntan och andra avgifter till kronan och dess institutioner. Frälsebonden, kronolandbon och kyrkolandbon levererade sin »avrad», också kallad »ränta», till krona, adel och kyrka. Stora delar av denna uppbörd fördes till städerna för förbrukning eller omsättning i pengar eller i andra för uppbördsinstitutionen mer användbara varor.[2]

Städernas ekonomiska utveckling var således förbunden med två olika typer av ekonomier; en marknadsekonomi och en uppbördsekonomi.[3] Denna indelning av den förindustriella ekonomin i två grundläggande överskottssektorer kan kombineras med en motsvarande indelning av förindustriella städers samhällsroll eller funktioner i, dels allmänna stadsfunktioner, dels enskilda städers specialfunktioner.[4]

Formerna för och omfattningen av jordbruksöverskottets införsel till städerna styrdes av de *allmänna funktioner* de fyllde i förhållande till den omgivande landsbygden. En nödvändig betingelse för stadsutveckling överhuvudtaget var således att städerna fyllde en *marknadsfunktion* och/eller en *uppbördsfunktion.* Dessa båda allmänna funktioner kommer i fortsättningen även att kallas *huvudfunktioner.*

Denna tudelning av städernas huvudfunktioner i en marknads- och en uppbördsfunktion torde gälla generellt fast i varierande grad för städer överhuvudtaget, därav beteckningen »allmänna» funktioner. I de mer betydande svenska 1500-talsstäderna var den av mycket stor betydelse för den ekonomiska, sociala och politiska strukturen och dess förändringar. Marknadsfunktionen uppehölls av städernas borgerliga befolkning, medan uppbördsfunktionen var knuten till exempelvis en borg, ett furstehov, en kyrka etc.[5]

Indelningen i två huvudfunktioner pekar inte bara på en avgörande skillnad i formen för kanaliseringen av landsbygdens överskott till staden. Den anger också en grundläggande dualism i betingelserna för stadens utveckling, å ena sidan marknadsekonomins villkor, å andra sidan de faktorer som bestämmer uppbördsinstitutionernas utveckling.

Huvudfunktionerna var sammansatta av ett antal *specialfunktioner.* Dessa var avgörande för de båda huvudfunktionernas relativa betydelse i enskilda städer. Specialfunktionernas förändringar blev således de viktigaste faktorerna bakom förändringar i de enskilda städernas storlek, ekonomiska och sociala förhållanden, befolkningsstruktur m.m.[6]

Generellt sett torde fjärrhandeln ha utgjort den dominerande marknadsekonomiska specialfunktionen i 1500-talets svenska städer. Industriell produktion saknades praktiskt taget helt i Sverige vid denna tid. Hantverket hade vanligen en mycket begränsad marknad utanför stadens gränser. Inte heller den lokala handeln hade sannolikt någon mer avgörande betydelse för förmögenhetsbildningen i flertalet av städerna.

11. »Om tyranniska fogdars hårdhet och utpressningar». Olaus Magnus' träsnitt från 1555.

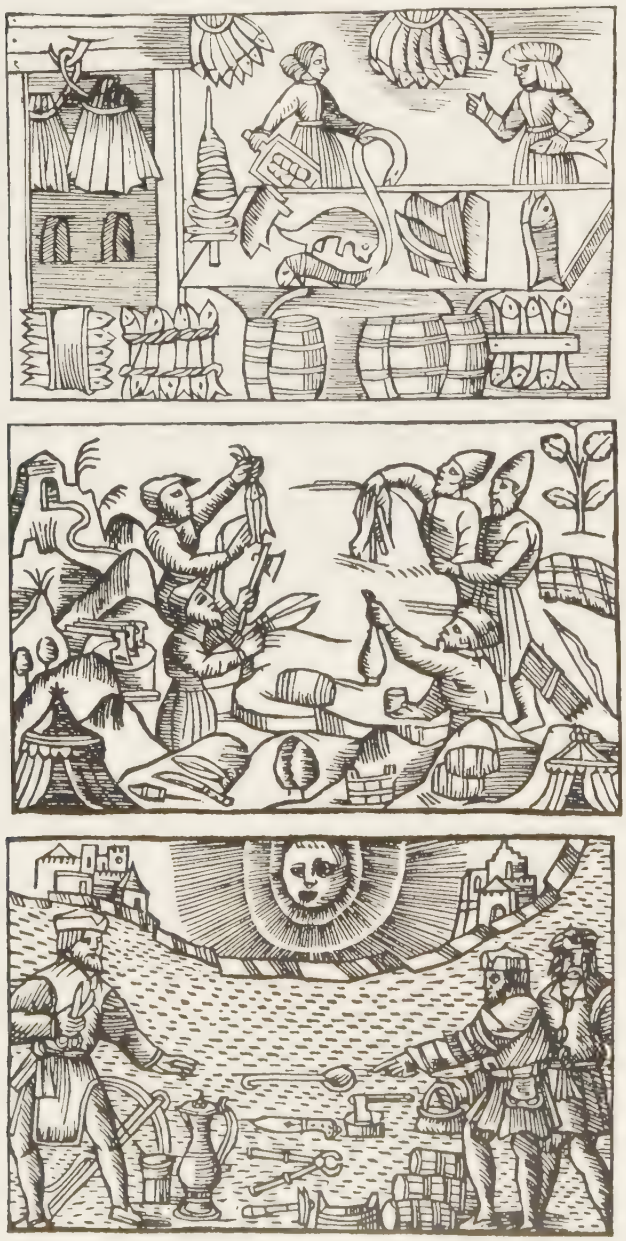

12. Tre träsnitt av Olaus Magnus 1555, som visar handel och marknader på land och på is.

Den nödvändiga kapitalbildningen i den borgerliga ekonomin torde främst ha skapats genom utbytet av ett fåtal stora stapelprodukter. En mycket betydande del av denna fjärrhandel var riktad mot den internationella marknaden.[7]

Inom uppbördsfunktionen var det under 1500-talet framför allt olika slags kronoinstitutioner som spelade en större roll i städernas ekonomi. Vissa städer var emellertid förlänta och fick sina specialfunktioner styrda av sin roll i furstens eller adelsmannens totala godsinnehav. I stiftsstäderna utgjorde den religiösa kulten och kyrkoadministrationen viktiga specialfunktioner.[8]

Äldre vasatidens Kalmar motsvarar väl denna allmänna beskrivning av sambandet mellan stadsfunktionerna, städernas utvecklingsbetingelser och deras inre struktur. Kalmar var en stad där både marknads- och uppbördsfunktionen spelade en väsentlig roll. Detta förhållande har schematiskt återgivits i nedanstående figur. Kalmar var en viktig export- och importhamn och med sitt slott samtidigt en naturlig hållpunkt för statsmaktens kontroll- och konsolideringssträvanden. Detta förhållande präglade stadssamhället; dess ekonomi och dess sociala struktur, men också dess fysiska framtoning med slottet och den massiva stadsmuren. Något förenklat kan man tala om två städer i en; en köpstad och en kronostad.[9]

Vilka utvecklingsfaktorer påverkade dessa båda stora sektorer i 1500- och det tidiga 1600-talets Kalmar? Hur såg de mekanismer ut som drog kapital och människor till staden?

Köpstaden respektive kronostaden samverkade i utformandet och förändringen av stadssamhället. Samtidigt hade de sina förutsättningar i helt skilda sociala företeelser. Köpstaden Kalmar var ytterst beroende av det omgivande samhällets grad av marknadsekonomi. De borgerliga exportörernas existens, som en ledande social grupp, vilade på en grund av kontakter mellan ett inhemskt handelsområde och en omfattande nordeuropeisk marknad. Deras antal och förmögenhetstillväxt betingades främst av sådana marknadsekonomiska faktorer som stadens och omlandets produktions- och efterfrågemönster, den internationella handelns utveckling, relativa prisrörelser etc. Kortfattat kan man säga att köpstaden Kalmar var beroende av samhällets ekonomiska struktur och dess förändringar. Det politiska systemet med sina konjunkturer torde ha haft störst betydelse för köpstaden genom dess mer eller

Schematisk modell över förhållandet mellan stadsfunktioner, stadstillväxt och social struktur i äldre vasatidens Kalmar.

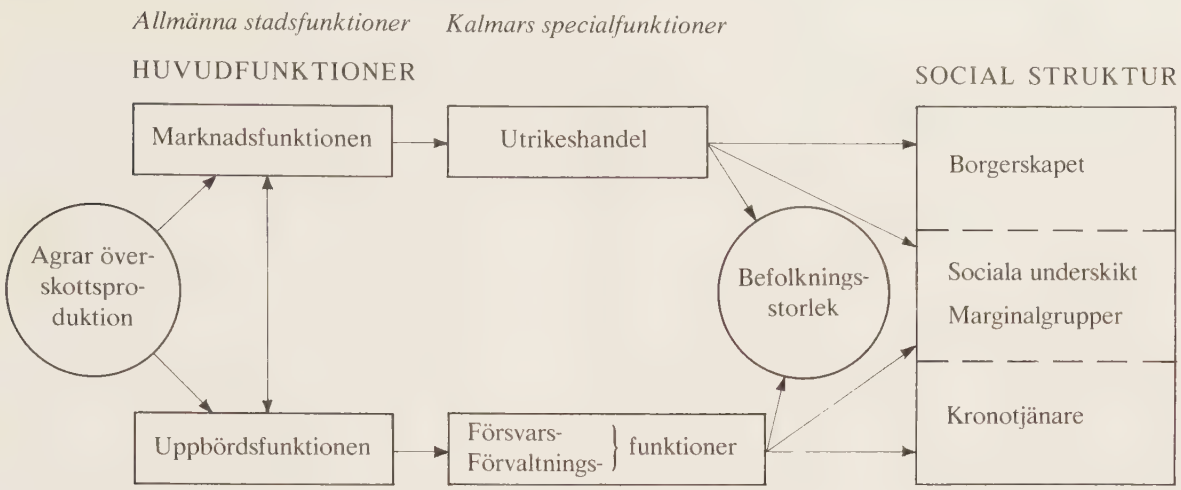

mindre genomgripande modifieringar av de grundläggande ekonomiska förutsättningarna.

Kronostaden Kalmar var på samma sätt som köpstaden fast förankrad i den ekonomiska verkligheten. Den viktigaste skillnaden i förhållande till borgerskapet låg i *formen* för kronans mobilisering och centralisering av omlandets överskott. Det kommersiella utbytet skulle i princip vara frivilligt och grundat på ett jämlikt förhållande mellan köpare och säljare. Detta var uppenbarligen inte fallet när det gällde kronans uppbörd. Konungens undersåtar var skattskyldiga kort och gott. Deras inflytande över de uppburna medlen var obefintligt. Det ojämlika förhållande, som präglade den ekonomiska relationen mellan kronan och dess undersåtar, medförde bl.a. att dispositionen av det uppsamlade överskottet till mycket stor del underkastades andra fördelningsfaktorer än de rent ekonomiska. I stället stod kronans behov av politisk styrka och stabilitet i centrum.

För Kalmars del innebar detta faktum bland annat, att kronosektorns storlek och förändringar i hög grad styrdes av de politiska motiv som vägledde den dåtida centralmakten. Kronostaden Kalmars tillväxt blev därmed intimt sammankopplad med statsmaktens och statsapparatens utveckling samt förändringar som hängde samman med politiska förvecklingar, krigstillstånd etc.

Kronans förankring i Kalmar var huvudsakligen knuten till slottet som institution. I denna förenades två av Kalmars viktigaste specialfunktioner, den militära funktionen och förvaltningsfunktionen.

De kyrkliga institutionerna i Kalmar hade delvis karaktären av specialfunktioner. Visserligen kom staden aldrig att bilda centrum för eget stift under medeltid och 1500-tal, men Bykyrkan intog periodvis ett slags mellanställning mellan domkyrka och vanlig församlingskyrka. Därtill kom att dominikanerkonventet i staden ännu vid den här aktuella periodens början spelade en viss roll som omlandsbildande institution.[10]

Reformationen medförde emellertid en genomgripande förändring för kyrkan och dess ställning i samhället. Den förlorade sin tidigare självständiga roll och ställdes i en rad viktiga avseenden under världslig överhöghet. Denna allmänna förändring påverkade i hög grad förhållandena i Kalmar. I korthet kan förändringen beskrivas så att stadens kyrkliga funktioner sammansmälte med de världsliga. Bland Kalmars specialfunktioner reducerades det kyrkliga inslaget och underställdes i stort sett samma utvecklingsvillkor som gällde för den övriga kronosektorn.[11]

Mellan marknadsfunktionen och uppbördsfunktionen gick inga vattentäta skott. Här förekom överföringar av kapital och folk. Inte heller de olika utvecklingsbetingelserna var i verkligheten så renodlade som de här har beskrivits. Trots detta pekar den här skisserade modellen på ett antal mycket viktiga faktorer bakom Kalmars demografiska, ekonomiska och sociala utveckling under äldre vasatid.

Följande kapitel avser att ge en något mer preciserad beskrivning av Kalmars stadsfunktioner. Hur såg de ekonomiska förbindelserna mellan staden och dess omland ut? Inträffade några viktiga förändringar? Innebar Kalmars funktionsinriktning att staden gynnades av de i 1500-talssamhället förhärskande utvecklingstendenserna? Eller ledde utvecklingen till att Kalmar hamnade vid sidan av förändringens huvudfåra?

6. Uppbördsfunktioner och uppbördsområde

6.1. Allmänt.

Kalmar var en stad präglad av kronans intressen och fysiska närvaro. Detta förhållande medförde bland mycket annat en för 1500-talets förhållanden omfattande och komplex förvaltningsapparat, vilken ställde stora krav på försörjning med arbetskraft, livsmedel och andra materiella förnödenheter. Genom kronans engagemang i staden blev på så sätt Kalmar centralpunkten i ett regionalt uppbördssystem. Via skatter och andra pålagor uttogs av den omgivande landsbygden avsevärda mängder varor och arbete, som fördes till Kalmar och där förbrukades av kronans personal på platsen eller levererades vidare för andra ändamål.

Denna Kalmars uppbördsfunktion hade sitt ursprung i de lokala kronoinstitutionernas speciella funktioner. Den viktigaste av dessa torde ha varit det militära försvaret av denna utsatta landsända. En mycket stor del av de uppburna varumängderna gick till underhållet av slottets försvarsanläggningar. Omfattande byggnadsarbeten utfördes under loppet av äldre vasatid. Ansenliga delar av de tillgängliga resurserna gick också till försörjningen med livsmedel, pengar, beväpning och kläde av slottets fasta garnison av knektar.

Kalmar slott var också säte för den statliga lokalförvaltningens olika organ och för hovets tillfälliga vistelser i staden. En betydande del av den lokala förvaltningen var inriktad på uppsamlandet och dispositionen av kronans finansiella tillgångar i området. I en övervägande naturahushållande ekonomi som den svenska under 1500-talet innebar detta betydande organisatoriska och transporttekniska problem. För kronan var det en fördel att centralisera uppbörden till de orter som låg i relativ närhet till uppbördsområdet och samtidigt var lämpliga utgångspunkter för de finansiella resursernas vidare användning. Kalmars läge vid östersjökusten tedde sig fördelaktigt ur detta perspektiv. Härifrån var det förhållandevis nära till den viktiga nordtyska marknaden och Balticum, skådeplatsen för den svenska militära expansionen fr.o.m. 1561.

6.2. Slottets uppbörd och utgifter.

Kronans finansförvaltning i Kalmar var intimt förknippad med den politiska och militära händelseutvecklingen. Den kom emellertid också att påverkas av de problem – organisatoriska, politiska och militära – som skapades av den lokala situationen. Slottsgarnisonen och försvarsanläggningarna förutsatte ett tillräckligt tillflöde av livsmedel och andra materiella nyttigheter. Därutöver skapades en lokal finansförvaltning som inte bara hade till uppgift att ombesörja underhållet av slottet och dess personal. Under perioden fick kronoförvaltningen i Kalmar till uppgift att svara för dispositionen av kronans regionala naturauppbörd i allmänhet såväl från länet som från andra delar av Småland. Kalmar blev centralorten i ett finanspolitiskt system för uppbörd, försäljning och distribution av kronans skattetillgångar i naturaprodukter.

Underhållet av slottet och den lokala civila och militära personalen innebar inget principiellt nytt för 1500-talet. Redan mot 1200-talets slut hade det slottsfögderi eller -län skapats, som hade till uppgift att tillhandahålla det materiella underlaget för slottets förvaltning.

Kalmar slottslän omfattade vid 1300-talets början »hela kustlandet från blekingegränsen i söder till östgötagränsen i norr». Till en början ingick Öland i samma förvaltningsområde. Ön blev dock tidigt avskild som en separat enhet under Borgholm. Senare under 1300-talet lades Tjust i norra delen av det ursprungliga Kalmar borgfögderi som underhållsområde under det nybyggda Stäkeholms slott.[1]

Även under äldre vasatid synes den administrativa länsenheten ha varierat. Kärnområdet hade en nordsydlig utsträckning och omfattade häradena Södra och Norra Möre, Handbörd, Stranda, Aspeland och Sevede. Utöver detta kustlokaliserade inre länsområde ingick periodvis också de västligare belägna häradena Östra, Uppvidinge och Konga. Likaledes Öland hade en växlande men stark anknytning till fastlandslänet.[2]

Det är uppenbart att Kalmar slottslän en gång i tiden utformades med hänsyn till de transporttekniska och naturgeografiska förutsättningar som tiden erbjöd. Vattenvägarna bildade de viktigaste förbindelselederna med staden. Sannolikt var det lättare att nå Kalmar med varutransporter på båtar än via landförbindelser på de oftast dåliga och svårframkomliga vägar som stod till buds. Därtill kom att även de viktigaste landförbindelserna hade nord-sydlig orientering från gränsen mot Danmark längs mörekusten upp mot mellansverige. Kontakterna västerut försvårades av den stora skogsbarriär som skilde det småländska kustlandet från centralbygderna i Värend.[3]

Hur fungerade då den lokala länsförvaltningen i Kalmar?

Det skulle föra allt för långt att i det här sammanhanget närmare gå in på förvaltningens och länsupp-

bördens utveckling under perioden. Följande undersökning har i stället koncentrerats till ett år, 1556. Vad som förloras i utvecklingsperspektiv kan i någon mån tas igen i en mer detaljerad granskning av förvaltningssystemets struktur vid ett tillfälle. Resultaten kan självfallet inte göra anspråk på generell giltighet. Det valda året förefaller dock inte i någon större utsträckning vara präglat av speciella förhållanden.

Vissa tidsbundna företeelser bör dock uppmärksammas. Dels befann sig kronoförvaltningen i tillväxt under 1540- och 50-talen. Bland annat pågick omfattande upprustnings- och byggnadsarbeten. Dels var Sverige vid denna tid indraget i krig med Ryssland. Kalmartrakten blev leveransområde för förnödenheter till de svenska trupperna i Finland. I denna verksamhet drogs delar av slottsförvaltningen och det handlande borgerskapet in. Med dessa reservationer kan antas att 1556 års slottsförvaltning i Kalmar i sina stora drag var tämligen typisk för den naturaförvaltning som präglade de svenska kronoinstitutionernas ekonomi under detta skede.[4]

I tabell 6.1 nedan har gjorts ett försök att översiktligt visa fördelningen av slottets inkomster och utgifter på dels olika varuslag och dels olika inkomst- respektive utgiftstyper. Avsikten har bl.a. varit att ge en uppfattning om slottets beroende av respektive uppbörd, egenproduktion och inköp av främst utländska varor.

Tabellen grundar sig på värderingar hämtade ur i tiden närliggande källor huvudsakligen från kalmartrakten. En fullständigt rättvisande och detaljerad redovisning av slottsfinansernas värdemässiga sammansättning och omfattning skulle kräva ett mycket omfattande arbete. Det är heller inte troligt att en sådan utvidgad undersökning skulle i någon väsentlig grad rubba de slutsatser som är möjliga redan genom nedanstående sammanställning.[5]

Ett annat problem är den brist på konsekvens som tycks prägla räkenskapsföringen. Det har således varit omöjligt att uppnå fullständig balans mellan inkomster och utgifter vare sig totalt eller för vissa delposter. Differenserna är dock inte så betydande att de påverkar helhetsbilden. Tabellens siffror är avrundade till hela tiotal.

Totalt sett kan inkomsterna respektive utgifterna värderas till drygt 110 000 mark. Då utgör emellertid cirka 55 000 (knappt 50 procent) av dessa ingående respektive utgående inventarium, dvs. värden som inte togs i anspråk under året.

Slottsförvaltningens förbrukning utgjorde drygt 40 000 mark eller 37 procent av de totala utgifterna. Den relativt stora andelen leveranser gällde huvudsakligen livsmedel till krigsfolket i Finland. Samtliga anförda belopp vare sig de avser totalsiffrorna eller endast gäller slottets förbrukning måste anses betydande. Därtill kommer att löneutgifterna i pengar och kläde inte redovisas i tabellen. Samma år inköpte den lokala kronohandlingen textilier till ett värde av drygt 15 000 mark. Större delen av det inköpta klädet torde ha gått till slottspersonalen som lönekläde. Den verkliga förbrukningen på slottet låg sannolikt i storleksordningen 50 000–60 000 mark.[6]

Några jämförelser med andra belopp är belysande även om värderingsproblemen sätter givna gränser för hur långtgående slutsatser som kan dras. Så t.ex. kan den totala i tullräkenskaperna redovisade importen till Kalmar samma år beräknas till drygt 60 000 mark. Stadens totala till Älvsborgs lösen taxerade förmögenhet uppgick till ca 80 000 mark, en summa som delvis underminerats av penningvärdesförsämringar omkring 1570. Det sammanlagda värdet av de lokala uppbördsorganens, varuhusets respektive proviantets, uppbörd 1556 uppgick till ca 40 000 mark.[7] Oavsett de felkällor som kan ligga förborgade i de gjorda jämförelserna, kan konstateras, att Kalmar slotts förvaltning vid denna tid omsatte en mycket betydande del av det resurstillskott som fördes till staden.

Slottets egen produktion av livsmedel och materialier bildade en viktig del av inkomsterna. På kronans åkrar och ängar fick man fram spannmål och hö till utfodring av folk och fä. Vid kronans fisken tillgodosågs behovet av torsk, ål, lax, mört m.m. Från ladugården kom ansenliga delar av förbrukningen i kött, fläsk, smör och andra »fetalier». Boskapsskötseln gav också hudar och skinn, råvaror till stövlar och skor, vilka ingick i det så kallade legefolkets löneförmåner.

Slottets egen produktion var dock otillräcklig för behoven. En betydande uppbörd var nödvändig. Ett stort område levererade främst boskaps- och jordbruksprodukter. Nedanstående sammanställning ger en viss uppfattning om de viktigaste uppbördsprodukternas ursprungsområden.

Förutom spannmål och boskap har också dagsverken tagits upp i redovisningen. Som framgår dominerades uppbörden av de områden som hade bäst förbindelser med och låg närmast Kalmar. Spannmål och boskap kom således främst från Södra och Norra Möre samt Öland.

Regelbunden uppbörd kom också från Östra härad och Sevede. De ordinarie dagsverkena kom uteslutande från Möre medan hjälpedagsverkena hämtades från ett betydligt vidare område. Det är uppenbart att upp-

bördsleveranserna vid denna tid i huvudsak höll sig till det område som då bildade länet. En viss specialisering av uppbörden kan konstateras vad beträffar Öland som levererade en relativt sett mycket stor andel av uppbörden i får.

En ansenlig del av de tillgängliga varorna utgjordes av livsmedel i olika former, exempelvis bröd, öl, kött, fisk, smör etc. Avkastningen från ladugård och åkrar liksom den stora uppbörden av råvaror från åkerbruk och boskapsskötsel m.m. krävde en omfattande apparat för förädling av råvarorna. Boskap skulle slaktas, skinn och hudar beredas och förvandlas till bruksvaror (skor m.m.), kött, fläsk, fettprodukter och andra matvaror torkas eller saltas in. Av spannmålen bakades bröd och bryggdes öl. I denna vidlyftiga matberedningsverksamhet spelade salt en fundamental roll som konserveringsmedel. Saltet måste överhuvudtaget ha varit en nödvändig förutsättning för den typ av hushållning som präglade de lokala kronoinstitutionerna vid denna tid.[8]

Livsmedelsuppbörden och livsmedelstillverkningen fick sin stora betydelse främst genom att fri förtäring utgjorde en viktig del av kronotjänarnas löneförmåner. Även åtskilliga andra verksamheter slukade resurser. Byggnadsarbetena på slottet tog i anspråk kvantiteter av glas, bräder, näver, kalk, tegel, mursten och kalksten, men också importerade produkter. En betydande del av de uppburna hjälpedagsverkena gick till byggnadsarbetena på slottet, men också till arbeten på åkrar och ängar, vid tegelladan och kalkugnen, vid stenbrytningen på Öland etc. Kol brändes i smedjan och ved i kalk- och tegelugnar, brygghus och »uti pörtet». Av nöt- och fårtalg fick man bland annat ljus.

Kalmar slotts verksamhet förutsatte således en omfattande tillförsel av varor. Den egna produktionen var inte tillräcklig för ändamålet. Slottet var beroende av ett fungerande uppbördssystem med förbindelser långt ut på den småländska landsbygden. Det var också nödvändigt med import från utlandet. Saltet var utan tvekan en nödvändighetsvara, men även utländska textilier spelade en viktig roll framför allt för tidens lönesystem som till en del baserades på naturalön i kläde.[9]

Saltet var en strategisk vara som skapade ett utlandsberoende av ungefär samma typ som våra dagars olja. Samtidigt var salt en lagringsbar produkt. Man var inte beroende av årlig tillförsel på samma sätt som för spannmål och boskapsprodukter. Ett stort saltlager, som var fallet 1556 (tabell 6.1), innebar ett visst skydd mot okontrollerbara yttre faktorer som krig, sjöblockader och belägringar.

Tabell 6.1.

INKOMSTER	
Ingående behållning	
Uppbörd	
Köp	
Egen produktion	
Övrigt	
Summa mark	
Summa procent	
UTGIFTER	
Förbrukning	
Betalningar	
Leveranser	
Utgående behållning	
Summa mark	
Summa procent	

Kalmar slotts inkomster och utgifter 1556.

(Värden i mark avrundade till hela tiotal.)

Svenska varor						Utländska varor					
Okvida Medel	Jordbruks-produkter	Boskaps-produkter	Jakt- och fiske-produkter	Metaller	Sten- och skogs-produkter	Dags-verken	Diverse	Salt	Diverse	Summa Mark	%
890	3 590	4 850	320	1 320	460	—	160	40 060	1 070	52 720	47
430	17 290	9 720	2 580	5 520	3 660	3 670	870	70	160	43 970	39
20	—	—	140	—	—	—	100	10	280	550	0
—	5 220	4 390	1 230	—	1 470	—	1 870	—	—	14 180	13
920	—	—	—	—	—	—	—	—	—	920	1
260	26 100	18 960	4 270	6 840	5 590	3 670	3 000	40 140	1 510	112 340	100
2	23	17	4	6	5	3	3	36	1	100	
040	13 250	10 430	3 520	960	5 180	3 670	2 190	620	1 020	41 880	37
160	70	50	—	—	20	—	—	—	—	300	0
—	9 530	4 760	40	50	20	—	500	130	60	15 090	13
050	3 440	3 570	720	5 810	400	—	200	40 110	480	55 780	49
250	26 290	18 810	4 280	6 820	5 620	3 670	2 890	40 860	1 560	113 050	99
2	23	17	4	6	5	3	3	36	1	100	

Källor: Smålands handlingar, Kalmar slott 1556. Se även not 5.

Tabell 6.2. Uppbördsområden för leveranser till Kalmar slott 1556.

	←	*Av fogdarna i*				→	←	*Av prostarna i* →		
	Möre	Öland	Östra härad	Sevede & Aspeland	Övriga härader[3]	Möre	Öland	Sevede & Tuna län	Summa
Spannmål m.m., tunnor[1]	902	967	446	337	54	489	406	444	4 045
procent	22	24	11	8	1	12	10	11	99
Nötboskap, antal[2]	160	180	48	62	30				480
procent	33	38	10	13	6				100
Får, antal	254	824	25	11					1 114
procent	23	74	2	1					100
Dagsverken, antal	3 107								3 107
Hjälpedagsverken, antal	420	1 435	2 632	2 822	3 196				10 505
procent	26	11	19	21	24				101

Anm. 1. Råg, rågmjöl, korn, malt, bjugmjöl.
2. Oxar, stutar, kor.
3. Tuna län, Handbörd, Stranda, Uppvidinge.

Källa: Smålands handlingar, Kalmar slott 1556.

Ändå är det uppenbart att en hushållning av denna typ ställde stora krav på öppna och fungerande kommunikationer. Avbrott i tillförseln av t.ex. spannmål måste på kort tid fått allvarliga konsekvenser.

Slottsförvaltningen liksom för övrigt hela staden måste också mer allmänt ha varit känslig för växlingar i skördarnas storlek. Under missväxter och andra svårigheter fanns det givna gränser för hur mycket som kunde tas ut av bondeproduktionen utan att återväxten tog skada.

6.3. Kronans varuhandel och övrig varuförvaltning i Kalmar.

Under senare hälften av Gustav Vasas regentperiod, från omkring 1540, lades rikets finansförvaltning delvis om från ett uppbördssystem grundat på till Stockholm centraliserade penninginkomster till en mer decentraliserad naturauppbörd. Orsaken till omläggningen har bland annat sökts i inflationens effekter på penningvärdet. Naturauppbörden skulle således ha varit en metod att motverka en realvärdeförsämring av kronans inkomster. Man har också pekat på de outvecklade ekonomiska förhållanden som rådde i Sverige under den här tiden. Avsättningsmöjligheterna i de många gånger avlägset belägna uppbördsdistrikten var inte de bästa. Kronan hade uppenbara fördelar av att naturapersedlarna fördes till rikets sjöstäder. Där kunde stapelvarornas priser hållas högre samtidigt som importpriserna var mer förmånliga.[10]

Det ökande inslaget av naturainkomster ställde kronan inför organisatoriska och transporttekniska problem. För att lösa dessa byggde man upp en regional organisation för uppbörd, lagring och omsättning av varorna. I några av rikets större och för export välbelägna sjöstäder upprättades »varuhus» för kronopersedlarnas förvaring och en s.k. handlingsorganisation för deras försäljning i utbyte mot nödvändiga eller önskade importvaror. I spetsen för dessa nybildade institutioner ställdes ofta någon erfaren storköpman, titulerad Kungl. Maj:ts köpman.[11]

Kungl. Maj:ts varuhus i Kalmar upprättades mot 1540-talets slut. Redan tidigare hade vissa ansatser till en organiserad kronohandel prövats i staden. En uppbördsman för kronans exportvaror tillsattes redan 1538. Dennes verksamhet upphörde emellertid 1541.

Vid decenniets mitt gjordes nya organisationsförsök, för att några år senare resultera i ett kronans varuhus. Detta fungerade sedan oavbrutet fram till 1588, då varutillgångarna i götalandskapens varuhus lades under Kungl. Maj:ts köpman i Stockholm. Då varuhuset i Kalmar vid 1590-talets början återupprättades skedde detta i betydligt mindre skala än tidigare. Dess uppgifter som »uppbördsorgan för lokalförvaltningens produkter och som leverantör till häradsfogdarna» hade numera gått definitivt förlorade. Behovet av importvaror tillgodosågs numera i stället genom de lokala fogdarna eller genom inköp av kronans tullskrivare i staden.[12]

Under någorlunda normala förhållanden uppgick kronohandlingens och varuhusets omsättning till 15 000–20 000 mark. Vissa år ökade dock omsättningen markant. Detta inträffade bland annat under hertig Eriks vistelse i Kalmar. De stora inköp som då gjordes översteg tillgångarna och ledde till en kraftig och långvarig skuldsättning gentemot kronans leverantörer. Även Johan III:s och hovets besök i Kalmar åren 1585–1587 medförde en kraftig stegring av kronohandlingens inköp av importvaror.[13]

Under nordiska sjuårskriget blev Kalmar en viktig uppsamlings- och försäljningsplats för det av den svenska kronan kapade godset från handeln på Narva, s.k. narvagods. Genom flottans kapningar av holländska saltskepp lyckades man trots den fientliga sjöblockaden dessutom till stor del tillgodose det akuta saltbehovet.[14]

Varuhus- och handlingsorganisationen upprättades i huvudsak för hanteringen och försäljningen av kronans ordinarie skatteuppbörd; dvs. för den del av denna som inte förbrukades lokalt vid slott och gårdar. Organisationens framväxt var intimt förknippad med finansförvaltningens ökande naturauppbörd.

Kronan ställdes också inför ett annat stort statsfinansiellt problem under senare hälften av 1500-talet. Den allt mer aktiva utrikespolitiken ställde krav på stora materiella resurser, inte minst livsmedel. I längden kunde inte dessa tillgodoses inom den ordinarie finansstatens ramar. Det ökande militära engagemanget i främmande länder ackompanjerades av intensifierade krav på stora extraordinarie naturaskatter, s.k. kostgärder. Deras insamlande och vidarebefordran till krigsskådeplatser och militära förläggningar ställde kronan inför organisatoriska problem som liknade dem man försökt lösa med varuhusorganisationen. Lösningen blev också likartad. Uppbörden centraliserades till »provianthus» i strategiskt belägna orter, där den förvaltades av kungliga ämbetsmän, proviantmästare, eller av s.k. »proviantborgare».

Provianthusorganisationen tog huvudsakligen form vid 1500-talets mitt i samband med att den svenska utrikespolitiken blev mer aktivt utåtriktad. Den byggdes ut under det stormiga 1560-talet, men redan under ryska kriget 1555–1557 fungerade »proviant» i Kalmar och Västervik och i Stockholm ännu tidigare. Proviantet i Kalmar fick strategisk betydelse genom stadens relativa närhet till krigsskådeplatserna i Balticum. Verksamheten var omfattande och fortsatte hela den här aktuella perioden ut.[15]

De finansförvaltande organen, varuhusen och provianthusen, hade vuxit fram ur behovet att centralisera och lättare disponera en differentierad och växande uppbörd av ordinarie och extraordinarie skattepersedlar. Deras upptagningsområden berodde dels av närheten till de närmast liggande varuhusen eller provianten, dels av deras funktioner vad beträffar uppbördens användning. Båda dessa faktorer bidrog till att ge varuhuset respektive proviantet i Kalmar ett förhållandevis stort upptagningsområde.

I Götaland etablerades varuhus förutom i Kalmar också i Nya Lödöse, Söderköping och Norrköping. Enligt Birgitta Odén uppbar varuskrivaren i Kalmar varor från i stort sett hela Småland. Undantagen utgjordes av Mo, Vista och Tveta i nordväst. Ibland fördes varor från Kinda och Ydre härader i Östergötland till Kalmar.

Provianthusen var något fler och låg tätare än varuhusen. De i förhållande till Kalmar närmast belägna provianten låg i Västervik och Jönköping.[16]

Inom ramen för kronans lokala organisation för uppbörd och disposition av de finansiella tillgångarna spelade också tullförvaltningen en viktig roll. Genom denna kunde kronan få ett avsevärt tillskott i likvida medel och utländska varor; varor man annars var hänvisad till att köpa via den lokala »handlingen». Tullintäkternas betydelse växte under perioden. Före den s.k. Grevefejden på 1530-talet måste de ha varit begränsade, då de viktigaste hansestäderna genom Gustav Vasas privilegier 1523 dels blev tullfria och dels tillförsäkrades praktiskt taget monopol inom den svenska utrikeshandeln. Grevefejdens utgång satte emellertid stopp för denna utveckling. För Kalmar finns bevarade räkenskapsfragment som visar att tull krävdes ut redan 1538/39. Från 1540-talets slut föreligger en lång serie av räkenskaper över tullen på utrikeshandeln.[17]

De lokala förvaltningsorganen fyllde olika uppgifter och spelade olika stor roll inom Kalmars totala uppbördsekonomi. Viktigast torde utan tvekan länsuppbörden ha varit. Det var denna som i princip skulle försörja kronotjänarna i staden. Övriga förvaltningsorgan fungerade mer som transiteringsstationer för krono-

uppbörden. Stora delar av det insamlade överskottet passerade vidare till förbrukning på annan ort eller saldes.

Detta innebar dock inte att Kalmars roll som regional huvudort för kronans centrala finansförvaltning saknade betydelse för sysselsättningen och välståndsutvecklingen i staden. Arbete skapades direkt åt förvaltningspersonal, och åt andra yrkesgrupper som var sysselsatta med transporter, lastning, förvaring etc. av de oftast ansenliga varumängderna.

Även indirekta sysselsättningseffekter uppstod. Exempelvis upprättades ett stort proviantslakteri i staden för slaktning av den boskap som fördes dit till följd av de många kostgärderna. Detta gav säsongssysselsättning åt ett antal kvinnor, s.k. slaktarkonor.

Genom kronohandlingen trädde kronan dessutom i direkt kontakt med utländska och borgerliga köpmän, vilka anlitades som uppköpare och leverantörer och ibland också långivare. Därtill är det mycket troligt att de borgare som anlitades för proviantets, varuhusets eller tullens förvaltning vann vissa konkurrensfördelar i förhållande till sina ståndsbröder. Rollen som »ämbetsskrivare» i kronans tjänst kunde dock ha sina äventyrliga sidor. Detta blev särskilt uppenbart under Erik XIV:s tid då dennes Höga nämnd utdömde flera dödsstraff för felredovisningar i räkenskaperna. Detta dystra öde drabbade bl.a. några av Kalmars borgare.[18]

6.4. Kronans byggnadsarbeten i Kalmar.

Äldre vasatid var en period av betydelsefulla militärtekniska förändringar. Bland annat fick artilleriet en allt viktigare roll vid belägringar och försvar av fasta försvarsanläggningar. Detta i sin tur framtvingade en ny försvarsarkitektur. Slott och fästen måste byggas så att de kunde stå emot beskjutning av tungt artilleri. Arkitekturen måste också anpassas till de lättare handeldvapnens användningssätt.

Kungamaktens gradvisa konsolidering medförde samtidigt en ny syn på dess yttre framtoning. Det räckte inte med att makten fanns, den måste synas. Tecken på rikedom och prakt skapade respekt utåt och ett slags höghetens legitimitet gentemot de egna undersåtarna. Ett exklusivt och dyrbart hovliv utvecklades i inte mindre exklusiva och påkostade miljöer för detta hovliv. Framför allt under senare hälften av 1500-talet lades stora summor ned på slösande slottsbyggen i renässansstil.[19]

Kalmar var som redan tidigare framhållits såväl ett betydelsefullt militärt fäste som en viktig residensort. De dominerande tendenserna i den militärtekniska och arkitekturhistoriska utvecklingen fick också avsevärda följder för den »offentliga» arkitekturen i staden. Försvarsanläggningarna blev föremål för omfattande utbyggnader. Den gamla medeltida ringmuren omgärdades av en tung jordvall och en vallgrav. Även slottet inneslöts av tyngre och effektivare försvarsanläggningar. Inuti slottet omskapades boendemiljön till ståndsmässiga våningar enligt det nya fursteidealets krav. Det är knappast en överdrift påstå att staden bytte gestalt under den här behandlade perioden.

Denna sida av den gamla stadens utveckling hör till de bäst utforskade områdena inom den moderna kalmarforskningen.[20] Här är inte platsen för en genomgång av de arkitekturhistoriska problemen kring slottets och ringmurens omgestaltning. Däremot finns det anledning att något behandla det faktiska byggnadsarbete som utfördes. Det är uppenbart att en mycket betydande del av de materialier och den arbetskraft som via kronans uppbördssystem levererades till Kalmar gick till just denna sektor av slottsförvaltningens verksamhet.

Byggnadsarbetenas omfattning och inriktning styrdes i stor utsträckning av de båda ovannämnda motivens (försvarsmotivet och det estetiska motivet) aktualitet under olika skeden. I tider av militär kris intensifierades arbetena på slottets och stadens befästningar. När hovet väntades till staden gjordes stora ansträngningar för att förbättra inredningar och bostadsutrymmen. Under dessa mer eller mindre tillfälliga byggnadskonjunkturer låg emellertid också en mer långsiktig strävan att skapa ett värdigt och fungerande monument över den svenska kungamakten. Kalmar slott skulle under kommande århundraden förlora sin betydelse. Ännu under 1500-talet hade dock slottet sin givna roll i den svenska nationalstatens maktutövning.[21]

De oroliga förhållandena under 1500-talets första decennier, med belägringar och stormningar, hade åsamkat slottet svåra skador. Reparationsarbeten igångsattes redan under Gustav Vasas första decennium som regent. Moderniseringsarbetet på slottet skulle fortgå under hela dennes regeringstid. Till en början satte brist på byggnadskunnigt folk och otillräckliga ekonomiska resurser gränser för arbetenas omfattning. Inför ett planerat storpolitiskt möte i Kalmar 1541 intensifierades byggnadsverksamheten. Mötet kom dock aldrig till stånd.

Vid 1540-talets mitt omdirigerades material och arbetskraft från själva slottet till dess yttre försvarsverk. Samtidigt skedde ett märkbart uppsving i byggnadsarbetenas omfattning. Under 1540-talets senare hälft och 1550-talets förra hälft var det vanligt att 15 000

–20 000 dagsverken årligen togs i anspråk för byggnadsverksamheten. Tidigare översteg dagsverksantalet per år sällan 2 000 dagsverken.[22]

Kalmars isolerade ställning under Dackeupprorets intensivaste fas kan i sig ha utgjort ett tillräckligt motiv för påskyndandet av byggnadsarbetena. Kronans ekonomiska konsolidering vid denna tid är emellertid en orsaksfaktor som kan ha varit väl så betydelsefull i sammanhanget. Just 1540-talet framstår som ett skede då vasadynastin börjar sitta säkrare på tronen, med ett bättre finansiellt underlag och en starkare politisk/ /militär ställning än tidigare. Kalmars utsatta militära läge kan inte ha varit någon nyhet vid den tidpunkt man beslutade sig för en större satsning på befästningsanläggningarna i staden.

Ett annat tecken på de finansiella förutsättningarnas betydelsefulla roll är de förändringar i anställningsvillkoren som inträffade under 1540-talet. Under föregående decennium arbetade anställda hantverkare för daglön. Så småningom ingick allt fler av dem i slottets fast anställda personal med årslön som den huvudsakliga löneformen.[23]

Ansvaret för *stadens* befästningsanläggningar vilade i princip på borgerskapet. Under 1540- och 1550-talen är det också i de stadskommunala räkenskaperna som arbetet på stadsvallen och vallgraven, den s.k. »gropen», finns redovisade. Knappheten på kommunala medel och borgarnas ointresse måste dock övervinnas med kompensationer från kronans sida. 1546 gav man således tillåtelse att utföra »feta varor» (smör m.m.) på vilka det då rådde exportförbud mot att byggnadsarbetena utökades. 1553–55 fick staden behålla halva saköret (inbetalda böter), tomtöret, årsskatten och gästaskottet. Året därpå gavs ekonomiskt bidrag, som emellertid upphörde 1557, med den följden att även befästningsarbetena upphörde. Först 1560 tycks arbetet ha återupptagits och då på hertig Eriks initiativ.[24]

Arbetena på *slottets* försvarsverk påbörjades 1545 och pågick i skiftande konjunkturer äldre vasatiden igenom. Till en början fick det medeltida numera upplösta dominikanerkonventets gamla klosterbyggnader leverera material till slottsbygget. Vasatidens nya maktförhållanden och uppgörelse med det förflutna fick därmed ett smått symboliskt uttryck.

Slottsbefästningarnas uppbyggande slukade stora mängder arbete. De årsanställda hantverkarna var som regel avsedda för mer specialiserade uppgifter. De omfattande okvalificerade arbetsinsatser som krävdes fick man av de dagsverksskyldiga bönderna. För denna uppgift förslog inte deras ordinarie dagsverken. Hjälpedagsverken från ett stort geografiskt område användes till delar av det nödvändiga arbetet.[25]

Arbetet på slottsbefästningarna var i stort sett färdigt 1553. I stället övergick man nu till ombyggnads- och inredningsarbeten i slottet. Efter hertig Eriks ankomst till Kalmar på våren 1558 stod för en tid dessa helt i centrum för intresset. Den ökande spänningen medförde dock att arbetena på befästningsanläggningarna återupptogs 1560.[26]

Krigsutbrottet 1563 ledde till en ytterligare upptrappning av arbetet på befästningarna. Under 1560-talet förekom det att upp emot 35 000 dagsverken årligen utkrävdes. Bönder som normalt var dagsverksskyldiga under Kronoberg eller Vadstena ålades nu att arbeta på Kalmar slott.

De stora uttagen av dagsverken förde med sig kraftiga reaktioner. De tycks också ha fått konsekvenser för arbetsmarknaden i staden. Redan tidigare hade bönderna framfört klagomål på dagsverksbördan. 1550 begärde man avlösning med smör. Förhandlingarna med slottsfogden resulterade i en kompromiss mellan kronans krav på sex dagsverken per bonde och år och böndernas motbud tre dagsverken. Bönderna åtog sig att leverera fyra dagsverken årligen. Vid 1560-talets början var den normala leveransen av hjälpedagsverken sex per år.

I strid med de förpliktelser som var förknippade med dagsverksskyldigheten till kronan användes de levererade dagsverkena inte bara för arbeten på slottets utan också på stadens fästningsverk. Då böndernas skyldigheter endast gällde kronans fästen utlöste detta missbruk protester. Klagomål mot dagsverksbördan återkom under hela 1560-talet. Inte bara bönderna utan även stadens borgare klagade. Klagomål framfördes också mot andra pålagor och mot kronotjänares i staden befrielse från kommunala pålagor.

De fogdar som hade att utkräva dagsverkena fick brottas med svårigheter. Under året 1564 utfördes eller penningavlöstes blott drygt 11 500 av totalt 35 700 dagsverken.

Flera av fogdarna hamnade i en besvärlig situation, klämda mellan kungens krav och böndernas protester. Några av dem dömdes till döden inför den under denna tid flitigt arbetande Höga nämnden.

Penningavlösning blev ett av medlen att mildra allmogens motstånd. Kronan vände sig i stället till arbetsmarknaden i staden. I längden tycks dock denna ha varit otillräcklig för ändamålet. Priset på arbetskraften steg och tillgången avtog. Därmed minskade kronans beredvillighet att tillåta penningavlösning av böndernas dagsverken.[27]

Det är tydligt att situationen i Kalmar och i stadens omland var krisartad under 1560-talets krigsår. Det fiskala trycket framtvingat av kriget i kombination med krigshärjningarnas förödande verkningar måste ha skapat en mycket svår situation för befolkningen i området. I dessa förhållanden ligger en förutsättning för den upprorsrörelse som ledde till att Erik XIV år 1568 avsattes och efterträddes av sin broder Johan III.

Befästningsarbetena och kraven på dagsverken fortsatte dock även efter tronskiftet. Först 1570 upphörde hjälpedagsverkskraven. Arbeten utfördes i stället huvudsakligen med hjälp av knektar. På hösten samma år slöts freden, och fästningsarbetena kunde avstanna för en tid.[28]

Med Johan III:s maktövertagande återkom intresset och de praktiska möjligheterna för slottets inredande. Johan III har blivit känd bl.a. som en framstående byggherre. Under dennes regeringstid satsades stora resurser på slösande slottsbyggen. De estetiska förebilderna fanns nere på kontinenten och konstförfarna byggmästare importerades för att ge de nya byggnationerna så tidsenlig och praktfull utformning som möjligt. Kalmar slott var ett av dem som blev föremål för kungens varma intresse. Omfattande inredningsarbeten genomfördes under ledning av de båda bröderna Johannes Baptista och Doménicus Pahr.[29]

Redan 1569 då kriget ännu pågick påbörjades stora arbeten. Dessa intensifierades påföljande år inför konungens väntade ankomst till staden. Johan III vistades sedan i Kalmar och på Öland från hösten 1571 till sommaren 1572.

Senare återkom konungen till staden under två perioder mellan 1585 och 1588. Inför ankomsten drogs även borgarna in i förberedelserna genom en uppmaning från ståthållaren att snygga upp sina hus.

Under vistelsen i Kalmar inriktade sig kungens intresse på försvaret och vattenförsörjningen i staden. Han umgicks bl.a. med vissa planer på att leda in Törnebäcks å i vallgraven, och på så sätt effektivisera skyddet och samtidigt lösa dricksvattensfrågan. Vattenförsörjningen var uppenbarligen en fråga av stor vikt för staden, inte minst ur försvarssynpunkt. Den återkom 1599 i korrespondensen mellan ståthållaren och konung Sigismund i Polen.

Efter Johan III:s avfärd 1588 inskränktes befästningsarbetena. Den direkta orsaken tycks ha varit en pest, som vid denna tid härjade i staden. Vid kungens död 1592 inskränktes återigen byggnadsarbetena. Orsakerna tycks vid detta tillfälle främst ha varit finansiella. Penningbrist uppstod redan 1590. Kronans byggmästare i Kalmar Doménicus Pahr hade svårigheter att få ut sin lön vid början av nittiotalet. Även hantverkarna klagade på lönen. Det är uppenbart att rikets finansiella trångmål satte sina spår även i Kalmar. Av allt att döma hade liknande problem uppträtt redan tidigare under Johan III:s regeringstid. 1583 påtalas materialbrist. 1574 års byggnadsprogram för slottet visade sig för stort för de tillgängliga resurserna.[30]

Trots 1590-talets stridigheter utfördes vissa arbeten även då. Hertig Karl var angelägen om en utbyggnad framför allt av fästningsverket. Den fasta staben av hantverkare var fortfarande ganska stor 1598. Något senare hade den dock minskat, och var under 1600-talets första decennium liten i jämförelse med Johan III:s tid. Under decenniet skedde emellertid en viss ökning.

Fästningsverket hade skadats under belägringen och stormningen 1598–99. Det spända politiska läget gjorde reparationer nödvändiga. Efter Linköpings riksdag 1600 intensifierades arbetet.

Under decenniet tilltog motsättningarna mellan Sverige och Danmark. Karl IX tycks i första hand ha räknat med ett angrepp mot Göteborg i händelse av öppet krig och underskattat faran mot Kalmar. Ståthållaren på Kalmar slott ansåg dock att slottets och framför allt stadens befästningsverk befann sig i dåligt skick och begärde därför påskyndande av befästningsarbetet. Medgivandet från kungen kom under sommaren 1609. Två år senare stormades staden.[31]

6.5. Militär upprustning. Arkli och skeppsgård.

Kalmars strategiska läge vid östersjökusten gjorde stadens slott och hamn till en viktig uppehållsort för örlogsflottan och dess personal. Till slottsförsvaret hörde också ett visst antal permanent stationerade fartyg med olika civila och militära funktioner. Vid Kalmar skeppsgård bedrevs byggnads- och reparationsverksamhet. Skeppsbyggandet här var livligast och mest personalkrävande i samband med nybyggnadsarbeten.

1540- och 1550-talen var en period av intensiv marin upprustning. Örlogsflottan växte i storlek och slagkraft. Kalmar skeppsgård spelade en viktig roll i denna expansion av de svenska sjöstridskrafterna. Framför allt framstår 1550-talets första hälft som en period med livligt skeppsbyggande i Kalmar. Då byggdes bl.a. olika typer av transportfartyg, men också några örlogsfartyg av mindre dimensioner.

I övrigt synes varvsverksamheten ha inskränkt sig till mindre transportbåtar för lokal användning. Periodvis var skeppsbyggandet av allt att döma helt nedlagt.

Det verkliga uppsvinget för skeppsbyggeriet synes ha kommit med hertig Eriks vistelse i staden. Då flyttades emellertid större delen av skeppsgården till Björkenäs en halv mil norr om Kalmar. Till en början förlades endast varvsverksamheten dit, men så småningom medförde avståndet till Kalmar att större delen av flottstationen flyttades efter.[32]

Under nordiska sjuårskriget fick skeppsbyggnadsarbetena av förklarliga skäl större omfattning än under den föregående fredsperioden. Detta krig var också till stor del ett sjökrig. Det är mer eller mindre givet att Kalmar fick en viktig funktion under sådana förhållanden. Staden kunde fungera som en framskjuten bas för den svenska flottan. Här kunde örlogskontingenter ligga i beredskap i väntan på konungens dispositioner. Här kunde man också söka vinterhamn under relativt trygga förhållanden, med möjlighet till reparationer, kompletteringar av den nödvändiga utrustningen och inte minst vila för den ofta ganska hårt åtgångna besättningen.[33]

Från 1570-talet och framåt låg ett mycket litet antal fartyg permanent stationerade vid Kalmar slott. Flera av dessa var dessutom småbåtar eller prámar främst avsedda för transportändamål. Även skeppsbyggandet förlorade, efter flyttningen till Björkenäs och fredsslutet, sin tidigare betydelse. Hamnen var dock fortfarande en viktig uppehållsort för mer tillfälliga flottbesök. Därtill kom dess roll som utskeppningshamn för utrustning, förnödenheter och manskap till krigsskådeplatserna på andra sidan Östersjön.[34]

13. Fartygsfynd nr 5 från de arkeologiska undersökningarna i Slottsfjärden i Kalmar.
Modell och foto Statens Sjöhistoriska Museum.

Uppbyggandet av ett slagkraftigt artilleri var en av de viktigare försvarstekniska förändringarna som inträffade under 1500-talet. Artilleriet fick framför allt betydelse på fasta försvarsanläggningar som exempelvis Kalmar slott, men också på örlogsflottan.[35]

I Kalmar gick den allmänna upprustningen av slottets försvar hand i hand med uppbyggandet av ett effektivt artilleri. Under Gustav Vasas tid blev artilleriet snabbt en allt viktigare del av den militära arsenalen. Det så kallade »arkliet» på slottet byggdes till väsentliga delar upp under hans senare regeringsperiod. Även staden hade några artilleripjäser.[36]

Artilleriet var en militärteknisk nyhet i Sverige vid medeltidens utgång och vasatidens början. Dess införande i den svenska krigsmakten fick delvis genomföras med hjälp av utländsk personal med specialistkunskaper. I Kalmars slottsräkenskaper kan man se hur artilleripersonalen, de s.k. »bösseskyttarna», under 1540-talet i stor utsträckning bar utländska namn och uppbar en jämförelsevis hög lön. Några årtionden senare dominerade de svenska namnformerna och lönen hade sjunkit relativt sett.[37]

I samband med slottsartilleriets uppbyggnad ökade också antalet bösskyttar påtagligt. Denna utveckling synes ha kulminerat under 1560-talets krigsperiod. Decennierna efter nordiska sjuårskriget kännetecknades i stället av en viss tillbakagång av artilleripersonalens relativa betydelse bland slottets militärpersonal. Inte heller artilleribestyckningen på slottet synes ha genomgått någon vidare utbyggnad under 1500-talets senare del.[38]

14. Belägring av en fästning. Ge akt på skanskorgarna i förgrunden och fältkanonerna som är placerade mellan dem. Ur Walter Rivius, Vitruvius Teutsch, Nürnberg 1548.

Vid 1600-talets början skedde dock en viss ökning av bösseskyttarnas antal. Samtidigt försvann benämningen knektar ur slottets lönelistor.[39] Tendensen under Gustav Vasas tid mot ett allt mer artilleribaserat slottsförsvar nådde därmed sin yttersta konsekvens. Orsakerna till denna förändring kan vara flera. Fullt möjligt är att strategiska överväganden vad beträffar slottets effektiva försvarsbehov kan ha sammanfallit med ett ökande behov av fotsoldater på den livländska krigsskådeplatsen. Det prekära finansiella läget kan också ha spelat sin roll i sammanhanget. Konsekvenserna för slottets och stadens faktiska förmåga att försvara sig mot yttre angrepp är svåra att bedöma. Vid kalmarkrigets utbrott 1611 lyckades man hur som helst inte stå emot de anfallande danska trupperna.

6.6. Hovet i Kalmar. Utvald konung Erik.

Centraliseringen av rikets maktinstitutioner till Stockholm var en tendens som gjorde sig gällande redan under senmedeltiden. I 1600-talets Sverige hade denna utveckling förvandlat Stockholm till rikets obestridda maktcentrum och huvudstad. Ännu under 1500-talet var dock den svenska kungamakten en delvis ambulerande institution. Kungen och hovet med kammare

och kansli reste ofta omkring i landet och residerade under kortare eller längre perioder på de kungliga slotten och gårdarna.[40]

Denna ambulerande maktutövning var en nödvändighet i medeltidens Sverige med dess långa avstånd och dåliga kommunikationer. Politisk stabilitet och en någorlunda effektiv kontroll förutsatte att konungen och hans följe gjorde regelbundna besök i de olika landsändarna. Därtill kom den primitiva finansförvaltningen som i stor utsträckning var baserad på naturauppbörd och direktkonsumtion på uppbördsorten. Medeltidens relativt outvecklade förbindelseleder och transportmedel medgav ingen långtgående centralisering av de kungliga tillgångarna.

Under 1500-talet byggdes ett effektivare förvaltningssystem upp, som på sikt möjliggjorde en längre driven centralisering. Med denna utveckling försvann också en viktig orsak bakom hovets regelbundna förflyttningar. Fortfarande var det dock vanligt att hovet reste runt i landet utan att detta motiverades av politiska krissituationer eller militära uppladdningar.[41] En orsak till detta kan ha varit att det framväxande nya förvaltningssystemet ännu inte tillät en fullständig centralisering av makten till Stockholm. Ett annat motiv kan ha varit kungens och hovkretsens behov av rekreation och omväxling. Den många gånger osunda miljön i huvudstaden Stockholm kan också ha varit en bidragande orsak till hovets rörlighet.

Det är uppenbart att just rekreationsbehovet var *en* viktig faktor bakom hovets återkommande besök i Kalmar. De omfattande byggnadsarbetena på Kalmar slott hade ju, som tidigare framhållits, inte enbart militära syften. Man ville också skapa ett bekvämt, tidsenligt och ståndsmässigt residens för kungamaktens representanter. Stora summor lades ner på inredningarna, den yttre arkitekturen och slottsträdgården.

Kalmar slott besöktes av konung och hov eller andra högt uppsatta representanter för kronan vid flera tillfällen under loppet av 1500-talet. Kalmars funktion som furstlig residensort torde dock ha fått sina mest genomgripande konsekvenser under den unge hertig Eriks kortvariga residensperiod i staden. I december 1557 fick denne Öland, Kalmar och Kronobergs län som underhållsområde och furstendöme fram till övertagandet av rikets krona efter fadern. Redan under våren 1558 anlände hertigen med ett talrikt hov till Kalmar slott, vilket skulle bilda centralpunkten i den nya fursteförvaltningen.[43]

Hertig Eriks vistelse i Kalmar torde i åtskilliga avseenden ha inneburit en verklig blomstringsperiod för staden. Den unge furstens hovhållning och kulturella

15. Erik XIV. Oljemålning av Steven van der Meulen 1561, Gripsholm. Foto Svenska porträttgalleriet.

Detta porträtt av Erik XIV har kallats »friarporträttet» eftersom det presenterades drottning Elisabet I av England som sådant. Hon skall enligt traditionen ha rodnat och sagt att om den svenske kungen och friaren var så vacker även i verkligheten så måtte han vara oemotståndlig. Något giftermål dem emellan blev det som bekant inte men tavlan blev kvar i England fram till 1932 då den inköptes av Nationalmuseum från en engelsk privatsamlare.

I tavlan återges fursten i helfigur i naturlig storlek med högra handen på höften och den vänstra på ett bord, liksom stödjande sig på detta. Hans dräkt är spanskinfluerad med höghalsad tröja, med kort skört och markerad midja samt vida, uppstoppade byxor. Materialet i dräkten är förmodligen sammet med guldorneringar. Ärmar och strumpor är av rött silke och på fötterna har han mjuka, slitsade skor. Till dräkten hör också den spanska ärmlösa svarta kappan och en broderad sammetshatt som ligger på bordet.

Detta är ett idealporträtt av kungen och vid en undersökning av Erik XIV:s grav 1958, visade det sig, att konstnären avbildat kungen med alltför hög panna, detta för att komma idealbilden så nära som möjligt.

ambitioner är kända för sin exklusivitet i renässansidealets anda. Under denna korta tid samlades europeiskt bildade svenskar och utlänningar i kretsen kring hertigen. Hovlivet och de påkostade inredningsarbetena på slottet sysselsatte konsthantverkare, musiker, konterfejare (porträttmålare) och andra exklusiva yrkesutövare. Flera av dessa hämtades in från utlandet. I den äldre vasatidens svenska kulturmiljö ingick inte det specialiserade yrkeskunnande som behövdes för att tillfredsställa det nya fursteidealets krav.

Slottet blev inte bara centrum för ett nytt livsmönster präglat av stilen och de andliga strömningarna nere på kontinenten. Det blev också skådeplatsen för en utbyggd förvaltning och storpolitiska projekt på statsnivå. Hertigen hade tillgång till eget kansli och egen kammare för skötseln av den utvidgade förvaltningen. Tillsammans med brodern Johan (sedermera Johan III) och i mer eller mindre uttalad motsättning till fadern Gustav Vasa, invecklade han sig i avancerade utrikespolitiska planer, i vilka de engelska giftermålsförhandlingarna kombinerades med broderns intressen för den politiska scenen i Balticum.[44]

Det är sannolikt att även den del av staden som låg utanför den egentliga furstesfären stimulerades av det plötsliga nytillskottet av folk och resurser. Slottsförvaltningen måste ha spelat en viktig roll som arbetsgivare. Sannolikt kunde flera av stadens borgerliga och icke-borgerliga invånare få mer eller mindre tillfälliga arbetsuppgifter inom förvaltning, hushållning, byggnadsverksamhet m.m. Den dyrbara hovhållningen medförde därtill ett stegrat behov av allehanda importvaror. Kronoimporten ökade markant under denna period. I denna tillväxt av kronans lokala varuhandel fungerade inhemska och främmande köpmän och köpsvenner som förmedlare, kunder och leverantörer.[45]

6.7. Kalmar som kyrklig centralort.

Den katolska kyrkan var en ekonomisk och politisk maktfaktor i det medeltida samhället. Den var en institution med betydande tillgångar i såväl land som lösöre. Under hägnet av dessa rikedomar kunde stiftsstäderna utvecklas till efter förhållandena viktiga samhällen, vilka drog till sig stora delar av omlandets överskottsresurser i form av varor och folk.[46]

Reformationen innebar emellertid den definitiva dödsstöten för kyrkans maktställning. Den kom att medföra en radikalt ny ställning för den nu nationaliserade kyrkan. Dess stora förmögenheter ställdes till sina huvuddelar under statlig förvaltning. Dess i förhållande till den världsliga makten politiska och ideologiska självständighet kringskars kraftigt eller gick helt förlorad. Biskoparnas maktställning upphörde, stiftsförvaltningar omorganiserades och stiftsområden styckades. Kyrkan blev föremål för en skattläggning av helt nya dimensioner. De medeltida klosterordnarna gick sin upplösning till mötes. Deras personal skingrades och gick ovissa öden till mötes.

Den katolska kyrkans krossande fick stora konsekvenser på samhällets alla nivåer. En hel tankevärld gick gradvis förlorad. Det kyrkliga livet ändrade karaktär. Prakt avlöstes av enklare ritualer. Den för gemene man obegripliga latinska gudstjänstritualen trängdes undan till förmån för en svensk mässa.

1500-talets stora kyrkliga omvälvning kan i korthet sammanfattas så att kyrkan från att ha varit en fri och relativt oberoende maktfaktor förvandlades till en underordnad och tjänande del av den världsliga statsmakten. Den underkastades därmed i stort samma ekonomiska, politiska och ideologiska utvecklingsbetingelser som det övriga statsmaskineriet. Dess tillgångar blev en viktig resurs i den nationella uppbyggnaden, dess tjänare blev Guds och konungens tjänare, beroende av den senares vilja och politiska målsättningar, dess roll blev bland annat att bekräfta och försvara kungamaktens höghet och gudomliga sanktion.

I och med att de stora tillgångarna gick förlorade försvann också kyrkans roll som en urbaniseringsfaktor av någon betydelse. Denna roll övertogs av den nya starkare och bl.a. på kyrkans bekostnad rikare statsmakten.[47]

Under medeltid och 1500-tal blev Kalmar aldrig någon första rangens kyrklig centralort. Först under loppet av 1600-talet blev staden centrum för ett stift och fick egen domkyrka. Under större delen av medeltiden låg Kalmar församling under dekanatet i Linköpings domkyrka. Normalt representerades dekanen av en vikarie i Kalmar, vilken betraktades som stadens kyrkoherde. Under 1400-talet synes det dock ha förekommit att dekanen själv residerade i staden.

Trots stadsförsamlingens i administrativt avseende underordnade ställning utvecklades stadskyrkan i Kalmar till en förhållandevis rik och betydelsefull institution. Under loppet av 1300- och 1400-talen fick kyrkan mottaga stora donationer av förmögna borgare och frälsemän. Åtskilliga altar- och kapellstiftelser med tillhörande prebenden (t.ex. gårdar) instiftades till donatorernas hinsides välgång.

Det världsliga samfundets frikostighet gentemot stadskyrkan i Kalmar kulminerade år 1430, då konung Erik av Pommern med sitt rikes råds råde lät instifta och upphöja Kalmar bykyrka till »... eth Collegium och en halffuan doom».[48]

Förvaltningsmässigt fortfor Kalmar att ligga under Linköpings stift fram till 1550-talets mitt. Då genomfördes en större territoriell omorganisation av stiftsområdet. 1553 återuppstod Växjö som separat enhet. Strax efteråt förflyttades domkyrkosysslomannen i Linköping Petrus Caroli till Kalmar, där han övertog kyrkoherde- och prostbefattningen. Vid sin förflyttning behöll dock Petrus Caroli den kamerala uppsikten över det småländska prästerskapet. 1557 fick han ställning som ordinarius i ett separat ordinariedöme med centrum i Kalmar. Vid ordinariens sida inrättades också ett kapitel, som av allt att döma fanns kvar även efter ordinariedömets indragning. Petrus Carolis verksamhetsområde omfattade sannolikt Södra och Norra Möre, Handbörd, Aspeland, Sevede, Östra härad samt Öland, ett område vilket i sina stora drag även i andra sammanhang visar sig utgöra 1500-talsstadens naturliga omland.

Den nyupprättade kyrkliga förvaltningsenheten var personligen knuten till den mångfrestande och dynamiske personligheten Petrus Caroli, eller mäster Per Karlsson som han tituleras i stadens mantalsregister. Efter dennes avsättning 1569 i samband med Erik XIV:s fall förvaltades ordinariedömet från Växjö. 1570 återinsattes mäster Per i sin tjänst, men numera under uppsikt av växjöbiskopen. När han 1583 utnämndes till biskop i Linköpings stift återinfördes Kalmar ordinariedöme under linköpingskyrkans förvaltning.

De olika turerna under 1500-talets mitt utgör de första försöken att skapa en separat kyrklig förvaltningsenhet med centrum i Kalmar. Under 1600-talets första decennium kom en mer definitiv avsöndring från Linköpings stift i och med upprättandet av en superintendentia i Kalmar. Den nya enheten kom ungefärligen att omfatta Kalmar län. Därmed hade början till Kalmar stift skapats.[49]

Utöver Bykyrkan fanns ett antal andra kyrkliga institutioner i äldre vasatidens Kalmar. Den för det medeltida Kalmar kanske viktigaste var dominikanerkonventet, som under senare tid delvis har blivit utgrävt i den gamla stadens sydöstra del. Ännu 1529 omtalas munkarna i staden. Det känsliga politiska läget i samband med västgötaherrarnas uppror tvingade kungen att för en tid gå varsamt fram med reformationen. Till borgerskapet i Kalmar skriver han: »wm the munke clöster, ther äre i byn, äre wii ganske wel tiil fridz, att thet bliffuer oc the ther jnne, som ther inne bliffue; . . .». Borgarna tilläts samtidigt underhålla munkarna med livsförnödenheter.

De s.k. tiggarordnarna blev emellertid ett brännbart problem i den pågående motsättningen mellan den

16. Martin Olssons förslag till rekonstruktion av Sancta Birgittas kyrka i Kalmar. Ritning av J. Söderberg 1975.

gamla och den nya kyrkan. Dessa ordnar hade en gång skapats som ett slags ideologiska spjutspetsar för den romersk-katolska kyrkan i det medeltida samhället. Munkarnas kringströvande, missionerande och på organiserat tiggeri baserade tillvaro gick dåligt ihop med den nya kyrkopolitikens totalitära anspråk. Under 1530-talet kom uppgörelsen med tiggarordnarna, inte minst i Kalmar. Ännu under 1540- och 1550-talen omnämns munkklostret. Numera dock övergivet och under nedrivning. På dess plats skulle slottets befästningsanläggningar breda ut sig.

Med Kalmar dominikanerkonvents försvinnande upphörde ett markant inslag i stadsbilden och stadens sociala liv. Samtidigt försvann också en omlandsbildande specialfunktion, som under medeltiden torde ha spelat en avsevärd roll, mindre kanske på det ekonomiska planet än på de religiösa föreställningarnas, bildningens och den humanitära hjälpens områden. I tidigare forskning har också framhållits konventens mer profant och praktiskt orienterade verksamheter.[50]

I Kalmar låg också den s.k. Lilla kyrkan, vilken av Martin Olsson har identifierats som den medeltida tänkebokens Sancta Birgittas kyrka. Under 1620-talet upplåts denna kyrka till den tyska församlingen i staden. Skolan och hospitalet var andra kyrkligt anknutna institutioner i 1500-talets Kalmar. Båda var av allt att döma jämförelsevis små och kan inte ha haft någon större betydelse för de sociala och ekonomiska förhållandena och utvecklingen i 1500-talsstaden. Under ordinarien Petrus Carolis tid gjordes dock vissa ansatser för att förbättra deras situation. Skolan fick fler klasser och lärare samt fler böcker. Prästerna i länet uppmanades att sätta sina barn i skolan samt bidra till dess underhåll. Hospitalets anslag utökades.[51]

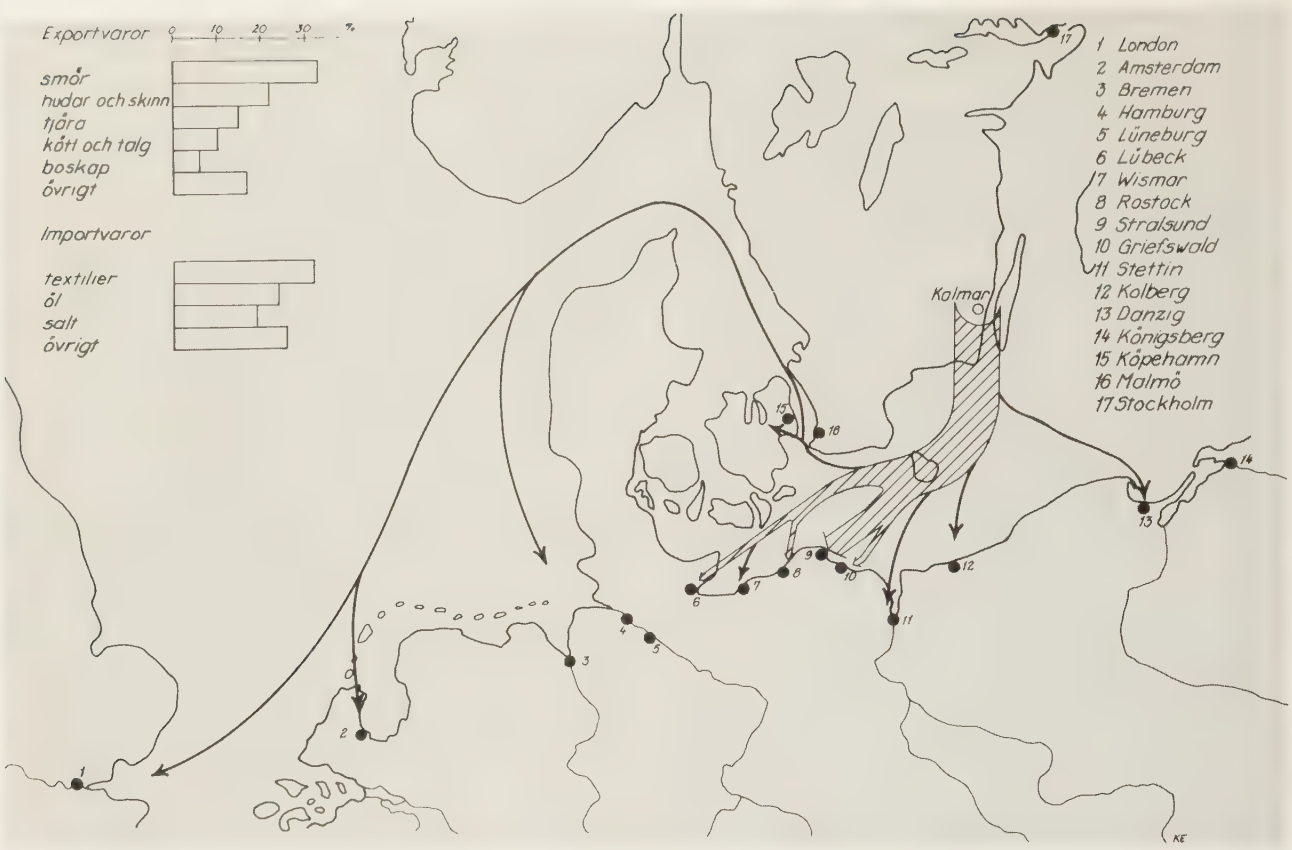

17. Kalmars utrikes handelsförbindelser under äldre vasatid. Handelsräjong och varusammansättning.

7. Marknadsfunktionen: utrikeshandeln

7.1. Allmänt.

Kalmars marknadsfunktion baserades på producenternas, dvs. böndernas, frivilliga tillförsel av varor till staden. För att denna skulle fungera förutsattes att borgarna i Kalmar kunde erbjuda lockande och efterfrågade varor i utbyte mot de överskottsprodukter som bönderna producerade för avsalu. I sin egenskap av kuststad, med gamla och upparbetade handelsförbindelser över Östersjön, var Kalmar väl skickat för en sådan funktion.[1]

Den egentliga fjärrhandeln, handeln med större kvantiteter och värden baserad på ett begränsat antal stapelvaror, bildade ryggraden i stadens marknadsekonomiska förbindelser utåt. Kalmar var sannolikt också ett viktigt centrum för en mer lokalt präglad handel. I staden fanns hantverkare och småhandlare vilka kanske i första hand verkade innanför stadsmurarna, men troligen också hade en viss avsättning på landsbygden i närheten. Varuomsättningen i staden var livligare och utbudet mer differentierat än på landsbygden. De bönder som bodde i stadens grannskap utnyttjade sannolikt de konsumtionsmöjligheter som deras inkomster och närheten till stadssamhället medgav.[2]

Denna lokalhandel är emellertid mycket dåligt belyst i det bevarade källmaterialet. En viktig förklaring till denna »källtystnad» är att handel i liten skala var svår att kontrollera och beskatta och därför inte blev föremål för någon systematisk uppmärksamhet från myndigheternas sida.

Inte mycket tyder på att hantverket och den lokala småhandeln skulle haft någon mer grundläggande betydelse för borgerskapets kapitaltillväxt och stadens långsiktiga ekonomiska utveckling. Tvärtom måste dessa ekonomiska verksamheter ha varit sekundära i förhållande till fjärrhandeln. Detta framgår inte minst av att det i Kalmar, liksom för övrigt i åtskilliga andra samtida svenska städer, rådde ett mycket påtagligt personsamband mellan storköpmän och politiska makthavare inom borgerskapets ekonomiska elit.[3]

Det är troligt att fjärrhandeln spelade en större roll i en export- och sjöfartsstad som Kalmar än i vissa

andra små- och medelstora städer vid denna tid. Dess roll som generell »urbaniseringsfaktor» i detta agrara, glest befolkade och utpräglat »förindustriella» svenska samhälle torde dock vara odiskutabel. Handelsrättigheter, konkurrensbegränsningar och handelsmonopol tillhörde de politiska problem som tilldrog sig stor uppmärksamhet i städernas kamp för och förhandlingar med kronan om stadsprivilegier. Privilegiefrågan uppfattades uppenbarligen som en av de centrala politiska frågorna för borgerskapet. I denna politiska kamp intog skyddet mot otillbörlig konkurrens en central ställning.

En stor del av statsmaktens handelspolitiska strävanden gick också ut på att generellt stärka städernas roll i rikets varuomsättning. Det förelåg emellertid åtskilliga betydande hinder för en genomförd monopolisering av varuomsättningen till de relativt fåtaliga små städer som fanns. Trots den klyfta som rådde mellan de politiska intentionerna och den ekonomiska verkligheten visar borgerskapets upptagenhet med denna näringspolitiska fråga på dess faktiska ekonomiska betydelse för det borgerliga näringslivet. Det är ett rimligt antagande att fjärrhandelns förutsättningar och utveckling var en mycket viktig faktor bakom borgerskapets välstånds- och förmögenhetsutveckling överhuvudtaget.[4]

I en kuststad av Kalmars typ var framför allt utrikeshandeln den form av fjärrhandel som spelade den strategiska rollen i borgerskapets näringsliv. Den bevarade serien av tullräkenskaper ger relativt goda möjligheter att bedöma utvecklingen inom denna viktiga sektor av Kalmars ekonomi.

7.2. Utrikeshandelns utveckling.

Hur utvecklades Kalmars utrikeshandel under Gustav Vasa och hans söner? Inträffade några betydande förändringar? Hade dessa i så fall något samband med allmänna förändringar i den internationella handeln? Vad betydde lokala förhållanden?

Den bevarade serien tullräkenskaper börjar inte förrän mot slutet av 1540-talet. Före denna tidpunkt finns mycket få hållpunkter för en bedömning av handelns och sjöfartens omfattning och struktur. De oroliga tiderna under 1520- och 30-talen, med sina återkommande politiska förvecklingar, medförde med största sannolikhet kraftiga störningar i stadens sjöfartsförbindelser. Inte minst den s.k. Grevefejden vid 1530-talets mitt måste ha inneburit ett ansenligt avbräck i Kalmars utrikeshandel. I detta krig stod de stora och för Kalmars handelsförbindelser mycket viktiga nordtyska hansestäderna Lübeck, Rostock, Wismar och Stralsund mot de allierade nordiska staterna.[5]

När sjöfarten i Kalmar hamn första gången blir synlig i tullräkenskaperna redovisas drygt femtio ankommande respektive avgående skepp. Genomsnittet för de relativt få år, före nordiska sjuårskrigets utbrott, då källmaterialet ger någorlunda fullständiga uppgifter ligger på femtio skepp årligen.

Tabell 7.1. *Kalmars sjöfart 1547–1609.*

	Antal belagda år		Ank. fartyg	Avg. fartyg	Årsmedelvärde, totalt
	in	ut			
1547	1	1	48	52	50
1556	1	1	43	37	40
1560–62	3	1[1]	54	59	56
1563–69	4[2]	3[3]	41	32	37
1570–79	3[4]	3[5]	68	56	62
1581/87	2	2	71	62	66
1592/96	2	2	59	81	70
1606–09	4	4	61	75	68
Summa medelvärde:			56	58	57

1. 1560; 2. 1563, 1566–68; 3. 1566–68; 4. 1574, 1575, 1578; 5. 1572, 1573, 1578.

Källa: Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

Som synes ökade den registrerade sjöfarten något i omfattning fram till åtminstone 1580-talet. Antalet avgående skeppslaster tycks ha fortsatt att stiga till 1590-talets vändpunkt, medan de ankommande synes ha kulminerat redan under 1580-talet.

Utvecklingen från 1570-talet och framåt är inte entydig. Skillnaden mellan antalet ankommande och avgående skepp är relativt stor. Dessutom bryts den positiva utvecklingen senast under 1590-talet.

De låga siffrorna från 1560-talets mitt har sin förklaring i det då för fullt rasande nordiska sjuårskriget. I syfte att belysa effekterna av kriget har 1560-talets siffror i tabellerna 7.1 och 2 delats på två perioder, en före och en under kriget. Detta krig var till stor del ett utpräglat sjökrig, med blockader och kaperier som vapen. Den normala östersjöfarten drabbades hårt av denna konflikt.[6]

Bortsett från 1560-talets nedgång är det svårt att dra några bestämda slutsatser om mer kortsiktiga förändringar i Kalmars sjöfart. Den höga siffran på ankommande skepp under 1580-talet beror till största delen på en kraftigt ökad införsel 1587 till följd av hovets vistelse i Kalmar vid denna tid.[7] Möjligen kan det

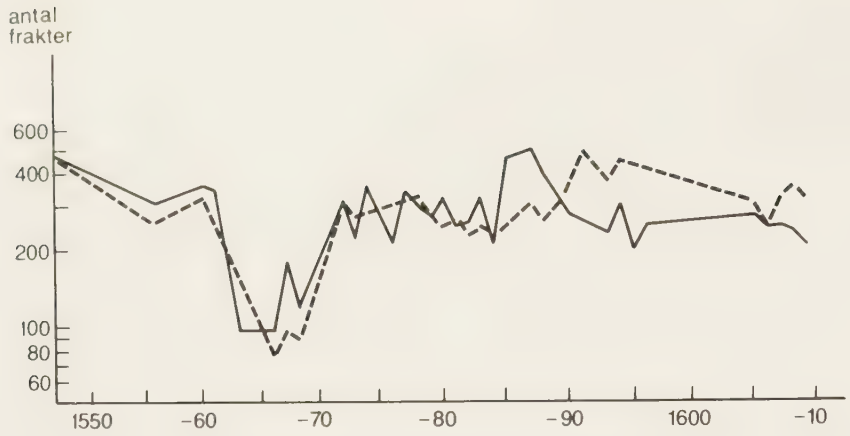

Diagram 1. Antal frakter i Kalmars utrikes sjöfart 1547–1609 (log. skala).

Källa: Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

ökande antalet avgående skepp under 1590-talet ha sin bakgrund i en mer allmän konjunkturuppgång. Av allt att döma hade Stockholms sjöfart en liknande utveckling.

Tabell 7.2. *Kalmars och Stockholms sjöfart 1546–1609.*

	Kalmar		Stockholm	
	Antal belagda år	Index	Antal belagda år	Index
1546–49	1	81	3	61
1550–59	1	65	9	49
1560–62	3	90	3	56
1563–68	4	60	1	31
1569–79	3	100	10	100
1580–89	2	106	9	98
1590–99	2	113	10	127
1600–09	4	110	7	117
Genomsnitt index:		92		98

Index (1569–79 = 100).

Källor: Tabell 7.1., kolumnen »Årsmedelvärde» samt Heckscher 1935, bilaga V, tabell 7.

Annars är det dominerande intrycket den relativa stagnationen i Kalmars sjöfart i jämförelse med Stockholm. Kalmars ökning från tiden före kriget till periodens slut stannar således vid drygt 30 procent, medan Stockholm under samma tid mer än fördubblade sjöfarten.

Heckscher har konstaterat en allmän tillväxt i Sveriges sjöfart från Gustav Vasas regeringstid fram till 1600-talets början. Enligt honom ökade rikets totala sjöfart med cirka 50 procent. Uppenbarligen måste Stockholm ha haft en betydligt snabbare tillväxt än riket i övrigt. Vad beträffar andra städer är bilden motsägelsefull och dessutom svår att överblicka. I några fall har sjöfarten otvetydigt ökat kraftigt (Södertälje, Norrköping) i andra åter är tillväxten långsammare eller helt stagnerande (Älvsborg, Nyköping). Stockholms sjöfart var vid denna tid så pass omfattande att den helt dominerade i rikets totala sjöfart. Det förefaller sannolikt att Kalmars måttliga ökning inte låg så väsentligt efter riksgenomsnittet bortsett från Stockholm.[8]

Det är inte alls givet att ökningen av antalet redovisade utrikes gående skepp verkligen motsvarades av en ökning i stadens handelsvolym. En närmare undersökning av antalet redovisade frakter ger tvärtom en negativ utveckling totalt sett (diagram 1 samt tabell 7.3. nedan).

Det högsta antalet redovisade frakter återfinns i 1547 års tulljournaler. Det årets siffra drar upp genomsnittet för Gustav Vasas senare regeringsperiod. 1556 ankom 294 och avgick 261 frakter. Att döma av diagram 1 inträffade annars ingen större förändring från 1550-talet och framåt. Då måste emellertid 1560-talet undantas.

Nordiska sjuårskriget medförde en mycket kraftig tillbakagång. Minskningen av antalet frakter var betydligt större än de redovisade skeppsfärdernas ändå mycket markanta fall. Normalt sett fraktade skeppen i genomsnitt varor åt fem köpmän. Under krigsåren minskade detta medelvärde till knappt tre. Förklaringen ligger sannolikt i att de skepp som under krigsåren gick på Kalmar hamn var genomsnittligt mindre till storlek och lastkapacitet än normalsjöfartens skutor. För Kalmars del torde det dock ha haft sin betydelse att en viss sjöfart överhuvudtaget kunde hållas igång.

De, vad beträffar skeppsfärderna, tidigare konstaterade import- och exportökningarna under 1580- respektive 1590-talen hade sina motsvarigheter i tillfälliga befraktningstoppar. Vid 1600-talets ingång låg stadens sjöfart på ungefär samma nivå som den gjort

Tabell 7.3. *Inkommande och avgående frakter i Kalmars utrikessjöfart 1547–1609.*

	Antal belagda år in	Antal belagda år ut	Antal frakter in	Antal frakter ut	Årsmedelvärde	Index (basår 1570–79) frakter	Index (basår 1570–79) skepp	Genomsnittligt antal frakter per skepp
1547	1	1	478	524	501	170	81	10
1556	1	1	294	261	278	94	65	7
1560–61	1	2	359	342	353	120	90	6
1563–69	4[1]	3[2]	120	91	107	36	60	3
1570–79	6[3]	5[4]	292	299	295	100	100	5
1580–89	8[5]	8[5]	332	257	294	100	106	5
1590–96	7	7	246	403	325	110	113	5
1605–09	5	5	243	304	273	93	110	4
Summa medelvärde:			292	324	308	104	92	5

1. 1563, 1566–68; 2. 1566–68; 3. 1574–79; 4. 1572, 1573, 1577–79; 5. 1580–85, 1587, 1588.
Åren 1583–85 har frakterna beräknats från mikaelis till mikaelis (1/10–3/9).
Källa: Lokala tullräkenskaper, Kalmar, samt tabell 7.2.

femtio år tidigare. I det långa loppet ser det ut som om utvecklingen varit relativt stabil utan några påtagliga tendenser till expansion.

Även siffror över utrikeshandelns värdeutveckling pekar i samma riktning. Visserligen kan en viss expansiv tendens iakttas från 1550-talet fram till 1570-talet, men denna bör ställas dels mot en påtaglig stagnation efter 1570-talet och dels den pågående penningvärdeförsämringen.

Värdet av Kalmars export har beräknats för året 1556 till ca 63 000 mark samt för året 1560 till 95 000 mark.[9] Här genomförda undersökningar har givit i runda tal 62 000 mark för 1556 års import.

Uppskattningar vid olika tidpunkter efter det nordiska sjuårskriget ger mycket varierande resultat pendlande mellan 75 000 och 173 000 mark. De stora variationerna kan till en del förklaras av tillfälliga förhållanden med följande kortvariga ökningar av handelsvolymen. Det högsta noterade värdet på 173 000 mark gällde året 1602 då en mycket omfattande spannmålsimport helt präglade stadens försörjningssituation. Några år av felslagna skördar hade skapat ett akut behov av importerad spannmål. Införseln av mjöl och spannmål uppgick 1602 till uppskattningsvis drygt 70 000 mark.

Ännu en ökning av importen inträffade under 1580-talet. 1587 infördes således varor till ett värde av cirka 144 000 mark. Det är mycket sannolikt att hovets vistelse i Kalmar vid denna tid bidragit till att dra upp volym och värde på totalimporten.

Normalt tycks värdet av Kalmars registrerade inrespektive utförsel ha legat strax under 100 000 mark från 1570-talet och framåt. 1578–81 infördes således i genomsnitt för drygt 90 000 mark och exporterades samtidigt för ca 100 000 mark. 1592 var importsiffran så låg som 75 000 mark, för att fyra år senare ha stigit till drygt 105 000 mark. Genomsnittet för periodens sista fem år har beräknats till 107 000 för införseln och 87 000 för utförseln. Det förefaller högst troligt att dessa siffror inte representerar någon reell värde- eller volymökning i Kalmars utrikeshandel.[10]

Sammanfattningsvis kan således konstateras, att Kalmars utrikeshandel under äldre vasatid av allt att döma var stagnerande. Resultaten blir lite varierande beroende på om utvecklingen mäts i antalet skepp, frakter eller totalvärden. Stagnationstendenserna kan sägas prägla bilden. Variationer, och kraftiga sådana, har dock inträffat, men då varit tillfälliga och betingade av särskilda förhållanden.

Inget tyder således på någon ökande delaktighet från Kalmars sida i den växande och föränderliga östersjöhandeln.

7.3. Sjöfartens handelsräjong.

Även om den volymmässiga expansionen uteblev är det dock möjligt att strukturen på stadens utrikeshandel påverkades av de allmänna förändringarna i handeln. Här skall först presenteras några resultat rörande räjongen för stadens utåtriktade handel. I senare avsnitt behandlas varusammansättningen.

Vilka främmande orter hade Kalmar ekonomiska förbindelser med? Var hörde deltagarna i utrikeshandeln hemma?

Den svenska utrikessjöfarten var under äldre vasatid till överväldigande delen inriktad på de nordtyska och baltiska hamnarna. Först mot periodens slutskede började direktsjöfarten genom Öresund till de holländska städerna spela en större roll. I tidigare forskning har

man betraktat 1500-talet som slutfasen i det medeltida handelssystemet, vilket vanligen karaktäriseras som »hansaskedet».[11]

Vissa nya tendenser började dock göra sig gällande. Redan tidigt försökte Gustav Vasa stärka de direkta handelsförbindelserna med den holländska marknaden. Försök gjordes också från den svenska kronans sida att föra in en större del av det öst-västliga handelsutbytet under svensk kontroll. De konkreta ekonomiska resultaten blev dock magra. Den kanske viktigaste konsekvensen av den svenska viljeinriktningen blev i stället politisk. Den tilltagande motsättningen till den ledande hansestaden Lübeck, och den successiva frigörelsen från denna stads *politiska* dominans över den svenska utrikeshandeln var symptom på de djupgående förändringar som långsamt underminerade det hanseatiska handelssystemet.[12]

Hansestäderna bibehöll äldre vasatid igenom sin *ekonomiska* dominans i den svenska utrikeshandeln. Enligt Heckschers beräkningar anlände ännu år 1615 omkring 75 procent av det svenska import- och exportvärdet från hanseatiska hamnar. Lübeck var den klart viktigaste förbindelselänken med den kontinentala marknaden. Även Danzig spelade en betydelsefull roll. De svenska direktförbindelserna med hamnarna i västeuropa började synbarligen inte att spela någon större roll förrän under 1580- och 90-talen. Den viktigaste tyngdpunktsförskjutningen inträffade först under loppet av 1600-talet.[13]

I Kalmar ger tulljournalerna uppgifter om skeppens avgångs- och destinationsorter fram t.o.m. 1575. En sammanställning av dessa återges i nedanstående tabell kronologiskt fördelade på perioden före det nordiska sjuårskriget, krigsåren och perioden efter kriget. För jämförelser framåt i tiden har även avgångsorterna för ankommande skepp ur 1615 års införseljournal återgivits. Tulljournalerna mellan 1575 och 1615 saknar tyvärr jämförbara data. Under detta skede redovisas skeppslasterna i stället efter befraktarnas hemorter.

Situationen i Kalmar skilde sig inte väsentligt från den i övriga Sverige. Sjöfarten var till övervägande delen riktad mot de nordtyska hansestäderna. Lübeck spelade uppenbarligen en viktig roll ännu under 1610-talet. Den direkta västfarten var obetydlig.

Stralsunds roll i Kalmars utrikes handelsförbindelser är anmärkningsvärd. Efter nordiska sjuårskriget har denna stad blivit den klart dominerande. Stralsunds starka ställning i Kalmars sjöfart var av allt att döma ett tämligen unikt fenomen. De flesta svenska östersjöstädernas utrikeshandel dominerades av Lübeck och i viss mån Danzig.[14]

Andra viktiga städer i Kalmars sjöfart var Rostock och Greifswald. Danzig förlorade något av sin tidigare ställning under 1500-talets senare del. Ännu 1615 förekom dock en viss handel med denna handelsmetropol.

Att döma av tulljournalernas vittnesbörd hade Kalmar inga kommersiella förbindelser med de baltiska hamnstäderna.

Den viktigaste förändringen i Kalmars handelsräjong synes ha varit Stralsunds framryckande till en odiskutabel ledarställning. Den redovisade ökningen 1615 av registrerade skeppslaster från Danmark är mer osäker. Redovisningen i 1500-talets journaler är något ojämn, och kan kanske förklaras med att danskarna var tullfria och därför blivit mindre noggrant bokförda. En mycket betydande del av den småländska landsbygdens förbindelser med Danmark gick ju dessutom landvägen över gränsen mot Skåne, Halland och Blekinge.[15]

Direkttrafiken genom Öresund mot nordsjöhamnarna kan möjligen ha genomgått en viss ökning under perioden efter 1575. Enligt de danska räkenskaperna över öresundstullen ökade Kalmars västvarthandel något men mycket måttligt från 1 à 2 skepp per år till 3 à 4. Mycket tyder på att ökningen i Kalmar var en del av en allmänt ökande öresundstrafik från svenska hamnar.[16]

18. Stralsund, detalj från den äldsta delen. 1600-talsakvarell.

Tabell 7.4. *Kalmars sjöfart 1547–1615 fördelad på skeppens avgångs- resp. destinationsorter (årsmedelvärden).*

	Lübeck		Stralsund		Rostock Greifswald		Danzig Königsberg		Danmark		Västeuropa		Övriga	
	in	ut	in	ut	in	ut	in	ut	in	ut	in	ut	in	ut
1547–62 (5/3)	14	14	15	12	12	9	4	6	2	3	1	1	4	4
1563–68 (4/3)	0	0	11	8	8	4	1	0	0	0	0	0	22	20
1572–75 (2/2)	10	5	25	29	13	8	1	1	1	1	0	0	13	10
1615	11		29		11		3		6		3		4	

Källa: Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

Anmärkning: Siffror inom parentes anger antalet belagda år med första siffran representerande införsel och den andra utförsel.

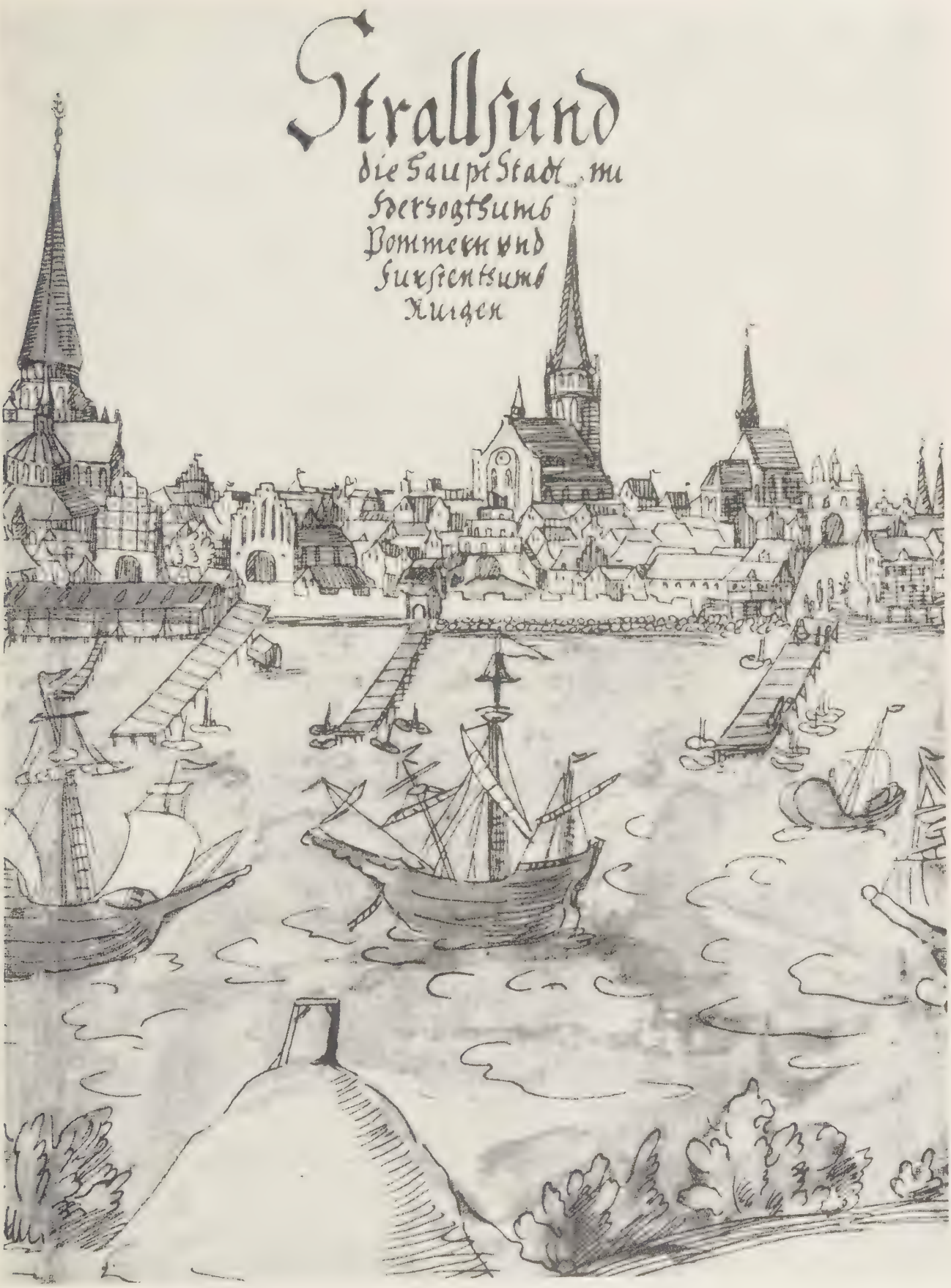
Stralsund
die Haupt Stadt im
Hertzogthums
Pommern und
Fürstenthums
Rügen

Samtidigt står det dock klart att den svenska öresundsfarten utgjorde en mycket obetydlig del av den totala trafiken genom sundet. Enbart från Danzig avgick normalt 1 500 till 2 000 skepp årligen med destination Nordsjön. Sveriges och Kalmars sjöfart höll sig under äldre vasatid ännu i mycket hög grad inom Östersjön.[17]

Den kvantitativt begränsade västtrafik som gick från Kalmar via Öresund var huvudsakligen riktad mot Nederländerna. Även andra destinationer som England, Skottland, Ostfriesland och Bremen förekom dock.

Tabell 7.4. ovan ger en god uppfattning om den kraftiga omläggning av handelskommunikationerna som blev nödvändig i och med det nordiska sjuårskrigets utbrott. Förändringen innebar i huvudsak en förskjutning av sjöfartsförbindelserna från Lübeck i östlig riktning till hamnar mellan Oder och Weichsel i Nordtyskland. Det är främst städerna Treptow och Rügenwalde som fått ersätta den viktiga förbindelseleden med Lübeck.[18]

Det är också intressant att notera den roll städerna Stralsund, Rostock och Greifswald spelade för att hålla Kalmars handelsförbindelser öppna under krigsåren. Stralsunds kraftiga framryckning i Kalmars sjöfart kan sannolikt delvis förklaras av stadens ställningstagande under kriget. Efter kriget beviljades staden tullfrihet för sin införsel till Sverige. 1574 utfärdade Johan III dessutom åt Stralsunds borgare förmånliga privilegier i den svenska utrikeshandeln. Bland annat skulle staden fritt få handla med borgarna i Stockholm, Kalmar, Söderköping och Åbo. Man fick rätt till fri köpslagan med adel och prelater i allehanda slags lyxvaror. Alla »immuniteter» som beviljades andra östersjöstäder skulle också få åtnjutas av »de sundske», dvs. köpmännen från Stralsund.[19]

Samma privilegierade ställning fick också Greifswald. Även denna stad lyckades av allt att döma något förbättra sin ställning i Kalmars utrikeshandel. Annars synes Greifswalds borgare främst ha stärkt sin kommersiella ställning i Kalmars norra grannstad, Västervik.[20]

Stralsunds växande roll i Kalmars ekonomiska förbindelser med utlandet pekade framåt i tiden. Under den svenska stormaktstiden blev staden en av den svenska militära expansionens viktigaste stödjepunkter. Från 1600-talets mitt till början av 1800-talet var Stralsund en del av det svenska riket.[21]

7.4. Skeppare och befraktare.

Åtskilliga av de utrikeshandlande borgarna i medeltidens Kalmar var invandrade hanseatiska köpmän. I kraft av sin ekonomiska ställning inom stadens huvudnäring kom de att bilda en social och politisk elit med vidsträckta förbindelser över den hanseatiska världen.

En mycket betydande del av utrikeshandeln ombesörjdes också av främmande köpmän som aldrig blev borgare i Kalmar. Så vitt känt tycks de rent svenska köpmännens aktivhandel på utlandet ha varit rätt begränsad under 1300-talet och tidigare. Tyskar och tyskbördiga borgare dominerade av allt att döma utrikeshandeln inte bara i Kalmar utan också i andra svenska sjöstäder vid denna tid.[22]

Under loppet av 1400-talet synes dock de svenska köpmännens betydelse ha ökat. Mycket tyder på att den hanseatiska invandringen till Kalmar avtog kraftigt under detta århundrade. De invandrade köpmännens efterkommande assimilerades gradvis i det svenska samhället, samtidigt som svenskbördiga handelsmän fick en större del av utrikeshandeln.[23] Vid 1500-talets senare del hade utvecklingen gått därhän att 40–60 procent av frakterna i utrikessjöfarten låg i händerna på svenska köpmän (tabell 7.5.). Med dessutom över 40 procent svenska befraktare utgjorde denna grupp en av de klart viktigaste i Kalmars utrikeshandel.

Det är uppenbart att något inträffat omkring sekelskiftet 1600. De inhemska befraktarnas andel minskade då dramatiskt. Den närmaste till hands liggande förklaringen är de inbördes strider som härjade riket under 1590-talets senare del. Kalmar stad blev vid flera tillfällen aktivt indragen i dessa motsättningar. Den kraftiga hungersnöd som drabbade kalmartrakten strax efter sekelskiftet kan endast ha förvärrat situationen, liksom de aktuella motsättningar som vid samma tid rådde mellan hertig Karl och Lübeck.[24]

De rådande svårigheterna medförde uppenbarligen ett svårt bakslag i stadens egen aktivhandel. De inhemska köpmännens andel sjönk till något över tjugo procent. Ännu ett decennium efter den akuta krisen hade stadens egen utrikeshandel av allt att döma inte lyckats med en återhämtning.

Det förelåg ett utpräglat samband mellan kalmarsjöfartens seglationsräjong och befraktarnas hemorter.

Över hälften av alla utlandsägda frakter låg i händerna på stralsundska köpmän. Denna stads livliga handelsförbindelser med Kalmar ombesörjdes således till stor del av dess egna köpmän. Lübeckbefraktarnas andel var ännu under 1500-talet inte helt obetydlig, för att efter 1600 ha sjunkit kraftigt. Städerna Greifwalds och Rostocks fraktandelar däremot beskrev en i förhållande till Lübeck motsatt utveckling. Köpmän och befraktare från områden utanför Östersjön spelade ännu vid periodens slut en mycket liten roll.[25]

Tabell 7.5. *Frakter och befraktare i Kalmars utrikeshandel fördelade efter svensk resp. utländsk hemort 1556–1609.*

	Antal frakter					Antal befraktare				
		Svensk hemort	Procent	Utländsk hemort	S:a		Svensk hemort	Procent	Utländsk hemort	S:a
1556–61	(3)	166	60	112	278					
1577–84	(8)	113	42	153	266	(2)	72	41	105	177
1587–96	(9)	184	56	141	325	(4)	78	46	91	169
1601–05						(5)	47	26	132	179
1605–09	(5)	78	29	190	268	(1)	29	22	105	134

Anmärkning: Siffror inom parentes anger antalet undersökta år.
Källa: Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

Det var framför allt städerna Stralsund och Lübeck samt de danska hamnarna som hade höga andelar egna köpmän och skeppare verksamma. I övriga städers kalmarseglation, främst städerna Greifswald, Rostock och Wismar, var däremot en stor andel svenska befraktare inblandade. Den danska kalmarfarten sköttes av allt att döma helt av danskar. Västfarten var obetydlig vid denna tid.

Uppenbarligen var det framför allt städer som Stralsund och Lübeck, vilka hade en förhållandevis livlig och omfattande förbindelse med Kalmar, som också hade sina egna köpmän engagerade i verksamheten. Handeln på hamnar med mindre regelbundna kalmarförbindelser dominerades däremot i högre grad av svenska befraktare, främst då kalmarköpmän.[26]

De inhemska befraktarna hade livliga förbindelser över större delen av kalmarsjöfartens utländska handelsräjong. Även de städer som normalt hade en tämligen betydande aktivhandel på Kalmar trafikerades av de svenska köpmännen. Enligt de sparsamma belägg som finns ägdes således omkring hälften av alla frakter på Lübeck och Stralsund av svenska befraktare. Den svenska dominansen var dock mer utpräglad inom handeln på de andra nordtyska hansestäderna.

7.5. Kalmarborgarnas utrikeshandel och sjöfart.

Bland de svenska befraktarna i Kalmars utrikeshandel fanns flera adliga personer, köpmän från andra städer, några kronotjänare och några präster.[27] Huvuddelen av den svenska aktivhandeln ombesörjdes dock av stadens eget borgerskap. Genom jämförelser mellan namnuppgifter i tulljournaler och årsskattelängder är det möjligt att nå en viss om än ungefärlig uppfattning om dessa borgare. Vilka var de? Vilken ställning intog de i utrikeshandeln och inom borgerskapet? Identifieringssvårigheter vid namnjämförelser av den här typen är ofrånkomliga, men inte oöverkomliga.

Normalt tycks drygt femtio borgare ha varit engagerade i aktivhandel på utlandet (tabell 7.6.). Antalet har dock varierat påtagligt, och den markanta tillbakagången vid 1600-talets början innebar åtminstone en halvering av antalet aktiva utrikeshandlande borgare.

Tabell 7.6 *Kalmarborgarnas andel i utrikeshandeln.*

	Antal borgerliga befraktare	Procent av totala antalet befraktare	Procent av totala antalet borgare i staden
1556 ut	49		22
1560 in	67		35
1578 ut	55	29	33
1581 ut	56	32	34
1587 ut	55	38	28
1592 ut	89	46	36
1596 ut	55	27	26
1609 ut	17	13	10
in	22		13

Medelvärde: 56

Källa: Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

Efter den kraftiga minskningen var inte mer än drygt 10 procent av borgerskapet indraget i handeln på främmande orter. Under 1500-talets mer normala förhållanden låg denna andel omkring en tredjedel. Även borgerskapets andel av antalet befraktare synes ha legat på i genomsnitt drygt trettio procent. Variationerna var dock också i detta fall stora, och tillbakagången mot periodens slut markant.

En betydande del av utrikeshandeln skeppades ut och in på borgerskapets egna fartyg. Antalet borgerliga skeppare var förhållandevis stabilt. Som regel var 13–15 av stadens årsskattebetalande borgare sysselsatta med

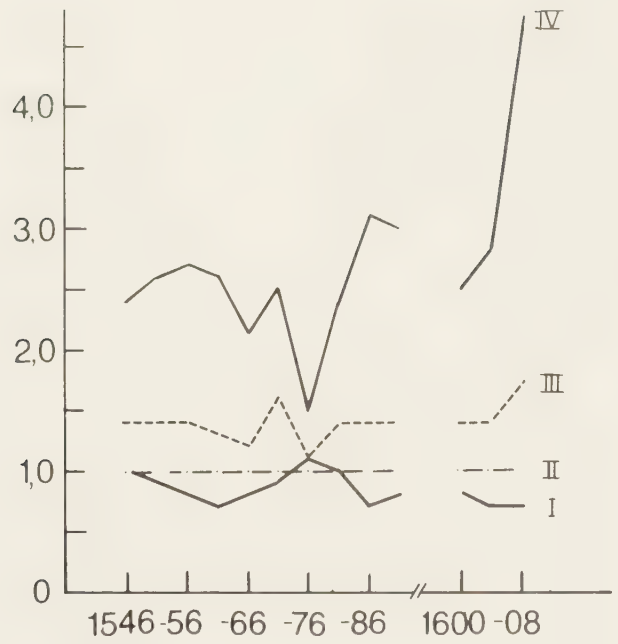

Diagram 2. Hantverkares och utrikeshandlande borgares genomsnittliga årsskatt jämförd med det totala borgerskapets. (Index: totala borgerskapet = 1,0.)

Teckenförklaring:
I = hantverkare.
II = totala borgerskapet.
III = utrikeshandlande borgare, totalt.
IV = utrikeshandlande borgare med minst fem frakter.

Källor: Smålands handlingar, Kalmar stad, årsskattelängder; Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

sjöfart mellan Kalmar och de kontinentala handelsstäderna.[28]

Efter 1590-talets kris sjönk dock antalet markant. Delvis tycks denna nedgång ha kompenserats av en intensifierad trafik från de fåtal kvarvarande skepparnas sida.

Som regel seglade kalmarskepparna inte fler än en färd tur och retur årligen. Även två registrerade ankomster eller utfärder är förhållandevis vanligt i det bevarade källmaterialet. Några skeppare upprätthöll dock en mer regelbunden och mer frekvent trafik. Tre, fyra och upp till fem skeppslaster per år har således konstaterats vissa år. Sannolikt tillät inte seglationssäsongens längd fler färder. Inte heller de utländska skepparna tycks ha hunnit med fler resor under en säsong.

Att döma av datumangivelserna i journalerna sträckte sig seglationssäsongen i Kalmar över en period på 9 till 10 månader eller cirka 40 veckor. Först under mars började trafiken vid normala förhållanden komma igång på allvar, för att fortgå fram till november/december. Fem avgångs- eller ankomstregistrerade skeppslaster måste ha motsvarat minst nio turer över Östersjöns vatten och en turtäthet på cirka en färd var fjärde vecka. Med tid för omlastning med mera till lands kan det inte ha funnits utrymme för många fler färder under en säsong.

Det är alldeles uppenbart att den av kronan så omhuldade och noggrant bokförda utrikeshandeln var Kalmars borgerliga inkomstkälla framför andra. Bland de utrikeshandlande borgarna återfanns också huvuddelen av borgerskapets sociala och ekonomiska elit. Även ringare borgare drev dock utrikeshandel.

I diagram 2 nedan jämföres de borgerliga exportörernas årsskattegenomsnitt med borgerskapets som helhet och hantverkarnas. De borgerliga exportörerna låg omkring 1,4 gånger så högt i årsskatt som borgarna i gemen, medan hantverkarnas skatt i genomsnitt inte bara låg klart under exportörernas skattemedelvärde utan också under det borgerliga medelvärdet totalt sett.

Det förelåg också ett mycket påtagligt samband mellan exportörernas aktivitetsnivå inom utrikeshandeln och deras ekonomiska ställning i borgerskapet. Således ökar den genomsnittliga årsskatten med ett ökande antal redovisade frakter per befraktare. De relativt fåtaliga befraktare som stod för fler än fem utfrakter årligen låg som regel minst 2,5 gånger över det borgerliga genomsnittet i årsskatt.

Resultatet blir i huvudsak detsamma om varuvärden i stället för antal frakter per befraktare används som mått på omfattningen av borgarnas utrikeshandel. En sådan undersökning är emellertid förhållandevis arbetskrävande och har här därför inskränkts till det enda året 1591. Trots denna begränsning har intressanta resultat nåtts som ger en mer konkret belysning åt kalmarborgarnas engagemang i utrikeshandeln. Några av dessa redovisas i tabellform nedan.

Tabell 7.7. *Varuvärden, årsskatteindex och fraktantal för borgare i Kalmars utrikeshandel 1591.*

IMPORT[1] Varuvärden (daler)	Antal befraktare	Procent av varuvärden	Årsskatt (index)	Frakter per befraktare
1– 10	8	1	1,0	1,3
11– 50	12	5	1,1	1,3
51–200	11	29	2,1	2,8
201–	6	65	4,6	6,5
EXPORT Tullvärden (öre)	**Antal befraktare**	**Procent av varuvärden**	**Årsskatt (index)**	**Frakter per befraktare**
1– 50	16	3	0,9	1,3
51–200	21	15	1,0	2,3
201–500	7	13	2,4	5,0
501–	10	70	4,8	7,5

1. Avser endast tiden april–augusti.

Källor: Smålands handlingar, Kalmar stad, årsskattelängder; Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

(*Index:* 1,0 = det totala borgerskapets genomsnittliga årsskatt.)

Som framgår dominerades den borgerliga utrikeshandeln av en liten grupp storköpmän. 65–70 procent av varuvärdet omsattes av denna lilla krets, som tillsammans utgjorde kanske 17–18 procent av der totala antalet befraktare. Deras skattegenomsnitt låg i det närmaste fem gånger över det borgerliga medelvärdet. Den lägst taxerade av dem låg drygt tre gånger över borgaren i gemen.

Detta skikt av storhandlande borgare hade också en betydligt tätare utlandstrafik än den genomsnittlige befraktaren. Drygt 60 procent av befraktarna står således redovisade i journalerna för högst två frakter i den ena eller andra riktningen, medan den lilla gruppen storköpmän tog in eller förde ut i genomsnitt drygt sju frakter detta år. Ingen av dem tycks ha ägt färre än fyra frakter.

Som en motpol till denna handlande elitgrupp fanns också ett bredare skikt borgare i tämligen normala skattelägen, vilka förde ut och in varor i små kvantiteter till relativt låga värden, och vilka ofta bara deltog i utrikeshandeln med en enda frakt i ena eller andra eller båda riktningarna. Det är helt klart att handeln på fjärran länder och städer inte uteslutande var en angelägenhet för stadens förmögna köpmän.

Sannolikt var det dock de kapitalstarka storköpmännen som svarade för den ekonomiskt sett strategiska delen av stadens utrikeshandel. Det mycket klara samband som konstaterats mellan de enskilda borgarnas engagemang inom utrikeshandeln och deras ställning i skatte- och därmed också förmögenhetshänseende utgör en påtaglig bekräftelse på utrikeshandelns betydelse för den borgerliga ekonomin.

På sikt måste en expanderande export- och importhandel ha varit en nödvändig förutsättning för en tillväxt av den marknadsekonomiska sektorn av stadens ekonomi. I en sådan tillväxtprocess måste de förmögnare storköpmännen ha bildat ett centrum kring vilket stadens övriga borgerliga näringsverksamhet kretsade och där den hade sin grundläggande förutsättning.

Som redan tidigare framhållits finns det emellertid inte mycket som tyder på någon långsiktig ökning av Kalmars utrikeshandel. Det är möjligt att en viss tillväxt har präglat utvecklingen fram till ca 1590. Denna bröts dock mot århundradets slut och någon egentlig återhämtning eller ytterligare expansion tycks inte ha kommit till stånd före den stora katastrof som drabbade Kalmar med det s.k. Kalmarkriget 1611–1613.

Den påtagliga tillbakagången i stadens utrikeshandel omkring 1600 orsakades som visats ovan framför allt av en kraftigt minskande andel svenska, främst borgerliga befraktare. De utländska befraktarna minskade inte i antal absolut sett och kom därigenom att svara för en större relativ andel av utrikeshandeln. Huruvida denna förändring samtidigt medförde en annorlunda struktur på den borgerliga utrikeshandeln är svårare att fastställa. Antalet frakter per befraktare tycks dock inte nämnvärt ha ändrats. De borgerliga befraktarna svarade i genomsnitt för 2,8 frakter 1609, vilket är ett medeltal som ligger på i stort sett samma nivå som föregående århundrade.[29]

Det finns tecken som tyder på att de borgerliga befraktarna som grupp genomgick vissa förändringar. Årsskattejämförelsen mellan de borgerliga exportörerna och övriga borgare pekar på en kraftigt vidgad klyfta mellan de båda grupperna. Under 1600-talets början tenderar exportörernas årsskattegenomsnitt att markant dra ifrån det borgerliga totalgenomsnittet. Förskjutningen gäller främst exportörer som hade en mer regelbunden utlandstrafik. Således ligger årsskattegenomsnittet för exportörer med minst fem frakter år 1609 fyra gånger så högt som borgerskapets totalt. Under 1500-talets senare hälft var denna skillnad normalt sett inte större än 2,5:1. En jämförelse med hantverkarna som kollektiv ger ännu större förmögenhetsskillnader till resultat.[30]

Denna vidgade ekonomiska klyfta mellan stadens exportörer och det övriga borgerskapet kan dock inte helt ha sin bakgrund i sekelskiftets ekonomiska, sociala och politiska problem. Av diagrammet att döma bör-

jade skillnaden i årsskattegenomsnitt att växa redan under 1580-talets senare hälft. De egentliga krisåren tycks tvärtom ha åstadkommit minskade ekonomiska skillnader.

Även andra tecken tyder på en viss förändring i de borgerliga exportörernas sammansättning under 1580-talet. En närmare undersökning av den grupp som svarade för fem eller fler frakter ger vid handen en märkbar ökning av borgare med utländska namnformer. Fram till 1580-talets början var denna kategori tämligen begränsad bland Kalmars storexportörer. Normalt tycks antalet inte ha överstigit 2 à 3 personer. I 1586 års årsskattelängd fanns åtminstone sju av denna borgarkategori. 1591 har åtta av samma kategori identifierats. Förändringen i förhållande till tidigare perioder är markant och kan inte förklaras helt och hållet av namntolknings- eller andra identifieringsfel. Den rimligaste slutsatsen synes vara att andelen borgerliga storexportörer av utländsk härkomst ökade vid mitten av 1580-talet. Eftersom denna grupps genomsnittliga årsskatt låg något över jämförelsegruppens (exportörer med minst fem frakter) måste det främst ha rört sig om en förhållandevis kapitalstark grupp som funnit det förenligt med sina intressen att söka formellt burskap i staden.[31]

Den exakta orsaken till denna förändring är svår att närmare uttala sig om. En liknande utveckling har dock konstaterats även i andra städer. Folke Lindberg konstaterar således en invandring till Västervik åren strax efter 1600 av »driftiga och kapitalstarka köpmän». För Stockholms del har Kjell Kumlien talat om en »tysk renässans» orsakad av kopparexportens uppsving. Även i andra städer som Norrköping och Nyköping har samma förändringstendenser gjort sig gällande.

Redan Eli Heckscher uppmärksammade »de främmande inslagens» betydelse för den svenska ekonomin. Han ville framför allt tidfästa förändringarna till 1600-talets förra del. Det i och för sig starka inslaget av utlänningar i 1500-talets utrikeshandel, bergshantering, hantverk m.m. fick enligt honom inte samma revolutionerande verkningar som 1600-talets holländska invandring.

Sett i det stora hela torde Heckschers uppfattning vara ovedersäglig. Samtidigt är det dock påtagligt hur man i senare stadshistoriska arbeten fäst uppmärksamheten vid den import av kapital och kunskaper som följde med invandring av främmande köpmän och hantverkare redan under Johan III:s och Karl IX:s regentperioder. Heckschers »hushållning under internationell påverkan» började så sakteliga ta form redan innan stormaktstidens internationella orientering gjort sig gällande på allvar. En stor del av denna förändring kom utifrån, sannolikt dock i positiv växelverkan med inhemska krafters, inte minst statsmaktens, välförstådda intressen.[32]

Det är uppenbart att större sjö- och stapelstäder av Kalmars sort måste ha varit mest känsliga för förändringar av denna typ. I Kalmar tycks dock utvecklingen ha blivit något speciell genom det bakslag för framför allt den borgerliga utrikeshandeln som inträffade med 1590-talets krisår. Bortfallet av utrikeshandlande borgare drabbade i påfallande hög grad storexportörerna, de med fem frakter eller fler. Inte färre än 20 av totalt 30 så identifierade storexportörer försvann således ur årsskattelängderna mellan åren 1591 och 1600. Av de med främmande namnformer försvann sex av åtta. Kvar blev en liten men ekonomiskt exklusiv grupp, helt dominerad av tre av allt att döma mycket kapitalstarka köpmän. De tre storexportörerna Sven Ryske, Seligis Jeger och Johan Rodde betalade år 1608 respektive 16, 20 och 32 öre i årsskatt, vilket skall jämföras med det borgerliga genomsnittet som då låg strax under tre öre. Av dessa tre storexportörer var sannolikt åtminstone de två senare av utländsk härkomst.[33]

7.6. Varusammansättning: Export.

De svenska 1500-talsstädernas fjärrhandel var helt beroende av omlandet. Den begränsade produktion av livsmedel och hantverksalster som försiggick i städerna gav inget nämnvärt överskott för främmande marknader. Städerna var platser för varuomsättning inte för varuproduktion. Detta torde i särskilt hög grad ha gällt de större och medelstora sjöstäderna av Kalmars typ. Dessa städers köpmän levde på och skapade sina förmögenheter genom upparbetade ekonomiska förbindelser med och överlägsna kunskaper om de avlägsna kontinentala marknader med vilka handeln drevs. Mer eller mindre exklusiva monopolprivilegier gav ytterligare stöd åt denna lukrativa förmedlande verksamhet.

Detta starka kommersiella omlandsberoende kom givetvis helt att prägla exportens varusammansättning. Städerna exporterade det som efterfrågades på den internationella marknaden och samtidigt producerades för avsalu på den närbelägna landsbygden. Det är måhända onödigt tillspetsat att hävda, att sjöstädernas ekonomiska utvecklingsmöjligheter till stor del betingades av omlandets förmåga till produktionsanpassning efter den internationella efterfrågan på varor. I den naturahushållande ekonomi, som dominerade i äldre vasatidens Sverige, kan produktionen knappast ha

19. Här återges två träsnitt ur Olaus Magnus' Historia om de nordiska folken (1555), den vänstra föreställande »hur man skall utröna hästarnas goda egenskaper och se upp med deras fel». Den högra bilden visar hur hästar exporteras till andra länder.

varit så omedelbart känslig för de internationella handelskonjunkturerna.

Inte desto mindre finns det anledning anta, att de städer som exempelvis var utförselhamnar för bergsbrukets produkter gynnades av den starkt expansiva utvecklingen inom denna näring. Det synes uppenbart att södertäljehandelns starka tillväxt mot slutet av 1500-talet hade denna bakgrund. Detsamma kan sannolikt också sägas om Stockholms och Gävles utrikeshandel.[34]

Hur utvecklingsbetingelserna tedde sig i Kalmar är mera oklart. Stadens export var, som framgår av tabell 7.8., helt präglad av boskapsskötselns produkter.

Tabell 7.8. *Olika näringsgrenars andel av Kalmars export 1578–81 och 1606–09.*
(Procentuell fördelning efter exportvärdet.)

Produkter av:	1578/81 %	1606/09 %
Åkerbruk	4	10
Boskapsskötsel	74	66
Jakt och fiske	1	2
Skogsbruk	19	21
Sten- och metallhantering	1	0
Övrigt	1	2
	100	101

Källa: Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

Vid sidan av denna huvudnäring spelade det småländska skogsbruket en betydelsefull roll. Även spannmålsproduktionen i omlandet gav ofta ett visst överskott. Övriga näringsgrenar hade uppenbarligen endast marginell betydelse. Den expansiva bergshanteringen kom Kalmar till godo i mycket liten grad.

Smöret var den viktigaste av boskapsskötselns exportprodukter. Dessutom var exporten av skinn och hudar mycket omfattande. Vissa år låg denna export värdemässigt inte långt efter smörexporten. Boskapsskötseln gav också ett visst överskott av fett och »ätande varor», främst talg och kött. Exporten av levande djur, i första hand hästar men även oxar, spelade stundtals en rätt betydande roll.

Bland skogsprodukterna var tjäran den klart dominerande exportvaran. Inom sin varugrupp torde tjäran ha svarat för åtminstone 80 procent av värdet. Tjäran hade en mycket stark ställning redan under Gustav Vasas tid.

Exporten av spannmål dominerades av råg och korn, men även malt hade stundtals en viss betydelse. Frånsett en relativt omfattande järnexport år 1556 spelade bergsbrukets produkter som nämnts en mycket liten roll. Vissa år kunde bergsprodukternas andelar uppgå till någon procent, men ofta saknades de helt i den registrerade utförseln.

Det är uppenbart att Kalmars varuutförsel helt präglades av den produktionsinriktning som rådde i omlandet. En mycket liten del av exporten har kommit från områden som låg bortom stadens egentliga omland. En ännu mindre eller ingen del kan ha kommit från stadens egen produktion.[35]

Som redan tidigare har framhållits var boskapsskötseln den näring som framför andra gav ett säljbart överskott i dessa delar av landet. Boskapsprodukter fördes således från alla delar av Småland, landvägen upp till Bergslagen och över gränsen mot Danmark såväl som genom borgerlig förmedling via sjöstäderna. Det har i tidigare litteratur förekommit en viss diskussion om när boskapsskötseln fick denna strategiska roll i södra Göta-

lands produktionssystem. Å ena sidan har det hävdats att den hanseatiska expansionen under medeltiden skulle ha medfört en ökande efterfrågan på smör och en åtföljande gradvis produktionsanpassning till denna nya efterfrågesituation. Mot denna mening har senare ställts uppfattningen att de naturgeografiska förutsättningarna i denna del av riket överhuvudtaget lämpade sig bättre för boskapsskötsel än spannmålsproduktion. Boskapsskötseln skulle således ha haft en dominerande ställning redan före den hanseatiska expansionen och den ökande internationella ekonomiska integrering som denna förde med sig.

Dessa båda uppfattningar behöver inte nödvändigtvis ställas mot varandra. Det är fullt möjligt att en äldre ekonomisk struktur baserad på boskapsskötsel dels stimulerades och dels ändrade karaktär genom den ökande hanseatiska efterfrågan. Ovedersägligt är dock att smöret spelade en mycket stor roll i Kalmars export redan under senare delen av 1300-talet. Under den här aktuella perioden var exporten av boskapsprodukter en väletablerad och traditionell del av Kalmars utförsel.[36]

Exporten av skogsprodukter och tjära synes däremot ha kommit senare in i bilden. Skeppsbyggnadsindustrin var ett viktigt användningsområde för denna typ av varor. Med denna industris expansion nere på kontinenten ökade efterfrågan i de skogsrika länderna kring Östersjön.[37]

Även spannmålsexporten från Östersjön till Västeuropa fick en gradvis ökande betydelse under senmedeltiden och början av den nya tiden. Bakgrunden till denna ökning synes främst ha varit den allmänna befolkningstillväxt som präglade perioden. Mer speciellt kan anföras den stadstillväxt som blev en följd av den ekonomiska expansionen i främst Holland. Lejonparten av Östersjöbäckenets spannmålsexport under 1500-talet gick således via Öresund till de nordvästeuropeiska hamnarna med Amsterdam i spetsen. De klart viktigaste produktionsområdena låg i de sydöstra delarna av östersjöområdet, framför allt kanske i Polen, men även den svenska spannmålsexporten synes ha genomgått en viss ökning under senare delen av 1500-talet.[38]

Det är givet att förändringar i den internationella efterfrågan skapade nya förutsättningar för Kalmars export.

Det torde dock vara en komplicerad uppgift att mera precist fastställa produktions- och avsättningsförhållandena för huvudprodukterna i Kalmars export. Några allmänna iakttagelser är dock möjliga utifrån den befintliga litteraturen. Av publicerad statistik och andra uppgifter att döma minskade således boskapsprodukterna i betydelse i svensk export, medan exporten av skogsprodukter och spannmål hade en motsatt tendens. Enligt Heckscher blev tjäran under loppet av 1600-talet Sveriges tredje viktigaste exportvara efter järnet och kopparen.[39]

Dessa förändringar hade också i stora drag sin motsvarighet i tidens prisförskjutningar. Spannmålspriserna jämförelsevis kraftiga stegring är ett fenomen som diskuterats mycket inom den ekonomisk-historiska litteraturen.[40]

Vad beträffar utrikeshandelns allmänna bytesvillkor ser det ut som om en förändring inträffat någon gång vid 1500-talets mitt. Under decenniets senare del hade enligt bl.a. Odén de viktigare svenska exportprodukterna en relativt sett långsammare prisstegring än importens huvudvaror. 1500-talets förra hälft däremot synes ha präglats av en gynnsam »terms of trade» för de svenska exportvarorna.[41]

Den relativa stagnationen i Kalmars utrikeshandel kan svårligen kopplas till försämrade avsättningsförhållanden. Den allmänna utvecklingen av den svenska exporten liksom de övergripande prisförändringarna tyder inte på någon entydig tendens till för- eller nackdel för Kalmars export. Den vikande efterfrågan på de traditionellt viktiga exportprodukterna från boskapsskötseln vägdes upp av en gynnsammare marknad för tjära och i viss mån spannmål.

I stället för en förändring av exportens totala omfattning kan en förändring av dess varusammansättning ha blivit följden av de ändrade avsättningsförhållandena. Mycket tyder också på att en viss förändring i kalmarexportens varusammansättning var på gång under perioden i fråga. Det vore dock klart överdrivet att tala om några större eller revolutionerande förändringar. Exportens varusammansättning företer, i likhet med vad som tidigare konstaterats rörande stadens utländska handelsräjong, en bild av kvarstående äldre mönster med hanseatisk dominans och en utförsel baserad på de traditionella varorna smör, skinn och hudar. Förändringarna kom oregelbundet och gradvis.

De förändringar som inträffade synes under 1500-talets senare del ha gått mot en minskad relativ andel för boskapsskötselns produkter och större betydelse för tjära och spannmål (tabell 7.8.). De flesta exportvarorna uppvisar dock en ojämn utveckling med ibland kraftiga fluktuationer. En grupp av varor med en klart stigande tendens kan urskiljas (Bilagan, tabell I). Det gäller bl.a. kött som börjar öka omkring 1580, och vid periodens slut nått en andel på 7 procent av det totala exportvärdet. Kött hade därmed utvecklats till en av de värdemässigt största exportprodukterna. Exporten

20. »Om de stora och goda ostarna», som finns i Sverige, talar sig Olaus Magnus varm och här har han avbildat hur transporten av dessa stora och tunga ostar går till.

av oxar börjar också växa vid periodens slut. Ål däremot är en vara som under 1540- och 50-talen hade en viss betydelse, men som sedan helt försvinner ur bilden. En liknande utveckling hade järnexporten.

Det är uppenbart att kraftiga fluktuationer var en företeelse som i hög grad präglade exportens varusammansättning och de enskilda varornas kvantitetsutveckling. För vissa varor exempelvis fisk och spannmål måste variationer i tillgången ha spelat en stor roll. Därtill är det väl möjligt och troligt att den faktiska efterfrågan varit mycket varierande från år till år och säsong till säsong.

Kött- och oxutförselns växande betydelse är tecken på att boskapsskötselns produkter, trots en viss relativ tillbakagång i exportvärde, ännu inte på något sätt hade spelat ut sin roll i Kalmars export. Tillbakagången tycks framför allt ha drabbat utförseln av smör och hästar. I likhet med övriga exportprodukter hade de egentliga stapelvarorna en mycket varierad utveckling, med stora växlingar från år till år som ett förhärskande mönster.

En mer ingående granskning av dessa huvudvarors utveckling tyder dock på en viss långsiktig förskjutning i deras relativa betydelse. I diagram 3 redovisas denna tendens för respektive vara. Redovisningen omfattar även spannmål, som var den svenska folkhushållningens verkliga basprodukt vid denna tid, och som samtidigt blev föremål för en växande internationell efterfrågan.

Uppenbarligen fick såväl tjära som spannmål en efterhand allt större betydelse. Exporten av hudar och skinn kan inte sägas uppvisa någon klart uppåt- eller nedåtgående tendens. Smörexporten synes ha kulminerat omkring 1580, vilket svarar tämligen bra mot den ovan refererade prisutvecklingen, med en relativt gynnsam period fram till århundradets mitt och en långsammare prisutveckling därefter.

Det är sannolikt att förändrade avsättningsförhållanden låg bakom de förhållandevis svaga men långsiktiga förskjutningar som kan iakttas i Kalmars varuutförsel. De så utpräglade kortvariga fluktuationerna hade säkerligen mer varierande orsaker. Vad exempelvis beträffar spannmålen är det självklart att varierande skördar måste ha betytt mycket för exportvolymen. Spannmålsförsörjningen i Kalmars omland låg av allt att döma ganska nära marginalerna. Normalt fanns ett begränsat och oregelbundet överskott tillgängligt för

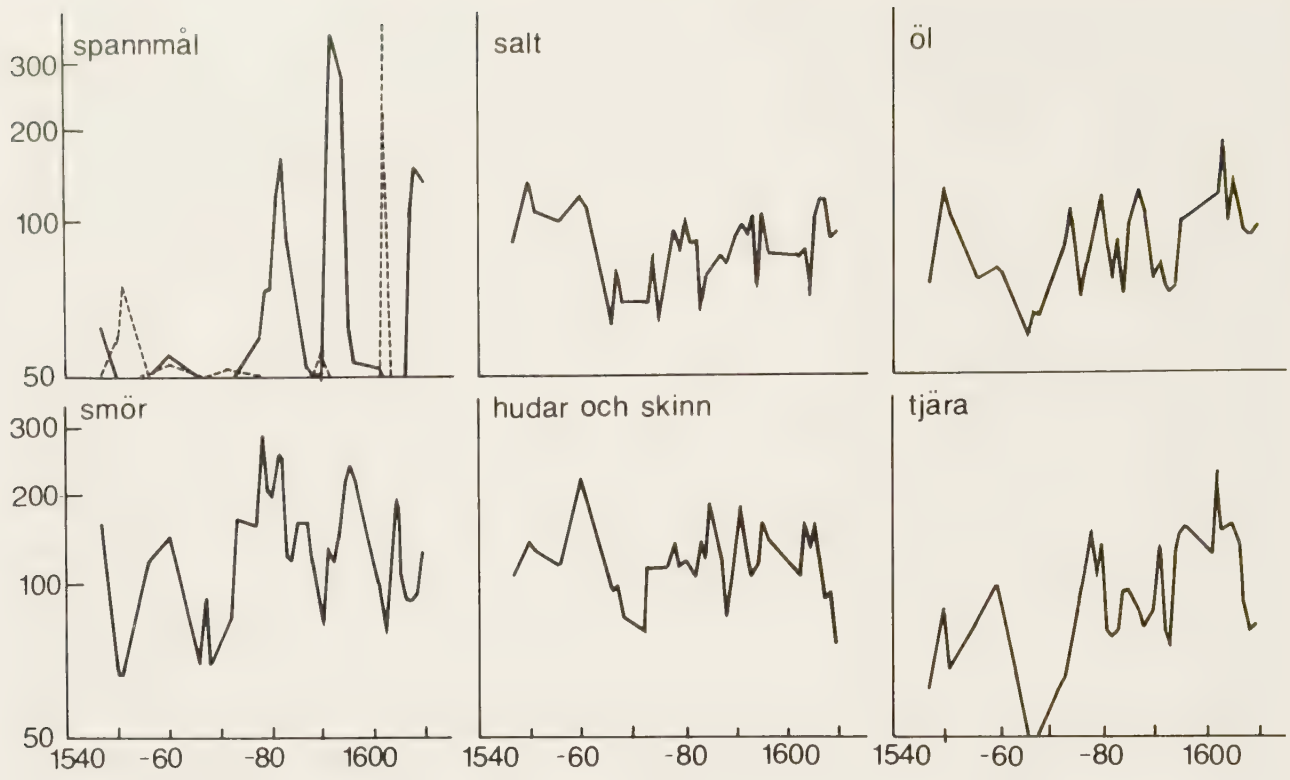

Diagram 3. Kvantitetsindex på de viktigaste export- och importvarorna i Kalmars utrikeshandel 1547–1609. (Index 1606–1609 = 100.) *Källa:* Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

export. Felslagna skördar däremot medförde ofelbart ett importbehov. Som framgår av diagrammet inträffade en sådan underskottssituation strax efter år 1600, då en mycket omfattande import blev nödvändig. Även vid 1550-talets början tycks spannmålsbrist ha lett till en viss import.

Mängden av exportrestriktioner som framför allt under 1500-talets senare hälft i hög grad drabbade s.k. ätande varor har också bidragit till de stora variationerna i olika varors exportvolym. En tillfällig aktivering av kronans egen utrikeshandel i Kalmar kan också ha rubbat marknaden för det handlande borgerskapet.[42]

7.7. Varusammansättning: Import.

Den svenska importen var under äldre vasatid och lång tid därefter främst inriktad på att tillgodose både relativt grundläggande behov och mer exklusiva. På riksnivå dominerade införseln av olika slags textilier, vilka svarade för cirka 35 procent av det totala införselvärdet 1559 och 1590. Salt var den andra betydande importprodukten med inemot 25 procent av importvärdet. Viktig var också införseln av drycker, främst öl, och humle för öltillverkning (1559: 23 procent, 1590: 14 procent), samt en starkt differntierad import av specerier, kryddor och kramvaror (drygt 15 %).[43]

Importens betydelse för den svenska folkhushållningen under 1500-talet har varit en omdiskuterad fråga. Heckscher betonade dess lyxkaraktär. För honom framstod saltinförseln och i någon mån importen av humle som den enda nödvändiga varuimporten. Det övriga varutillflödet var i stort sett försumbart sett ur den breda folkhushållningens perspektiv. Sverige var ett i huvudsak slutet, ekonomiskt självförsörjande samhälle.[44]

Heckschers uppfattning har sedermera nyanserats. Framför allt är det uppenbart att den expansiva statsmakten hade ett genuint behov av andra utländska nödvändighetsvaror än salt. En betydande del av det statliga lönesystemet t.ex. var baserat på löneutbetalningar i importerat kläde. Därtill kom behov som skapades av den militära rustningen. Även för kronan var dock saltet den strategiska varan, vilket inte minst kom i dagen i samband med den sjöblockad som från Danmarks och Lübecks sida riktades mot Sverige under det nordiska sjuårskriget.

De större adels- och furstehoven hade liknande problem som kronan när det gällde att omsätta en odifferentierad naturauppbörd i en för den egna förvaltningen och hushållningen mer ändamålsenlig form. Högadeln såväl som Gustav Vasas söner drev en omfattande

21. Lars Wellton, teckning av textilier, salttunnor, öl, smör m.m.

aktiv och passiv utrikeshandel, som inte kan skrivas på den rena lyxkonsumtionens konto.[45]

Vad beträffar de bredare befolkningslagren är däremot importens ekonomiska betydelse en mer oviss fråga. Städernas och den växande bergshanteringens folk stod i huvudsak utanför den självförsörjande ekonomins ramar, och var därför beroende av en fungerande varuomsättning. Vissa skikt inom bondeklassen drev handel. Skärgårdsbefolkningens seglation, landsköpmännens illegala verksamhet, liksom den omfattande gränshandeln är samtliga exempel på bondehandel; en handel som dessutom inte alltid sågs med blida ögon av de makthavande. En del av denna handel var otvivelaktigt indragen i den internationella varuomsättningen. Därmed är inte givet att denna handelsverksamhet spelade någon mer fundamental ekonomisk roll i den svenska bondehushållningen.[46]

Forskningen på den här punkten och för den här tidsperioden är förhållandevis sparsam och delvis motsägelsefull. En förmögenhetsskatt som Älvsborgs lösen 1571 visar att det i och för sig fanns kapital på landsbygden i 1500-talets Sverige. Resultat har också presenterats som tyder på en förhållandevis stark förmögenhetsdifferentiering inom bondeklassen. Samtidigt har också framlagts resultat som tyder på att det för handel disponibla överskottet var mycket begränsat. Större delen av det bondeproducerade överskottet gick till stat och jordägare i form av skatter och avrad. Till detta kan läggas att en betydande del av de produkter som bönderna levererade till städernas salutorg bör ha omsatts i likvida medel avsedda för penningdelen i böndernas skatt och andra avgifter till kronan.[47]

Frågan om den internationella marknadens eventuella betydelse för den svenska ekonomin kan inte anses av-

gjord. Inte mycket tyder på att utländska produkter (möjligen med undantag för saltet) har spelat någon avgörande roll för de breda lagren av befolkningen. Sannolikt var det i stället så att en stor del av bondeklassen, framför allt då dess lägre skikt, och de helt obesuttna, helt och hållet stod utanför den lilla men växande marknadsinriktade sektorn av ekonomin.

Uppenbarligen var det också så att en betydande del av importen var avsedd för mer lyxbetonade behov i samhällets övre sociala skikt. En värdemässigt viktig del av textilimporten t.ex. omfattade relativt exklusiva tygsorter av siden och finare kläde. Bland dryckerna spelade portugisiska och franska viner en inte obetydlig roll. Det varierade inslaget av kryddor och andra kolonialvaror m.m. tillhörde säkerligen inte heller de allmänt utbredda konsumtionsvarorna i äldre vasatidens Sverige.[48]

Varusammansättningen i Kalmars import lägger inget väsentligt nytt till den allmänna bilden av den svenska importen (tabell 7.9.). Också i Kalmar dominerade textilinförseln med framför allt olika typer av kläde. Textilierna hade normalt drygt 30 procent av det totala importvärdet. Efter textilimporten synes ölimporten ha varit av störst betydelse. Med normalt över 20 upp till 30 procent var ölimporten till Kalmar relativt sett något viktigare än den var inom riksimporten. Det motsatta förhållandet gällde av allt att döma Kalmars i storleksordning tredje importvara, saltet. Saltinförseln till Kalmar nådde endast undantagsvis upp till riksnivån på 25 procent. Normalt höll sig denna del av Kalmars import något under 20-procentsnivån.

I sina grunddrag uppvisar dock importen till Kalmar samma mönster som riksimporten. Bakgrunden är givetvis att de konsumtionsmönster som skapade (och skapades av) importen, inte på samma sätt var präglade av lokala och regionala förhållanden som de vilka påverkade produktionen av exportvaror.

En annan betydelsefull skillnad mellan export och import var den senares starkt differentierade karaktär. Inom båda varuströmmarna dominerade visserligen ett fåtal stora produkter, men i importen ingick dessutom betydligt fler mindre produkter.

Generellt sett låg också förädlingsgraden högre inom importen än exporten. Detta gäller inte minst den starkt differentierade klädesimporten, vars produkter genomgått en lång, delvis industrialiserad, tillverkningskedja innan de slutligen lastades av i Kalmar hamn.[49]

I likhet med exporten var importen underkastad starka fluktuationer (tabell 7.9. och diagram 3). I några fall orsakades dessa av tillfälliga lokala förhållanden. Den till följd av felslagna skördar mycket omfattande spannmålsimporten vid 1600-talets början har redan omtalats. 1587 års stora textilimport kan mycket väl ha ett samband med hovets vistelse i staden vid denna tid. Samma orsak låg sannolikt bakom den samtidiga ökningen av produkter med samlingsbeteckningen »diverse» i tabell 7.9. Bakom denna rubrik döljer sig många olika konst- och hantverksprodukter, husgerådsartiklar, skilda typer av råvaror och halvfabrikat, vapen och lyxartiklar. En stor del av dessa produkter var sådana som användes i samband med upprustnings- och inredningsarbeten på slottet och annat förberedelsearbete inför det kungliga hovets ankomst till staden. Detta slags import torde ha spelat en blygsam roll under mer normala förhållanden.[50]

Andra tillfälliga importökningar låter sig inte lika enkelt förklaras med plötsliga förändringar i den lokala efterfrågan. Den mycket omfattande sillimporten omkring 1580, som i stor utsträckning ombesörjdes av danska befraktare, kanske snarare hade sin bakgrund i en tillfällig ökning av tillgången på sill, ett fenomen som inte var allt för ovanligt i äldre tiders kommersiella fiskhandel.[51]

Vissa viktiga förändringar i importens varusammansättning inträffade under perioden. Inom textilinförseln kan således konstateras, att en stor del av de klädessorter som var viktiga vid 1500-talets mitt inte importerades i samma utsträckning vid 1600-talets början. En minskande betydelse för det dyrbara och finare tyska saltet till förmån för de billigare och grövre saltsorterna från västra Europa kan iakttas i Kalmars import liksom i rikets. Detsamma gällde införseln av humle, som även den gick tillbaka på riksnivå, kompenserad av en ökad import av färdiga drycker. Någon påtaglig och entydig ökning av Kalmars ölimport tycks dock inte ha inträffat förrän möjligen efter år 1600.[52]

Överhuvudtaget förefaller det som om grunddragen i importens varusammansättning, med en dominerande inriktning på salt, öl och textilier, kvarstod relativt oförändrade perioden igenom. Man skulle möjligen kunna tala om en något minskad andel för textilimporten och en något ökad för ölimporten. Saltet däremot visar ingen tendens åt ena eller andra hållet.

De förändringar som inträffade inom importen är om möjligt ännu mindre uttalade än inom exporten. De två viktiga importprodukterna salt och öl uppvisar exempelvis ett klart mindre fluktuerande utvecklingsmönster och en påtagligt stabilare långtidsutveckling än de två stora exportvarorna smör och tjära. Intrycket av relativt oförändrade bakomliggande konsumtionsmönster är ofrånkomligt.

Tabell 7.9. *Importens varusammansättning 1556–1609. Värde i mark samt procentuella tal.*

	1556		1578/81		1587		1592		1596		1602		1606/09	
	mark	%	mark	%	mark	%	mark	%	mark	%	mark	%	mark	%
Näringsmedel	17 460	29	33 360	37	32 268	22	32 996	44	33 576	32	112 362	65	31 140	29
därav salt	10 420	17	16 490	18	23 264	16	27 380	37	24 616	23	23 814	14	23 520	22
sill	700	1	12 170	13	1 430	1	100	0	412	0	2 150	1	149	0
humle	4 270	7	616	1	94	0	988	1	3 296	3	184	0	184	0
spannmål	—	—	—	—	—	—	—	—	1 000	1	42 158	24	—	—
mjöl	—	—	361	0	256	0	1 380	2	3 512	3	31 046	18	11	0
Drycker	7 690	13	22 900	25	42 054	29	14 920	20	31 204	29	36 266	21	37 350	35
därav öl m.m.	6 590	11	20 730	23	37 296	26	13 916	19	29 296	28	34 034	20	31 990	30
Kläde m.m.	29 630	48	28 330	31	54 402	38	22 640	30	32 992	31	17 328	10	28 900	27
Diverse	6 350	10	6 760	7	15 261	11	4 024	5	8 244	8	6 754	4	9 530	9
Summa	61 130	100	91 350	100	143 988	100	74 580	99	106 016	100	172 710	100	106 920	100

Anmärkning: 1556 års priser på tullfri införsel hämtade i första hand från tullpliktig införsel samma journal, i andra hand från i tiden närliggande journaler och i sista hand från Forsell, Sveriges inre historia s. 12ff.
Dryckespriser 1592, 1596 och 1602 hämtade från 1587 eller 1606 års räkenskaper.
Källa: Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

7.8. Varuspecialisering och internationell efterfrågan.

Kalmars sjöfart och utrikeshandel höll sig under äldre vasatid väsentligen inom östersjöområdet och de nordtyska hansestädernas handelsrevir. Stadens direktförbindelser med den expansiva nordvästeuropeiska marknaden var som tidigare framhållits mycket begränsade. En avsevärd del av Kalmars import kom emellertid ursprungligen från områden långt bortom det egentliga östersjöområdets produktionssystem. Bland mängden av importvaror förekom exempelvis peppar, orienthandelns stapelvara framför andra, saffran, sviskon, russin, fikon och vin från Kanarieöarna, Spanien, Frankrike och Rhenlandet. Den stora importvaran salt producerades huvudsakligen i Frankrike. Likaså kom en stor del av den rikt differentierade importen av olika klädestyper från ett relativt stort område i nordvästra Europa, med viktiga produktionscentra i Holland och England. Kalmars utrikeshandel var en länk i en omfattande internationell varumarknad baserad på en tilltagande internationell specialisering och arbetsfördelning.

De hanseatiska köpmännens dominans inom Kalmars och rikets utrikeshandel var i stor utsträckning grundad på deras nyckelroll som förmedlare av varor i det östvästliga handelsutbytet. Det står emellertid också klart att denna förmedlingsroll inte var den enda faktorn bakom hansans ekonomiska och politiska maktställning. En inte obetydlig del av importen producerades i de nordtyska hansestäderna själva. Inom textilimporten märks exempelvis kläde från Lübeck, Stralsund, Kolberg, Wolgast, Königsberg och Greifswald.

Framför allt var det dock importen av öl som kom från hansestädernas egen produktion. Så gott som samtliga viktigare hansestäder i Kalmars utrikeshandel var representerade i ölimporten med egna produkter. Den klart dominerande staden i denna import var Stralsund. Det s.k. sundiska ölet representerade inte mindre än 83 procent av ölimportens genomsnittsvärde åren 1606–09. Av det totala importvärdet svarade stralsundsölet under samma period för ganska jämnt en fjärdedel. Denna det stralsundska ölets dominerande ställning präglade Kalmars ölinförsel åtminstone från 1580-talets senare del och framåt, sannolikt också tidigare, även om detta inte direkt framgår av angivelserna i tullräkenskaperna.[53]

Hansestäderna fyllde således två i vissa avseenden skilda funktioner i Kalmars utrikeshandel. Dels svarade de för en betydande transiteringshandel mellan Kalmar och en mer avlägsen västeuropeisk marknad. Tyngdpunkten på importsidan av denna handel var saltet och klädet. Dels svarade de också för en direkthandel med avsättning av egna produkter, där ölet spelade den utan jämförelse största rollen.

Tabell 7.10. *Vissa importvaror 1560 fördelade efter skeppens avgångsorter. Procent av varukvantiteterna.*

	Lübeck	Stralsund	Rostock	Greifswald	Danzig	Holland	Danmark	Övriga	Totalt
Salt	42	7	24	4	7	11	1	5	101
Humle	29	3	48	1	6	10	1	2	100
Öl	2	75	8	7	1	—	1	6	100
Engelskt kläde	71	—	5	—	—	24	—	—	100
Görliskt kläde	74	2	12	12	—	—	—	—	100
Göttniskt kläde	87	1	11	1	—	—	—	—	100
Leydiskt kläde	97	—	3	—	—	—	—	—	100
Gellerduk	95	1	4	—	—	—	—	—	100

Det är tydligt, vid en närmare granskning av tulljournalerna, att denna funktionella uppdelning tenderade att skapa en viss varuspecialisering efter destinationsorter och olika befraktarkategorier. Denna tendens framgår tydligt av följande tabell, som anger avgångsorter för vissa av de viktigare importvarorna 1560.

Som framgår fanns en mycket påtaglig skillnad mellan städerna Lübeck och Stralsund. Den senare hade en mycket stor andel av ölimporten till Kalmar, medan övriga importvaror spelade en påtagligt mindre roll. För Lübeck var situationen den rakt motsatta. De övriga hansestäderna kan närmast anses ligga någonstans mellan dessa båda »extrema» specialiseringar.

Resultatet blir i stora drag detsamma, ehuru något mindre uttalat, om varuspecialisering efter befraktarnas hemorter i stället förs in i bilden. En sådan redovisning ges i tabell II i tabellbilagan. Som synes var de stralsundska befraktarna i påtagligt hög grad inriktade på just ölimport, medan denna överhuvudtaget inte tycks ha intresserat de lybska köpmännen, vilka i högre grad var inriktade på salt och kläde. Kalmarborgarnas import var av allt att döma mindre specialiserad, även om deras andel av ölinförseln låg klart under deras andel av antalet frakter.

Det är således möjligt att i Kalmars utrikeshandel skilja mellan å ena sidan Lübecks specialisering på transiteringshandel och å den andra Stralsunds på direkthandel med en egen produkt, nämligen öl. Detta faktum ger ytterligare belysning åt dessa båda städers relativa roll i Kalmars handel och sjöfart. Den successiva ökningen av den s.k. omlandsfarten, dvs. de västeuropeiska, i huvudsak holländska handelsstädernas direkthandel i östersjöområdet, drabbade ju i första hand Lübeck och andra hansestäders nyckelfunktion som varuförmedlare mellan öst och väst. Den ledande hansestaden Lübeck blev, trots ihärdigt både krigiskt och diplomatiskt motstånd, bokstavligt talat omseglad av sin ekonomiskt expansiva granne i väster, Holland.

Även om denna utveckling under 1500-talet ännu bara inletts, är det högst troligt att den varit en bidragande faktor bakom Lübecks relativa och absoluta tillbakagång i Kalmars utrikeshandel. Uppenbarligen hade även Stralsund en inte obetydlig andel transithandel, men för denna stad låg tyngdpunkten på omsättning av en egen produkt. På sikt bör detta ha inneburit ett visst skydd mot de nya tendenser som obönhörligen gjorde sig gällande i östersjöbäckenets handel vid denna tid. Denna faktor kan, vid sidan av Stralsunds tidigare omtalade politiska särställning, mycket väl ligga bakom stadens relativt sett gynnsamma utveckling i Kalmars utrikeshandel.

Trots den västliga direkthandelns obetydlighet är det i sammanhanget av intresse att se vilka varor den omfattade. Av tabellen 7.10 och bilagans tabell II framgår att det i huvudsak var salt som av västliga befraktare fördes in till Kalmar. Saltet spelade också en viktig roll i den import som år 1560 kom från Holland. Detta år fördes också inte helt obetydliga andelar humle och engelskt kläde direkt från de holländska hamnarna till Kalmar.

Med en viss tyngdpunkt på saltinförsel och ett relativt ointresse för de andra här redovisade importvarorna påminde danskarnas införsel om de västliga befraktarnas. Den danska importen synes dock ha varit något mer differentierad. Vidare förefaller det som om danska befraktare hade en relativt stor andel av den periodvis nödvändiga importen av spannmål. Det visade sig t.ex. i samband med den mycket omfattande importen vid 1600-talets inledning. Omkring en fjärdedel av denna spannmålsinförsel ombesörjdes av danska befraktare.[54]

Spannmål var också, åtminstone under vissa år, en betydelsfull exportvara. En punktundersökning 1581 visar att västliga befraktare svarade för större delen av spannmålsexporten från Kalmar det året.

Tilläggas bör att 1581 var ett år med en relativt omfattande spannmålsexport (jfr diagram 3). Ett enda år

är givetvis för litet som underlag för mer allmänna slutsatser. Mycket talar dock för att spannmålsutförseln i stor utsträckning gick till västliga hamnar. En av de viktigaste faktorerna bakom holländarnas inträngande i Östersjön var just spannmålsunderskottet i de ekonomiskt relativt välutvecklade och urbaniserade nordvästra delarna av Europa.[55]

Vad beträffar Kalmars övriga export är det i praktiken ogörligt att närmare avgöra hur stor del som slutligen avsattes som betalningsvaror på den nordvästeuropeiska marknaden. Det är fullt möjligt att smöret, skinnen, hudarna m.m. slutligen hamnade exempelvis vid den franska kusten i utbyte mot salt, eller i utbyte mot kläde i någon av de många nederländska textilstäderna. Det är emellertid också möjligt att dessa exportartiklar i hansestäderna omsattes i pengar eller andra varor som sedan gick vidare västerut.

Även inom exporten fanns en tendens till varuspecialisering på olika befraktarkategorier. I tabell II i tabellbilagan redovisas resultat för fyra olika varor eller varugrupper, smör, tjära, skinn och hudar samt oxar och hästar. Som synes var lybeckarnas export ännu omkring 1580 starkt inriktad på smör. Man hade också en viss inriktning på skinn och hudar, medan däremot tjärexporten visserligen var regelbunden men inte särskilt omfattande.[56]

Den påtagliga kontrast i varuspecialisering som på importsidan kunde iakttas mellan Stralsund och Lübeck har inte haft någon verklig motsvarighet inom exporten. Ett utpräglat särmönster framträder i stället vad beträffar de danska och västliga befraktarnas starka tyngdpunkt på tjärexport. Det västliga intresset för tjära måste ha haft ett samband med skeppsbyggnadsindustrins snabba utveckling.[57]

Exporten av hästar och oxar dominerades klart av kalmarborna själva. Möjligen kan detta faktum ha något samband med den relativt restriktiva exportpolitik som från kronans sida tillämpades på denna typ av export.[58] I övrigt motsvarades kalmarbornas utförsel av olika varor i stort av deras andel i antalet frakter. Detta innebar bl.a. att kalmarborna med vissa undantag dominerade såväl ut- som införseln av de viktigaste produkterna i stadens utrikeshandel.

Allmänt sett tycks tendensen till varuspecialisering ha varit något mindre uttalad inom exporten än inom importen. Det kan överhuvudtaget ifrågasättas om den iakttagna specialiseringen i realiteten var särskilt långt driven. Ett närmare studium av de borgerliga befraktarnas ut- och införsel år 1591 visar tvärtom en mycket uttalad spridning på olika varuslag i enskilda befraktares export och import. Samma företeelser präglar i hög grad främmande köpmäns handel på Kalmar. Bara som belysande exempel kan nämnas stralsundsbefraktarnas utförsel från Kalmar 1581. Denna omfattade inte mindre än 27 olika produkter i starkt skiftande kvantiteter och kvaliteter från drygt 30 läster tjära till 2 st. rävskinn. Varudifferentieringen är inte mindre uttalad när det gäller de »sundiskes» import. Stralsund var inget undantagsfall. För Lübeck kan exempelvis noteras 17 olika importvaror och 13 olika exportvaror. Då ingår också bland dessa olika varukategorier en samlingsbeteckning som »kramgodz» vilken i och för sig döljer ett antal varor av olika kvaliteter, former, färger och användningsområden.[59]

Slutsatsen måste dock bli att det i ett längre perspektiv fanns en tendens till specialisering mellan olika utländska hamnar och olika befraktarkategorier. Denna tycks främst ha berott dels på den västliga direkthandelns särskilda behov av tjära och spannmål i utbyte mot salt, dels på den traditionella hanseatiska handelns dubbla funktion som dels en transithandel och dels en direkthandel med egna produkter, i första hand då öl. Tendensen till specialisering tycks dock inte ha haft någon mer uttalad motsvarighet på befraktarnivå. Den bristande specialiseringen påminner om det medeltida handelssystemet. De flesta köpmän tycks ha sålt och köpt i de varor som för tillfället stått till buds och varit lönsamma.

7.9. Kalmars position i utrikeshandeln.

Kalmar spelade som tidigare framhållits en framträdande roll i det medeltida Sveriges politiska liv. Staden var också ett betydelsefullt handelscentrum. Kjell Kumlien har på grundval av ett politiskt och kommersiellt källmaterial från medeltid, 1500- och 1600-tal, sökt fastställa de viktigaste städernas ungefärliga rangordning. Hans slutsats blir att Sveriges främsta handelsstäder från 1300-talet till 1600-talet har varit Stockholm, som den i särklass främsta staden, samt Åbo, Kalmar, Söderköping och Lödöse. Efter dessa har som ett slags andrarangsorter kommit Jönköping, Nyköping, Arboga, Köping och Örebro. Bland orsakerna till de förstnämnda städernas framskjutna position anför han deras gynnsamma lägen vad avser trafikmöjligheter och produktionsområden. Till Kalmars fördelar har bl.a. hört stadens läge vid Kalmarsund invid överfartsplatsen till Öland.[60]

Med utgångspunkt från exportjournaler har Sven Lundkvist fastställt städernas rangordning i rikets utrikeshandel under 1550-talets senare hälft. Även i detta material framstår Stockholm som rikets i särklass vikti-

gaste handelsort, med ett exportvärde på cirka 410 000 –640 000 mark örtug. På andra plats har sannolikt kommit Älvsborg (Nylödöse) med ett exportvärde år 1546 på ca 145 000 mark. Söderköping är den tredje staden i rangordningen, med ett exportvärde på ca 105 000 mark. På fjärde plats har Kalmar kommit med ett utförselvärde på 62 500 mark (1556) och 95 000 mark (1560). Efter Kalmar har Gävle kommit med ett exportvärde på ca 40–85 000 mark, Åbo (ca 74 000 mark) och Nyköping (ca 28 000 mark). Under 20 000 mark i exportvärde låg bl.a. Öregrund, Norrköping och Västervik.[61]

För 1500-talets senare del har Heckscher sökt fastställa städernas inbördes rangordning. Han bygger på värdesiffror över export och import, procentuellt fördelade på de olika städerna. De år, som i Heckschers tabeller under den här aktuella tidsperioden berör Kalmar, är 1590 (import och export), 1594 och 1604. Resultaten är återgivna i nedanstående tabell.

Tabell 7.11. *Rikets export och import procentuellt fördelad på export- och importhamnar (siffrorna avrundade till hela tal).*

	1590		1594	1604
	Import	Export	Export	Export
Stockholm	64	61	60	54
Älvsborg	11	13	6	9
Gävle	8	5	7	9
Kalmar	6	8	7	7
Söderköping	4	5	4	1
Norrköping	2	2	3	2
Västervik	2	3	1	1
Södertälje	—	—	4	14
Övriga städer[1]	3	3	8	3
	100	100	100	100

Källa: Heckscher 1935, bilaga V, tabell 4 och 6.
1. Finländska städer ej medräknade.

Stockholm intog fortfarande en obestridd första plats. Vid en jämförelse med 1550-talets senare del ser vi att Söderköping har gått tillbaka från sin tredjeplats till en femteplacering 1590, och att tillbakagången fortsatt. Älvsborg intog en framskjuten ställning, men hade en viss tillbakagång 1594 och 1604. Gävle, som under 1550-talet låg strax efter Kalmar i exportvärde, har hunnit i fatt och i viss utsträckning gått förbi. Den dramatiska förändringen under tidsperioden är emellertid Södertäljes kraftiga expansion. Under tioårsperioden 1594–1604 avancerade staden från sjätte till andra plats. Kalmar slutligen hade en relativt jämn utveckling med andelar på 6–8 procent.

Det är klart att denna typ av statistiska jämförelser måste tas med en viss reservation, i synnerhet när det gäller ett så pass nyckfullt källmaterial som det här aktuella. Vissa av de år som finns representerade i Heckschers tabeller kan vara missvisande på grund av slumpmässiga brister i källmaterialet.[62]

Vissa av de konstaterade förändringarna i städernas positioner bör dock ha haft en verklighetsbakgrund. Södertäljes kraftiga handelsexpansion t.ex. har sin orsak i att staden under 1590-talet och framför allt under 1610-talet fick en betydelsefull roll som utförselort för bergslagsområdets och mälartraktens export av koppar och stångjärn. I synnerhet kopparexporten ökade kraftigt under denna tidsperiod. Staden intog därtill en relativt gynnad plats i kronans stadspolitik, efter hertig Karls maktövertagande. Även kopparexporten över Gävle ökade markant under 1590-talet, främst beroende på att tidigare gällande exportförbud upphävdes 1589.[63]

Slutsatsen av ovanstående resonemang måste bli, att Kalmar behöll sin ställning som en av rikets främsta handelsorter tidsperioden igenom. Stockholms första plats är otvetydig. Efter Södertäljes kraftiga expansion har även denna stad lämnat de övriga efter sig. Kalmar befann sig i en grupp på tre städer, även omfattande Älvsborg och till en början Söderköping, så småningom ersatt av Gävle. Fjärde till femte plats förefaller vara det rimligaste antagandet vad beträffar Kalmars rangställning som handelsort i det egentliga Sverige under äldre vasatid.

8. Handelsomlandet / Konkurrentstäderna

8.1. Omlandet: monopoliseringssträvanden.

Kalmars kommersiella förbindelser med det omgivande samhället var beroende av flera faktorer. Naturen, väg- och sjölederna, transportmedlens utvecklingsnivå och andra omständigheter bidrog till att forma det nät av omlandskontakter som utgjorde en viktig förutsättning för Kalmars existens som stad.[1] Långa och svårframkomliga vägar utgjorde ett effektivt hinder för landsbygdsbefolkningens förmåga och vilja att föra sina överskottsprodukter till staden. I den mån det fanns lättillgängligare marknader utnyttjade man i första hand dessa till förfång för Kalmars borgerskap och dess handel. Den lokala prisbildningen och konkurrensen städer och marknader emellan var en annan faktor av stor betydelse för stadens roll i utbytet av varor och pengar.[2]

Bristen på källmaterial gör det mycket svårt att skapa sig en bild av det inhemska handelsomlandets faktiska utbredning under 1500-talet.[3] Däremot ger privilegiebrev, olika slags förordningar och andra juridiska källor en uppfattning om vilket område man från borgerskapets sida strävade efter att kommersiellt behärska.

Privilegiefrågan var uppenbarligen en mycket viktig fråga för borgerskapet i dåtidens städer. Den fick sannolikt än större betydelse i och med den statliga förvaltnings- och kontrollapparatens successiva tillväxt. Under skyddet av privilegierna blev det möjligt för borgarna att med lagliga medel inskrida mot konkurrens inom det privilegierade området. De blev ett politiskt instrument för ökande av handelsprofiten, som låg utanför de rent marknadsekonomiska konkurrensvillkoren.[4]

Ur kronans synvinkel innebar privilegiegivningen ett politiskt kontroll- och styrinstrument, som dels knöt städernas borgare i ett fastare beroendeförhållande till centralmakten och dels kunde användas för att i kronans finansiella intresse centralisera och reglera varuhandeln i landet. Privilegiesystemet var ett led i den allmänna ekonomiska politik som överlag tillämpades av de unga europeiska nationalstaterna, och som har fått beteckningen »merkantilism».[5]

En av de centrala frågorna för städernas borgare och kronan var varutillflödet. En betydande del av privilegiebreven kom också att reglera handelsomlandets utbredning, varuutbytets sammansättning och former, konkurrenssituationen och liknande problem.[6]

Kalmars och de övriga svenska städernas handelsomland blev under loppet av äldre vasatid föremål för allt enträgnare regleringssträvanden. Kulmen uppnåddes med 1614 och 1617 års handelsordningar.[7] Redan tidigare hade man dock gjort ansatser till en mer övergripande reglering. Större delen av 1500-talets handelspolitiska regleringar förefaller dock ha haft praktiska syften. Städernas inhemska handelsräjonger utformades med tanke på kronans fiskala intressen och de lokala handelsidkarnas konkurrerande målsättningar.

Vid sina konfrontationer med kronans politik hävdade och medgavs städerna rätten till egna handelsdistrikt, inom vilka borgerskapet skulle upprätthålla mer eller mindre fullständiga monopolrättigheter vid handeln med landsbygdens producenter. I princip ville man härska ostört inom detta område. I praktiken tvingades man dock ofta medge rättigheter för konkurrerande städers borgare och andra intressenter. I verkligheten var städernas handelsdistrikt inga en gång för alla fastlagda geografiska enheter.[8] Kalmar utgjorde inget undantag i detta avseende. Staden hade att värja sig emot en mångfald mer eller mindre olagliga handelsaktiviteter inom dess handelsområde. Man återkom ofta till landsköpet, de olaga hamnarna, frälsets och kronotjänarnas handel, bondeseglationen m.m. i sina klagomål till kronan. Man bevakade sina intressen gentemot främmande köpmän, inte minst de danska, som hade viktiga handelsförbindelser med smålandsallmogen. Det förekommer till och med belägg på, att borgarna i staden hade problem med landsköp bland sina egna. Företrädesvis tycks det ha varit de rikare köpmännen i staden, som skickade ut sina köpsvenner på landsbygden.[9]

Vilket handelsområde försökte man då hävda från kalmarborgarnas sida?

Det är uppenbart att borgerskapets inhemska handelsräjong i verkligheten sträckte sig utanför det privilegierade handelsområdet. Kalmars handelsomland skulle kunna indelas i ett inre område eller kärnområde, inom vilket staden med växlande framgång sökte hävda sina kommersiella monopolrättigheter, samt ett ytterområde innefattande marknader inom andra städers handelsdistrikt.

Det inre handelsområde som borgerskapet i Kalmar strävade efter att monopolisera omfattade i huvudsak Kalmar län med häradena Södra och Norra Möre, Handbörd, Stranda, Aspeland samt Öland. Söderut avgränsades området av gränsen mot Danmark, som

vid denna tid innehade Blekinge. I väster gjorde växjöborgarna anspråk på handelsmonopolet inom Kronobergs län. Norrut försökte Västerviks borgare hävda sina rättigheter inom Tjusts och Tuna läns härader. Mot nordväst låg staden Eksjö som var förhållandevis liten, men tycks ha haft ett vitt förgrenat nät av ekonomiska kontakter. I samma trakter återupplivade år 1604 Karl IX Vimmerbys gamla köpstadsrättigheter. Stadens privilegierade handelsområde kom då att omfatta Sevede och Aspelands härader.[10]

Kalmars yttre handelsområde kan knappast avgränsas i egentlig mening. Stadens borgare hade med största sannolikhet ekonomiska förbindelser över en mycket stor del av det dåtida svenska riket. De mer närliggande delarna av södra och östra Götaland bör dock ha haft något mer regelbundna förbindelser med staden. Framför allt har det legat i kronans intresse att skapa ett relativt stort yttre handelsområde åt Kalmar. För stora delar av den småländska landsbygdsbefolkningen fanns ingen annan någorlunda närbelägen större export- och importhamn. Alternativet var utförsel över gränsen mot Blekinges eller Hallands sjöstäder. Från centralt håll uppfattades denna gränshandel ofta som ett utflöde av värdefulla varor till en potentiell fiendemakt, och som en stimulans av grannlandets sjöstäder på bekostnad av de egna. Redan i Täljestadgan 1493 gjordes ett försök att dirigera götalandskapens varuströmmar genom de tre stora svenska sjöstäderna Nya Lödöse, Söderköping och Kalmar. Denna gränshandelspolitiska målsättning präglade även de första vasakungarnas åtgärder.[11] Frågan var emellertid såväl utrikes- som inrikespolitiskt känslig.

Gränshandeln hade gamla traditioner med upparbetade förbindelseleder och ekonomiska kontakter. Det stötte på oöverstigliga hinder att hindra densamma och avlänka den i riktning mot de många gånger avlägsna och svårtillgängliga svenska kuststäderna.[12]

Inte desto mindre var detta drivkraften bakom många av de politiska initiativ, som kom att beröra Kalmar och dess handelsomland. I denna politik intog staden en gynnad position. Möjligheterna att förverkliga denna gränshandelspolitik var emellertid inte bara en praktisk fråga, utan i hög grad också en politisk sådan. Kronans försök att hejda gränshandeln har uppfattats som ett av de viktigaste skälen till dackeupprorets utbrott vid 1540-talets början. De utrikespolitiska relationerna till Danmark var också en återhållande faktor av första rangen. De danska blekingestädernas borgare var i hög grad beroende av sina handelskontakter med den svenska gränsallmogen. Det låg i den danska kronans intresse, att försvara de egna borgarnas lugna och jämna tillförsel av exportvaror, samtidigt som dess egna finansiella intresse gynnades av städernas utrikeshandel.[13]

Mot denna bakgrund av återhållande politiska faktorer och rent praktiska problem är det inte förvånansvärt, att gränshandeln först mot 1600-talets början blev föremål för mer genomgripande åtgärder, i och med att gränstull lades på de härader inom Småland, vilka föredrog att föra sina varor över gränsen framför att ta dem till Kalmar eller andra städer inom riket. Praktiskt omsattes den nya politiken i handling år 1605 då de första tullängderna finns bevarade.[14]

Gränstullen innebär i sig en bekräftelse på svårigheterna att vrida smålandsallmogens handel mot Kalmar. Ren förbudspolitik visade sig svår att genomföra. I samband med förberedelserna för gränstullens införande ställdes gränshäradena inför valet gränstull eller exportförbud över gränsen. Den slutliga fördelningen mellan dessa båda alternativ ger en tydlig vink om vilka geografiska områden vid gränsen, som ville och i realiteten också kunde upprätthålla sina viktigaste handelsförbindelser med Kalmar och avstå från handeln över gränsen. Häradena närmast Kalmar förklarade sig villiga att föra sina varor till staden, medan mer avlägsna härader, Västbo, Sunnerbo, Allbo och Kinnevald föredrog alternativet med gränstull. Till detta kan fogas att Konga och Uppvidinge härader sällade sig till de fyra sist nämnda vid riksdagen i Norrköping 1604, i ett gemensamt klagomål i vilket man begärde att fritt få handla med danskarna.

I verkligheten kom gränstullen att upptas också i Konga härad.[15] Av de småländska gränshäradena blev det till slut endast Södra Möre som valde alternativet direkttillförsel till Kalmar framför gränshandeln.

8.2. Konkurrentstäder.

Kronans gränshandelspolitik var inte enbart riktad mot allmogens och danska köpmäns handel över gränsen. Den gällde i hög grad också de närliggande inlandsstädernas borgare. Kronan verkade aktivt för att deras utrikeshandel skulle gå via de inhemska kuststäderna. Växjö, Eksjö och Vimmerby borgare uppmanades att föra ut sina varor bl.a. via Kalmar. Även Jönköpings borgerskap uppmanades att använda Kalmar som en av sina utförselhamnar.[16] Samtidigt fick kalmarborgarna sin rätt att besöka andra städers marknader bekräftad vid olika tillfällen. På 1580-talet försökte exempelvis Växjö stads borgare hävda att stadens båda huvudmarknader vid Sigfrids- och Brittmässorna skulle uppfattas som deras enskilda marknader. Man försökte

i konsekvens med denna uppfattning att utestänga bl.a. kalmarborgarna från dessa marknader. Resultatet blev emellertid att Kalmars rätt till handel vid de båda växjömarknaderna bekräftades av kronan. I övrigt bibringas man intrycket av litteratur och brevmaterial att växjöborgarnas viktigaste konkurrenter inte kom från Kalmar utan fastmer från Jönköping och Eksjö.

I samband med bekräftelsen på kalmarborgarnas rätt att besöka marknaderna i Växjö utfärdades en liknande bekräftelse för alla marknader i Eksjö. Inte heller i det här området tycks dock kalmarborgarnas intressen ha varit så starkt uttalade. Så t.ex. delades vimmerbymarknaden (Knutsmässan), innan orten blev egen köpstad, mellan Eksjö och Västervik. I Vetlanda fick borgarna från Jönköping och Eksjö marknadsrättigheterna.[17]

Generellt sett intog Kalmar en gynnad ställning i kronans stadspolitik. Detta innebar emellertid inte att man undgick intrång i det egna handelsdistriktet eller tvister om dess gränser. Den år 1604 återupprättade köpstaden Vimmerby fick rätten att dela den enskilda marknaden i Döderhultsvik med Kalmars borgare. Därtill lades Aspelands härad i Kalmar län till den nybildade stadens handelsområde. Problemet med det inre handelsomlandets gränser blev aktualiserat i samband med en tvist med Västerviks borgare. Denna ledde till att Tuna län delades upp mellan de båda städerna i en nordlig och en sydlig del. Resultatet var av allt att döma ett nederlag för västerviksborgarna, vilka hade försökt hävda hela det aktuella häradet som sitt handelsområde.

Även i området omkring Eksjö och Vimmerby växlade förhållandena. Vimmerby nygrundades som nämnts inte förrän 1604, men även Eksjö saknade under Gustav Vasas senare regeringsperiod formella stadsrättigheter. Detsamma kom att för en kort tid gälla Västervik, som nedlades som stad 1543. Borgarna uppmanades att flytta till bl.a. Kalmar. Denna episod bör dock kanske närmast betraktas som en straffåtgärd för stadens roll i Dackeupproret.[18]

Konflikterna och de stadspolitiska åtgärderna kring städernas handelsomland gällde i stor utsträckning utrikeshandeln. För kalmarborgarnas del gällde det dels garantin för ett jämnt varutillflöde till staden och dels frihet från allvarligare konkurrens. Genom privilegierna hade man ett lagligt icke-ekonomiskt medel att styra landsbygdens överskottsprodukter till staden. Genom sina försök att bekämpa de småländska uppstädernas rätt till utrikesseglation sökte kalmarborgarna stävja konkurrensen. Även de främmande köpmännen var kringgärdade av regler och förbud som ytterst hade till syfte att stärka de inhemska köpmännens ställning.

Följderna av kalmarborgarnas kamp mot konkurrenterna är svåra att belysa med hjälp av det bevarade källmaterialet. Att döma av bevarade längder spelade dock uppstädernas och andra inhemska städers borgare en rätt begränsad roll i Kalmars utrikeshandel. I stadens tullräkenskaper redovisas från 1570-talet befraktarnas hemorter. En genomgång av dessa ger klart vid handen, att inhemska borgare och köpsvenner från andra orter än Kalmar hade en mycket liten del av stadens utrikeshandel. Det totala antalet registrerade frakter ägda av andra städers köpmän uppgick således för den här aktuella perioden inte till mer än vad kalmarborgarna förde ut och in under loppet av ett normalår på 1580-talet. Den enda av konkurrentstäderna, som hade en någorlunda regelbunden export över Kalmar hamn var Eksjö. Inte heller eksjöborgarnas utförsel över Kalmar har dock varit av någon nämnvärd betydelse. Den förefaller att ha nått sin kulmen under senare delen av 1580-talet och början av 1590-talet. Då varierade antalet frakter mellan tre och åtta årligen.[19]

Det är uppenbart att registreringen av den här exportörkategorin måste ha varit mycket ojämn. Åtskilliga år saknas överhuvudtaget uppgifter om övriga inhemska städers utrikeshandel över Kalmar. Samtidigt står det emellertid klart, att fluktuationerna i Eksjös utrikesseglation kan vara en återspegling av den faktiskt förda stadspolitiken. Kalmarborgarna gjorde flera försök att stoppa grannstadens rätt till egen utrikesseglation. Man ville själv ha den förmedlande rollen mellan uppstaden och dess internationella marknad. Denna linje drevs till en slutgiltig seger i och med 1610-talets regleringar av städerna i stapelstäder och uppstäder.

Redan tidigare hade emellertid borgerskapet i Kalmar noterat vissa framgångar. Under Gustav Vasa utgick påbudet att Eksjö (och andra småstäder i Småland) skulle nedläggas som stad. Erik XIV bekräftade visserligen stadens privilegier, men förbjöd uttryckligen dess utrikesseglation. 1592 medgavs emellertid denna rättighet, vilket synes ha resulterat i en kraftfull reaktion från kalmarborgarnas sida. Sex år senare hade man lyckats stoppa Eksjös utrikesseglation. Den senare staden förbjöds därtill att driva handel inom ett avstånd av tio mil från Kalmar. Två år senare gjordes ett nytt försök att lägga ned staden. Snart bekräftades emellertid på nytt dess köpstadsrättigheter, dock utan rätt till utrikes seglation. Borgarna i Eksjö uppmanas att avsätta sina varor hos borgerskapet i Kalmar.[20]

Tabell 8. *Antal frakter i Kalmars utrikeshandel ägda av andra svenska borgare och köpsvenner än kalmarbor. 1578–1610.*

Hemorter	Frakter in	Frakter ut
Eksjö	34	30
Växjö	1	—
Jönköping	—	1
Västervik	3	1
Söderköping	8	6
Norrköping	—	1
Nyköping	9	11
Strängnäs	3	—
Älvsborg	3	3
Södertälje	—	1
Stockholm	23	42
Västerås	1	—
Gävle	2	—
Summa	87	96

Källa: Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

Det kan förefalla något svårt att begripa kalmarborgarnas kraftiga motstånd mot en till synes så marginell företeelse som grannstadens utrikeshandel. Det är dock möjligt, att Eksjös konkurrens ökade under loppet av 1580- och 1590-talen, och att 1590 års seglationsrättighet uppfattades som en officiell sanktion av en för borgerskapet i Kalmar hotande företeelse. Man ville, och lyckades väl i stort sett, stämma i bäcken. Denna fruktan behöver inte ha varit ogrundad. Vissa tecken tyder på att Eksjö hade en ekonomisk och demografisk uppgång under 1500-talets senare hälft. Därtill kommer, att vad som var en ekonomiskt marginell företeelse i en stor kuststad som Kalmar, relativt sett måste ha haft en avsevärt större betydelse för det fåtaliga borgerskapet i Eksjö. Rätten till utrikeshandel över Kalmar var säkerligen ett viktigt tillskott till småstadens övriga näringskällor. Staden kunde uppenbarligen utveckla sig till en besvärande konkurrent för Kalmar.[21]

8.3. Kalmar och kronans stadspolitik.

Konflikten om Eksjös seglationsrättigheter kan ses som ett uttryck för ett utmärkande drag i 1500-talets liksom andra århundradens stadspolitik, nämligen det komplicerade förhållande som rådde mellan intentioner och verklighet. En stor del av kronans åtgärder på området kom uppenbarligen att stanna på papperet. Samtidigt finns det dock anledning att betona det praktiska syfte, som präglade kronans politik. Inte sällan ändrade eller modifierade man beslut efter reaktioner från lokalt håll. Städernas iver att få sina privilegier bekräftade och förbättrade utgör i sig ett bevis på den vikt man fäste vid de juridiska dokumentens praktiska värde. Kronans vilja kan således ha haft ett visst inflytande på den faktiska verkligheten. Omvänt är det också troligt att kronopolitiken till vissa delar var uttryck för ekonomiska realiteter.[22]

Denna stadspolitikens inre »motsättning» kom som torde ha framgått till uttryck även i de åtgärder, som berörde Kalmars handelspolitiska roll. Som framhållits intog staden i kronans politik en klart gynnad ställning, vilket givetvis inte är förvånande sett mot dess geografiska läge och historiska förutsättningar. Samtidigt kan man emellertid också iaktta hur intentionerna genomgick förändringar över tiden. De formellt sett gynnsammaste förutsättningarna rådde under Gustav Vasas senare regeringsperiod. Då var Eksjö tillfälligt nedlagt som stad och Vimmerby hade ännu inte fått köpstadsrättigheter. Under samma period blev den restriktiva gränshandelspolitiken allt mer uttalad. Den aktiva politiken mot landsköpet, olaga hamnar och marknader m.m. fanns med redan från början i Gustav Vasas handelspolitik. Åren omkring 1530 sökte han dessutom reglera ölandsallmogens traditionella utrikesseglation.[23]

Mycket av Gustav Vasas stads- och handelspolitik fördes vidare av hans söner. I vissa viktiga avseenden inträffade dock förändringar. Gustav Vasas ambition att dirigera varuströmmarna till ett relativt fåtal större köpstäder avlöstes från och med Erik XIV av dess motsats. Under vasasönerna återfick tidigare nedlagda städer sina privilegier. Nu börjar också den period av stadsgrundningar, som skulle förbli ett kännetecken på svensk stadspolitik ända in i 1600-talets senare hälft.[24] Det är dock inte troligt, att vare sig Eksjös eller Vimmerbys återupprättande som städer i verkligheten innebar något allvarligt hot mot kalmarborgarnas ekonomiska anspråk. Stadsgrundningarna skedde mestadels i anslutning till Bergslagen och längs Bottenvikens kuster. Vid smålandskusten var Kalmar fortfarande främsta centrum för handel och försvar.

Stadspolitiken gynnade Kalmar även nu. Någon konkurrentstad i sydöstra Götaland anlades ej, utan där var Kalmar fortfarande handels- och försvarscentrum. Att Kalmar ändå ej ökade i ekonomisk betydelse får sättas i samband med stadens fasthållande vid det medeltida handelssystemet med utrikesförbindelserna begränsade till Nordtysklands hamnar. Den öst-västliga handeln, mellan Balticum och Västeuropa,

tog kalmarborgarna knappast alls del i. Kalmar förblev en Östersjö-stad. Som jämförelse kan nämnas en stad som Göteborg, grundad 1621, som ägde helt andra förutsättningar för tillväxt: direkta förbindelser med Västeuropa och en växande export av järn- och kopparprodukter från Bergslagen.[25]

9. Befolkningsstruktur och social förändring

9.1. Inledning.

Kalmar framstår redan under medeltiden som ett socialt och ekonomiskt skiktat samhälle. Stadens funktioner som dels en viktig fjärrhandels- och sjöfartsstad och dels ett förvaltningscentrum och en strategisk försvarspunkt återspeglade sig i den sociala strukturen. Källbeläggen är sparsamma men tyder på att borgerskapet dominerades av ett utrikeshandlande köpmansskikt. Hantverkare och andra yrkesgrupper tycks mera sällan ha tillhört det politiska och sociala överskiktet. Staden måste också ha hyst obesuttna och utpräglat fattiga befolkningsgrupper. Detta sociala underskikt ger dock sällan något genomslag i källmaterialet.

Under Kalmars första 200 år var en stor del av borgerskapet bördigt från Tyskland. Stadens uppkomst och tidiga expansion hade av allt att döma ett direkt samband med tysk köpmanskolonisation i samverkan med den svenska statsmakten. Dessa invandrare införde tyska kommunala institutioner och tyska stadsbyggnadsidéer. Man bibehöll också livliga ekonomiska och sociala förbindelser med sina ursprungsorter. Återflyttningar efter längre eller kortare vistelser i Kalmar var uppenbarligen vanliga. Den tyska dominansen avtog dock under loppet av 1400-talet.

Kalmars försvars- och förvaltningsfunktion förutsatte att det fanns en betydande befolkningsgrupp som var knuten till slottet s.k. »castrenses». Borgen låg i omedelanslutning till staden. Tillsammans bildade borg och stad en sluten försvarsenhet, med staden omgärdad av den medeltida ringmuren. För sina funktioner var borgen beroende av militära och civila befattningshavare av olika slag. De flesta av dessa kronotjänare var bosatta i staden, kanske i egna hus eller gårdar.

Den romersk-katolska kyrkans makt över sinnena manifesterade sig i ett flertal kyrkor, kapell och altare i anslutning till Bykyrkan. Till dessa var knutna ett talrikt prästerskap. Kalmar kan dock knappast betraktas som en av det medeltida Sveriges mer betydande religiösa centralorter. Kyrkoadministrativt sorterade staden medeltiden igenom under Linköpings stift.

Dominikanmunkar måste ha utgjort ett markant inslag i den medeltida stadsbilden. Ett munkkloster av dominikanerorden var beläget i stadens sydöstra del. Norr om staden utanför stadsmuren låg ett välbärgat systrakloster av samma orden.[1]

I och med reformationen förlorade kyrkan sin tidigare maktställning. För Kalmars del medförde detta att klosterväsendet efterhand försvann. Prästerskapets tidigare oberoende ställning kringskars. Det torde också ha minskat i antal. Dispositionsrätten över de kyrkliga egendomarna övergick till kronan.

Det förefaller sannolikt att reformationens följder upplevdes högst påtagligt av stadens befolkning. Stadsbilden ändrade delvis karaktär när klostret försvann. Munkarnas försvinnande måste också ha inneburit en märkbar förändring på många plan i stadens sociala liv.[2]

Bortsett från denna och andra förändringar fyllde emellertid äldre vasatidens Kalmar väsentligen samma uppgifter som den medeltida staden. Hamnen och stadens torg bildade liksom tidigare köpstadens medelpunkter. Varor hämtade från det småländska och öländska omlandet byttes här mot andra produkter från avlägsna nord- och västeuropeiska marknader och produktionsområden. Slottets förvaltningsuppgifter kvarstod som tidigare, men utvidgades och reglerades i samband med riksförvaltningens reorganisering under Gustav Vasa och hans söner. Stadens utsatta militära läge aktualiserades på ett för stadsbefolkningen mycket påtagligt sätt vid ett flertal yttre och inre politiska kriser.

I viktiga avseenden var således 1500-talets och det tidiga 1600-talets Kalmar samma stad som tidigare, men nya drag tillfördes också bilden av staden och dess befolkning. I det följande undersöks till att börja med den inre sociala strukturen i staden och dess förändringar. Vidare görs ett försök att fastställa och förklara stadens storleksutveckling såväl absolut som i relation till andra städer och landsbygden.

Framställningen rörande den sociala strukturen kommer i huvudsak att inriktas på befolkningens fördelning i kamerala kategorier.

De kamerala befolkningskategorierna, sådana de framträder i de bevarade räkenskapskällorna, är väsentligen en följd av det ståndssamhälle som allt sedan

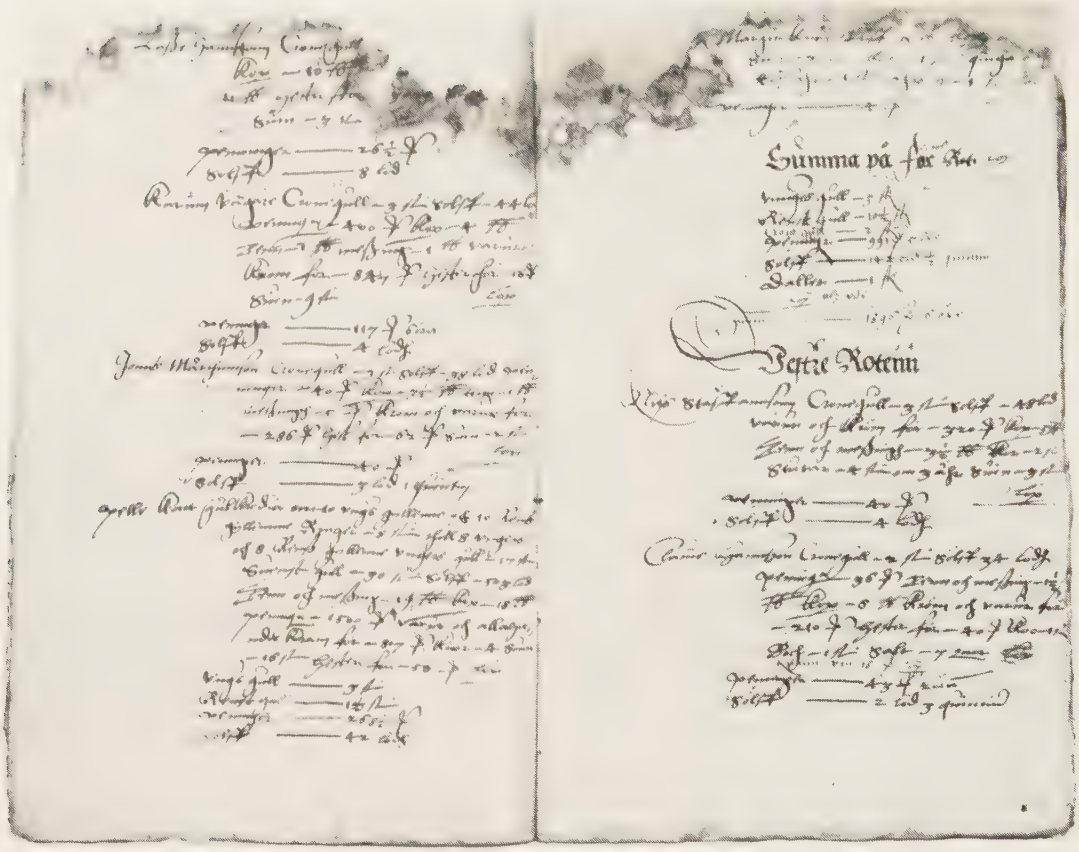

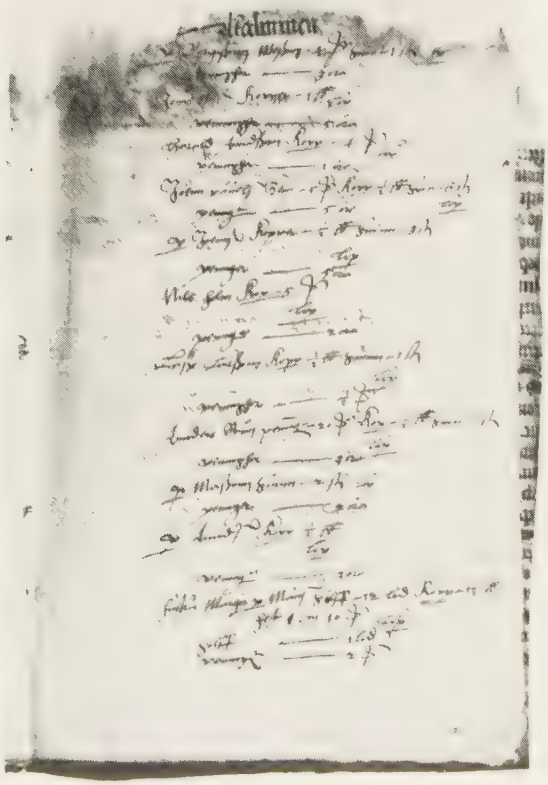

22. Några sidor ur Kalmar stads taxeringslängd till förmögenhetsskatten Älvsborgs lösen 1571.

De ekonomiska klyftorna var stora i 1500-talets Kalmar. Mellan den förmögne borgaren Pelle Katt (↑) och den fattige malmbon Harald Andersson (←) måste ha gapat en avgrund i välstånd, umgängesvanor, attityder, tänkesätt m.m. Den fotograferade källan kastar ett klart ljus över förmögenhetsklyftorna i staden. Harald var sannolikt en av stadens fattigaste invånare vid den här tiden. Han hade en taxerad förmögenhet på 4 mark koppar. Enligt den gällande värderingen var Haralds koppar värd 1½ mark i pengar (= 12 öre). För den fick han skatta ett öre. Pelle däremot hade den största taxerade förmögenheten i staden. Hans inventarieförteckning är omfattande: guldkedja om 10 ungerska och 10 rehnska gyllen; 8 ringar till 8 ungerska och 8 rehnska gyllen; ungerskt guld – 17 st.; svenskt guld – 30 st.; silver 503 lod; tenn och mässing 19 pund; koppar 18 pund; penningar 1500 mark; varor och allehanda kram för 807 mark; 4 kor, 16 svin, hästar för 50 mark (sannolikt 4–6 st.). Pelle Katts förmögenhet var värd drygt 6600 mark. Pelles förmögenhet var således 4400 gånger större än Haralds.

Historiens källor kastar sitt ljus främst över de rika och mäktiga. Pelle Katts verksamhet har dokumenterats i åtskilliga källor. Om honom vet vi bland annat att han var storköpman med en omfattande export och import på de nordtyska hansestäderna. Han var också under lång tid en av stadens fyra borgmästare. Sannolikt var Pelle medlem

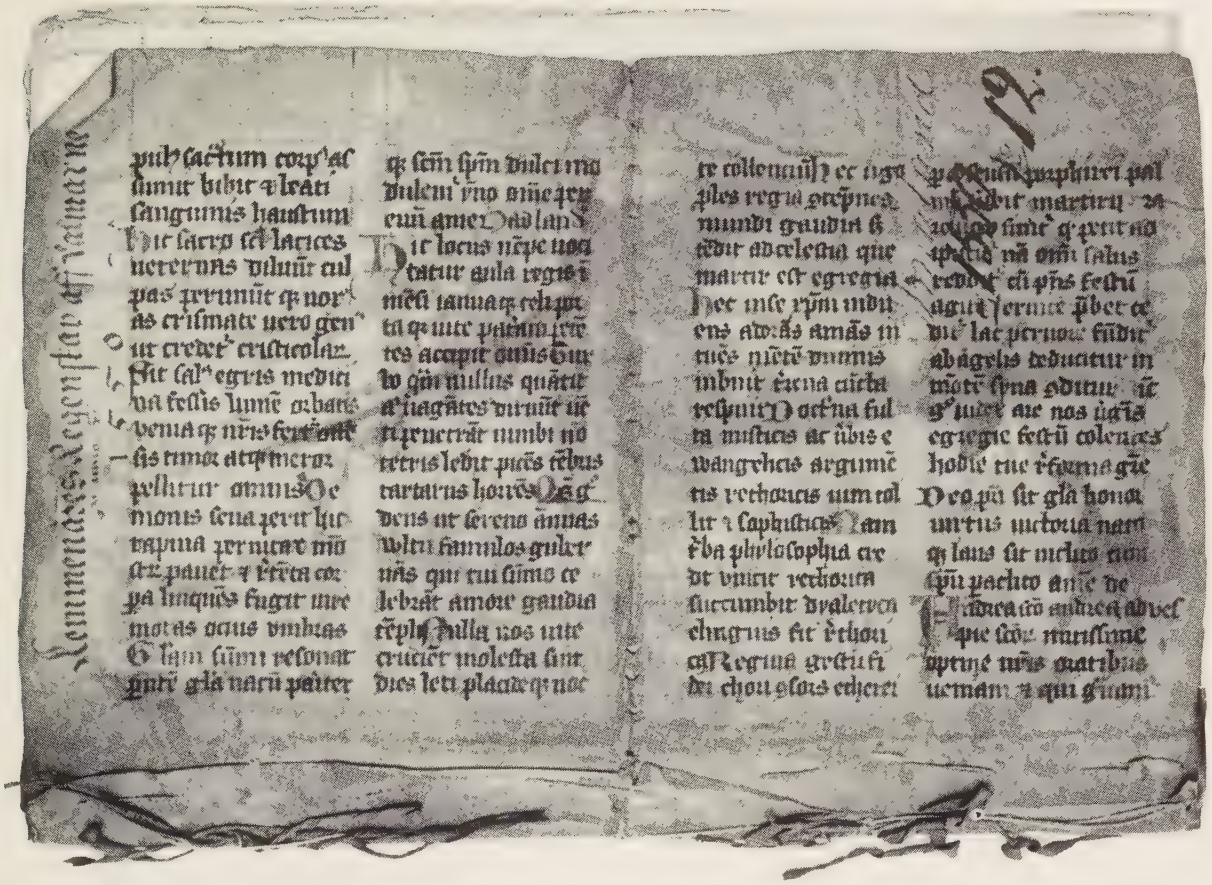

23. Reformationen medförde att kyrkans gamla medeltida pergamenthandlingar förvandlades till omslag kring kronans räkenskaper. Här visas ett exempel på detta.

medeltiden befann sig i gradvis framväxt. Uppkomsten av en stark statsmakt medförde bland mycket annat en tilltagande formalisering av de sociala relationerna i samhället. Adel, präster, borgare och bönder blev klart avgränsade stånd, som fick sina funktioner, inbördes förhållanden, rättigheter och skyldigheter juridiskt definierade via statens makt att förläna privilegier. Utdaningen av det svenska ståndssamhället var i full gång under äldre vasatid och kan sägas ha nått sin fullbordan under 1600-talet.[3]

De frågor som skall besvaras är: Hur stora var dessa olika befolkningskategorier i Kalmar? Vilka förändringar inträffade och av vilka orsaker? Vilket samband rådde mellan Kalmars funktionsinriktning och funktionsförändringar å ena sidan och den kamerala befolkningsstrukturen och dess förändringar å den andra?

9.2. Befolkningskategorier. En översikt.

Ståndssamhällets framväxt försiggick på samhällets alla nivåer inte minst i städerna. Borgerskapet var det stånd som hade den formella rätten att utöva stadsnäringarna, handel och hantverk, som självständigt yrke. Denna rätt var förknippad med åtaganden gentemot staten såväl som gentemot det egna kollektivet. I gengäld åtnjöt man statsmaktens skydd.

Skyldigheterna gentemot kronan var huvudsakligen av fiskal natur. Staden skulle betala skatt. Kronan ägde även rätten till böter, tullinkomster, accisavgifter, vissa arrenden, Med den militära expansionen följde krav på stadsbefolkningen att ställa knektar och båtsmän till kronans förfogande. Borgerskapet liksom de andra stånden fick också en tilltagande politisk be-

i en av Kalmars prominenta köpmannafamiljer. Förutom Pelle Katt återfanns också Olov, Anders och Sven Katt i 1500-talsstadens ekonomiska och politiska överskikt.

Uppgifterna om Harald Andersson är mer sparsamma. Det var emellertid ingen slump att Harald var bosatt på Malmen. Malmen, området utanför stadsmuren, var bland annat tillhåll för det »onyttige folk» som »icke förmåå att holle staden wedh macht medh sådenne huus, som ther tienlige äre», som Johan III öppenhjärtigt uttryckte saken i ett brev till staden 1571.

tydelse på nationell nivå. Under 1500-talet, i synnerhet dess senare del, blev ständermötena en allt viktigare institution. Kungamakten hade gentemot sina inre och yttre fiender ett behov att demonstrera ett folkligt stöd och begära extraskatter och andra prestationer av de församlade ständerna.

Gentemot staden innebar borgerskapsstatus bland annat skyldighet att medverka i »stadens tunga» som formuleringen ofta lyder. Stadens tunga var ett komplex av åtaganden inom ramen för den lokala samfälligheten. Den innefattade förutom skattskyldighet också andra förpliktelser vilka i det kamerala materialet sammanfattas under begreppet »vård och vaka».

Med skyldigheterna följde vissa rättigheter. Borgaren ägde rätten att delta i allmän rådstuga. Han var valbar till förtroendeposterna i stadens styrelse. Därtill kom rätten att dömas efter stadslag. Vissa sociala karaktäristika förknippades också ofta med innehav av borgerskap. Borgaren förutsattes således i allmänhet vara en vuxen, självständig, hushållsbildande, gift eller f.d. gift person. Han skulle enligt stadslagen äga gård i staden. Han var oftast man.

In- och utträde i respektive ur borgerskapet var i princip förbundet med vissa förpliktelser. Personer som kom utifrån och inte gift in sig i borgerskapet måste söka burskap för att få rätten till handel eller hantverk. I stadslagen fanns stadgat att alla självständiga personer med en viss minimiförmögenhet (3 mark) var skyldiga att söka burskap. En viss avgift samt löfte att stanna minst sex år i staden skulle avges vid inträdet. Utflyttning från staden var enligt stadslagen skäl till uppsägning av burskapet. I praktiken kunde uppsägningar under 1500-talet också motiveras av ålder eller fattigdom.[4]

I ekonomisk mening skulle man kunna hävda att borgerskapet utgjorde den »egentliga» stadsbefolkningen. Det var denna befolkningskategori som innehade den formella rätten att utöva stadsnäringar. Det var genom den borgerliga näringsutövningen som staden fick funktionen som marknad eller centralort för varuhandeln i regionen. Kalmar var emellertid också en stad med betydelsefulla andra funktioner. Framför allt var det kronans närvaro som spelade en stor roll för stadens inre och yttre förhållanden. Via kronans uppbördssystem kanaliserades resurser till staden bl.a. till försörjning av en stor kontingent Kungl. Maj:ts tjänare. Kronotjänarna stod utanför borgerskapet som kollektiv. De hade inte borgerskapets skyldigheter och inte heller dess rättigheter. Deras antal och välstånd betingades huvudsakligen av kronans behov av militär styrka och förvaltningsmässig effektivitet.[5]

Av ståndssamhällets korporationer hade även prästerskap och adel ofta hemvist och ekonomiska intressen i städerna. Inom båda kategorierna fanns fastighetsägare. Deras roll i resurstillflödet och stadens allmänna ekonomiska tillväxt bör snarast ses som en del av stadens uppbördsekonomiska funktion. Prästerskapet var som redan tidigare framhållits hårt knutet till kronan och dess intressen. Adeln utvecklades under loppet av 1500- och 1600-talen till ett skikt med monopolställning inom den militära och civila förvaltningen och långtgående privilegier. På det ekonomiska planet bestod adelns och prästerskapets roll främst i omsättningen av avradspersedlar och tiondespannmål antingen på den lokala marknaden eller via utförsel på egna eller borgerliga skepp. Vissa förmögnare adliga hushåll kunde också ha en förhållandevis talrik tjänarstab.[6]

24. Djäknar och prästmän samt unga adelsmän. Detaljer ur förslag till Johan III:s begravningsprocession 1594. Original i Riksarkivet.

I Kalmar liksom i andra städer fanns också befolkningsgrupper som befann sig utanför ståndssamhällets formella kategoribildningar och samtidigt inte heller kan betraktas som kronotjänare i egentlig mening. Dessa kategorier har i det följande givits de sammanfattande beteckningarna sociala underskikt och marginalgrupper. I socialt och ekonomiskt avseende utgjorde de en mycket splittrad grupp. Det är svårt att finna någon annan gemensam nämnare än deras ställning vid sidan om ståndens och kronotjänarnas förhållandevis väl avgränsade befolkningskategorier. Möjligen kan större delen av detta skikt betraktas som ett socialt underskikt i den bemärkelsen att de flesta hade en sämre ekonomisk ställning än den övriga stadsbefolkningen.

Orsaken till att här har gjorts en distinktion mellan underskikt och marginalgrupper är den uppenbara skillnaden i social situation och framtidsmöjligheter som kännetecknade de båda grupperna. När man möter beteckningar som husarma, fattiga etc. är det tydligt att benämningarna gäller ett underskikt. Vad beträffar de svenska »skuttmän» som börjar förekomma i längderna vid 1600-talets början är situationen mer oklar. Andra grupper som gäster, gästaskottsbetalande »ämbetsmän», dvs. hantverkare, eller köpsvenner är närmast att hänföra till de borgerliga marginalgrupperna. Åtskilliga av dessa skulle så småningom förvärva borgerskapsstatus. Andra förblev gäster och vistades endast kort tid i staden utan att bilda hushåll och etablera sig. Utskrivningsknektar och båtsmän däremot kan hänföras till kronotjänarnas marginalgrupper. De var inte fast anställda av kronan, men fick sin lön och underhåll av statsmakten när de togs i anspråk för militära uppdrag.[7]

De bevarade kamerala källorna ger förhållandevis goda möjligheter att belysa stadshushållens fördelning på de olika befolkningskategorierna. Kronotjänarna finns registrerade i sviter av lönelängder i slottsräkenskaperna. Borgerskapet redovisas i en välbevarad svit av årsskattelängder. Källsituationen ställer sig något annorlunda och sämre när det gäller de övriga grupperna och stadens totala hushållssammansättning. Från 1571 och framåt föreligger emellertid ett antal hushållslängder vilka ger en bredare redovisning av stadens hushåll. Den tidigaste av dessa längder är längden till Älvsborgs lösen 1571. Mellan åren 1576 och 1596 föreligger fem mantalsregister som synbarligen upptar större delen av stadens hushåll. Från 1609 slutligen föreligger en s.k. hjonelagslängd med en förhållandevis fullständig täckning. Härtill kommer stadsräkenskapernas gästaskotts- och skuttlängder, samt desammas redovisning av icke-borgerliga hushåll under åren 1600–1608.[8]

Det här anförda längdmaterialet har tillkommit vid olika tidpunkter och med olika syften. De olika längdtyperna är inte helt jämförbara sinsemellan. De inbördes olikheterna förefaller dock inte vara så stora att jämförelser helt bör uteslutas. Det är troligt att längderna sammantagna ger en förhållandevis god bild av hushållsfördelningen betraktad över det sena 1500- och tidiga 1600-talet som helhet. En sådan strukturbild återges i tabell 9.1. nedan.

Tabell 9.1. *Hushållen i Kalmar ca 1570–1610 fördelade på kamerala befolkningskategorier. Medelvärden. (Avrundade siffror.)*

	Antal	Proc.
Borgare	180	43
Kungl. Maj:ts tjänare	100	24
Adel och präster	20	5
Sociala underskikt; marginalgrupper	115	28
Summa	415	100

Källa: Tabell II i tabellbilagan.

Sannolikt fanns det hushåll i staden som aldrig blev föremål för kamerala redovisningar. Det torde vara en omöjlig uppgift att närmare precisera deras antal och kategoritillhörighet. Huvudsakligen bör de ha tillhört stadens sociala underskikt. Förekomsten i längderna av grupper som husarma, innismän, husmän, lösa drängar etc. talar dock för att den faktiska underredovisningen inte varit så omfattande. Därtill kommer den motsatta effekten av redovisade individer, vilka möjligen inte skall räknas till stadens hushållsbildande befolkning. Denna överredovisning i tabellen gäller sannolikt främst de gästaskottsbetalande individerna.[9]

Med dessa reservationer kan konstateras att Kalmars borgerskap under senare delen av 1500-talet och 1600-talets början genomsnittligt höll sig något under hälften av stadens totala hushållsantal. Således var ungefär 43 procent av hushållen borgerliga. Kronotjänarna var normalt färre, medan de adliga och kyrkliga hushållen av allt att döma var fåtaliga. Andelen hushåll inom kategorin »underskikt och marginalgrupper» måste bedömas som relativt stor. Detta heterogena sociala skikt med sina 28 procent var närmast i samma storleksordning som kronofolket.

Hushållsfördelningen sådan den här framträder i tabellen ger en förhållandevis god illustration till den dualistiska samhällsstruktur som präglade äldre vasatidens Kalmar. De båda befolkningskategorier, borger-

skapet och Kungl. Maj:ts tjänare, vilka främst kan förknippas med stadens huvudfunktioner (marknads- resp. uppbördsfunktionen) utgjorde tillsammans inte mindre än knappt 70 procent av det totala hushållsantalet. Därtill kommer att större delen av de övriga hushållen var mer eller mindre direkt beroende av eller knutna till respektive sektor i stadens ekonomi.

Uppskattningsvis var drygt hälften av stadens hushåll för sin försörjning beroende av den marknadsekonomiska funktionen, medan knappt hälften av hushållen i högre grad var knutna till kronans verksamhet i staden. 1500-talets Kalmar var i hög grad en köpstad *och* en kronostad. 1500-talsstadens socio-ekonomiska utveckling var kopplad till den förindustriella marknadens tillväxt *och* nationalstatens expansion.

Ovanstående översikt avspeglar förhållanden som rådde under senare delen av 1500-talet och 1600-talets början. Situationen var dock inte oföränderlig. De olika grupperna växlade i storlek. De bevarade slotts- och stadsräkenskaperna ger möjlighet att följa borgerskapets och kronotjänarnas numerära förändringar från cirka 1540 och framåt. Övriga kategorier är mer sporadiskt redovisade i de kamerala källorna.

I det följande behandlas borgerskapets och kronotjänarnas numerära utveckling. Trots den relativa materialbristen tas också kategorin sociala underskikt och marginalgrupper upp.

9.3. Borgerskapet.

Årsskattelängdernas redovisningar av borgerskapet sammanfattas i diagram 4. Två företeelser faller omedelbart i ögonen. Dels fluktuerade antalet borgare mycket kraftigt. Dels uppvisar borgerskapet för tidsperioden som helhet en fallande tendens. Minskningen mellan 1541 och 1608 är 45 procent, dvs. borgerskapet har nästan halverats.

Bakom dessa förändringar ligger en kombination av orsaker, vilka har verkat med olika styrka under olika skeden. Man kan inte reservationslöst utgå från att fluktuationerna i diagrammet speglar dödsfall, flyttningar eller ekonomiska förändringar. Årsskattelängderna var först och främst verifikationer till en inkomstpost i stadens räkenskaper. De redovisar strängt taget ingenting annat än de borgare som blev föremål för beskattning. Diagrammet återger således storleksvariationerna hos ett *kameralt definierat* borgerskap. En del av de numerära förändringarna kan ha samband med ändringar i administrativ eller kameral praxis. Nya skrivare etc. kunde föra med sig ändrade principer för taxering och beskattning.

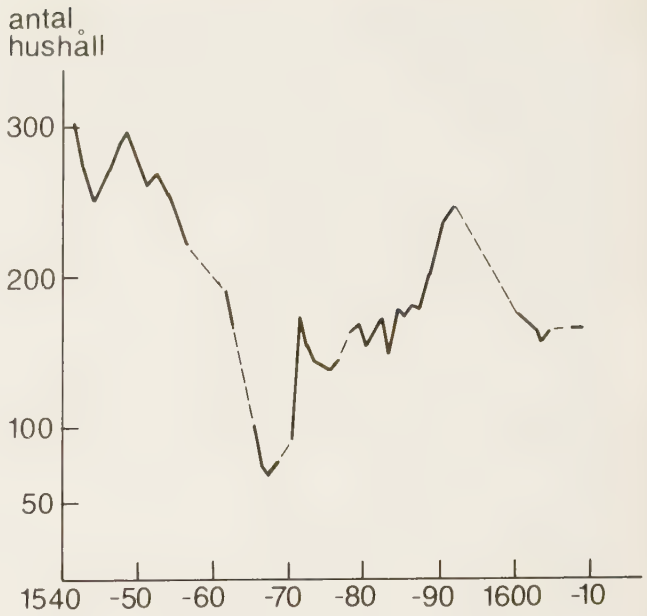

Diagram 4. Antal borgerliga hushåll i Kalmar ca 1540–1610.
Källa: Smålands handlingar, Kalmar stad, årsskattelängder.

Allmänt sett förefaller dock denna typ av kamerala orsaker vara mindre viktiga som förklaringar till de ofta mycket stora och därtill långsiktiga förändringarna i borgerskapets antal. Andra orsaker måste ha inverkat i minst lika hög eller högre grad. Dessa skulle kunna grupperas i tre olika typer av orsaker, vilka delvis återgår på samtidens definition av borgaren som en juridiskt och ekonomiskt avgränsad representant för sitt stånd. Dessa tre orsakstyper kan sammanfattande kallas *juridiska, ekonomiska och demografiska orsaker.*

Som redan tidigare framhållits bildade borgerskapet en rättsligt avgränsad korporation, med vissa privilegier och skyldigheter i förhållande till samfälligheten och kronan. Vad avser privilegier och skyldigheter skulle man kunna tala om ett *juridiskt definierat* borgerskap. Stadslagen angav vissa kriterier för borgerlig status, vilka bl.a. innebar att rekryteringen till och avgången från borgerskapet i vissa avseenden var rättsligt formaliserad. Under historiens gång ändrades dock förutsättningarna, och praxis utvecklade uppenbarligen nya mer ändamålsenliga kriterier för formell borgarstatus. Sådana juridisk/formella faktorer kan ha spelat en roll för variationerna i borgerskapets redovisade storlek.[10]

Diagrammet skulle således kunna tolkas så att fluktuationerna inom det kamerala borgerskapet återspeglar det juridiskt definierade borgerskapets (borgarståndets) numerära förändringar. Det är rimligt anta att ett sådant samband har funnits sett i stort. Det fanns ju en rättslig koppling mellan en persons formella status som borgare och hans skyldighet att erlägga den »årliga

taxan». I praktiken tycks dock detta samband inte ha varit så uttalat. Det är inte troligt att de ofta plötsliga och stora förändringarna i antalet årsskattebetalande borgare direkt hade sin bakgrund i formella burskapsansökningar respektive -uppsägningar i stor skala.[11]

Kärnan i de borgerliga privilegierna utgjordes av rätten att idka borgerlig näring. I princip betraktades borgaren som egen företagare, en oberoende utövare av handel och hantverk. En avsevärd del av tidens stadsekonomiska regleringar avsåg att skydda borgarnas rätt till dessa näringar. Förbuden mot lanthantverk, landsköp, bondeseglation m.m. var ett stående inslag i privilegier och förordningar. I detta avseende hade statsmakt och borgerskap i allmänhet gemensamma intressen.

Detta *ekonomiskt definierade* borgerskap var dock mer en principiell målsättning än en faktisk realitet. Dels hade man vissa svårigheter att upprätthålla monopolställningen inom de borgerliga näringsgrenarna. Dels var en del av städernas borgare hänvisade till andra försörjningsvägar än handel och hantverk. Lönearbete har förekommit. Jordbruksproduktion och agrara binäringar utgjorde viktiga komplement till stadsekonomin. Det agrara, självhushållande inslaget till trots var dock den borgerliga ekonomin och borgerskapets välstånd främst beroende av marknadsekonomins utvecklingsgrad.

Förändringarna i det juridiska och/eller kamerala borgerskapets storlek skulle således kunna förklaras av den ekonomiska utvecklingen. Plötslig fattigdom, eller alternativt en ekonomisk konsolidering, kunde medföra individuella skattebefrielser respektive skatteskyldighet. Under svårare krisperioder är det fullt tänkbart att stadsmyndigheterna tvingades till kollektiva skattebefrielser. Vid mer individuella och tillfälliga befrielser fördes personen i fråga som regel ut ur längderna. I den mån befrielsen hade sin rot i ett tillfälligt ekonomiskt obestånd är det möjligt att en ekonomisk förbättring ledde till förnyad skattläggning och ny redovisning. Detta behöver i och för sig inte ha medfört någon förändring i den drabbades juridiska ställning som borgare. Vid ett mer permanent ekonomiskt obestånd torde dock ett bortfall ur längderna så småningom ha följts av ett formellt utträde ur borgerskapet. Detsamma torde ha gällt de borgare som föll för ålderstrecket.[12]

Sammanfattningsvis skulle man således kunna säga att de ekonomiska faktorernas roll för borgerskapets storlek avgjordes av den borgerliga ekonomins utveckling i kombination med de borgerliga skyldigheternas belastning på hushållens ekonomi. Pålagetryck och inkomst var viktiga variabler i hushållsekonomin. De måste också ha spelat en betydelsefull roll när det gäller vissa sociala skikts och yrkesgruppers möjligheter att ansluta sig till det formella borgerskapet.[13]

Slutligen tillkommer också demografiska ändringsfaktorer som förklaring till de stora variationerna i diagram 4. Som alla populationer har Kalmars borgerskap varierat i antal till följd av ändringar i dödlighet, fruktsamhet samt in- och utflyttningar. Kraftiga förändringar i dödlighet eller utflyttningsintensitet bör ha givit utslag i årsskattelängderna, möjligen med något års eftersläpning i individuella fall. När det gäller de demografiska tillväxtfaktorerna däremot ställer sig problemet något annorlunda. En inflyttning behöver inte omedelbart ha lett till ett inträde i borgerskapet. Den nyinflyttade kunde dra sig fram som köpsven, gesäll eller »gäst» under en tid innan han bestämde sig för att etablera sig i staden eller flytta vidare. Ett befolkningstillskott genom ökat födelsetal kunde tidigast få utslag i längderna när barnakullarna uppnått vuxen ålder, ingått äktenskap och etablerat egen rörelse eller efterträtt föräldrarna i den gamla rörelsen. Vi har således anledning att räkna med att ökningar i längderna kan vara utslag av händelser som inträffat åtskilliga år tidigare. Denna »eftersläpningseffekt» har sannolikt större betydelse när det gäller nytillskott i längderna än när det gäller bortfall.[14]

Slutsatsen av ovanstående resonemang måste bli att diagram 4:s redovisning av det kamerala borgerskapet återspeglar en kombination av kamerala, juridiska, socio-ekonomiska och demografiska faktorer. Följande framställning kommer att behandla bl.a. frågan vilken av dessa faktorer som har haft störst betydelse, deras inbördes samband och hur de samverkat eller motverkat under olika skeden.

Hur skall då de i diagram 4 återgivna fluktuationerna i Kalmars borgerskap förklaras?

Vissa av dem kan lätt sättas i samband med välkända kriser i stadens historia; dackefejden, nordiska sjuårskriget, inbördesstriderna mellan Sigismund och hertig Karl. Andra är svårare eller omöjliga att föra samman med välkända historiska händelser av det här mer dramatiska slaget. I det följande ges en översiktlig redogörelse för de kronologiska förloppen och deras samband med händelser och förändringar i det omgivande samhället.

Perioden 1520–1540.

Perioden 1520–1540 var till stor del präglad av krig och andra politiska störningar. Stadens situation var sannolikt ganska svår vid flera tillfällen. Tyvärr saknas

material som skulle kunna belysa storleksutvecklingen under detta skede.

Storleken av borgerskapet under tiden 1520–1540 kan endast bli föremål för spekulation. Diagram 4 antyder att den faktiska tillbakagången av antalet borgare började först mot slutet av 1540-talet. 1548 års siffra på 297 personer är inte väsentligt lägre än 1541 års. Det är inte troligt att den fallande tendensen i Kalmars borgerskap under 1540- och 50-talen är fortsättningen på en tidigare trend. Det bör således vara rimligt att extrapolera trenden före nedgången. En dylik beräkning ger cirka 325 hushåll vid början av 1520-talet, en siffra som förefaller realistisk.

Den rimligaste slutsatsen för perioden i fråga torde bli, att staden inhyste 300 till 350 borgerliga hushåll. Antalet har sannolikt varierat, liksom under senare delen av 1500-talet, till följd av olika yttre omständigheter. Framför allt 1520-talet bör ha varit en period av svåra sociala och ekonomiska omständigheter för befolkningen i staden. Slutsatsen om 300–350 hushåll får dock stå för vad den är, en ren hypotes.[15]

Perioden 1540–1560.

Utvecklingen från 1541 fram till utbrottet av nordiska sjuårskriget 1563 domineras av den fallande trenden inom borgerskapet. Totalt minskade antalet borgare med 124 hushåll, vilket blir i det närmaste 40 procent av 1541 års siffra. Minskningen fortlöpte dock inte kontinuerligt. Den tillfälliga nedgången under 1540-talets förra hälft återhämtades, som framgått, relativt snart. Sannolikt spelade Dackefejden som rasade i kalmartrakten under dessa år en viktig roll för denna nedgång. Kalmar utgjorde basen för operationer mot de revolterande smålänningarna. Staden blev också föremålet för belägringar av Dacke och hans folk.

Först från 1548 tar den egentliga tillbakagången av borgerskapet sin definitiva början. Utvecklingen är ojämn men mycket markerad. Under 1550-talets sista år fram till 1560 har vi en lucka i längdsviten. Även under denna period har emellertid tillbakagången fortsatt, liksom under 1560-talets första år före krigsutbrottet.

Efter 1563 har kriget blivit en av de viktigaste faktorerna bakom den branta minskningen av antalet registrerade borgare. Före denna tidpunkt finns ingen motsvarande självklart förklarande faktor att tillgå. Sverige befann sig visserligen i krig med Ryssland under 1550-talets senare hälft. Detta krig kom dock inte att beröra Kalmar på något mera direkt sätt. Krigsoperationerna var förlagda till Finland och Ryssland. Visserligen dirigerades en del av sjöfarten till Finland för transporter och underhåll. Detta kan givetvis ha påverkat borgerskapets utkomstmöjligheter under den period, 1555–1557, då kriget pågick. Det är dock mindre troligt, att denna faktor spelat någon avgörande roll för minskningen av borgerskapet. Kriget pågick endast under några få av de år då den minskande tendensen inom borgerskapet präglade utvecklingen. Därtill kan läggas att tullräkenskaperna ger vittnesbörd om en relativt livlig utrikes sjöfart år 1556, i vilken Kalmars borgerskap hade aktiv del. Ingenting tyder således på något större avbräck i stadens utrikeshandel under det korta kriget med Ryssland.[16]

Inte heller föreligger några andra krisindikationer av det formatet att de skulle kunna förklara den kraftiga minskningen av stadens borgerskap. Epidemier i större skala har av allt att döma inte inträffat under perioden i fråga. Inte heller skördeutfallet tycks ha varit sådant att det kunnat orsaka större umbäranden för stadens borgerskap.[17]

Jämförelser med Stockholm och andra städer.

Det går således inte att peka på några påtagliga yttre orsaker till 1550-talets nedgång. I detta sammanhang blir utvecklingen i Stockholms längder över det årsskattebetalande borgerskapet, dvs. skottelängderna av intresse. Dessa uppvisar påtagliga likheter med motsvarande längder i Kalmar. I Stockholms skotteböcker sjunker antalet redovisade hushåll från över tusen under 1500-talets två första decennier, ned till mellan 600 och 700 hushåll under 1550-talet, och vidare ända ned till drygt 400 hushåll under 1580-talet. Liksom i Kalmar inträffade en stor del av denna tillbakagång under 1540- och 1550-talen. Ännu så sent som 1543 uppgick nämligen hushållsantalet i Stockholms skottelängder till en så hög siffra som drygt 900 hushåll.[18]

Parallelliteten mellan utvecklingen i Stockholm och den i Kalmar är så pass påtaglig, att det finns anledning överväga om inte samma orsaksmekanismer kan ha varit verksamma i båda fallen. Vad beträffar minskningen i Stockholms skotteböcker har det hävdats att den skulle vara en följd av en ekonomisk tillbakagång för staden under 1550-talet. Som den direkta orsaken har man pekat på Gustav Vasas handelsregleringar, vilka skall ha försämrat stadens möjligheter till kontakter med sin betydelsefulla traditionella marknad i Lübeck. Därtill har kommit några allvarliga pestepidemier omkring decennieskiftet 1550. Mot denna uppfattning har emellertid ställts att Stockholms utrikeshandel alls inte gick tillbaka under ifrågavarande period, utan tvärtom ökade markant. Orsaken till den sjunkande trenden i borgerskapslängderna skulle i

stället ligga i en snävare avgränsning mellan borgerskapet och övriga stadsbor.

Birgitta Lager har behandlat detta problem och påpekar att Stockholm visserligen hade haft en blomstringsperiod under sturetiden, men att staden trots allt inte genomled någon tillbakagång under Gustav Vasa och hans söner. Hon pekar bl.a. på den stora strukturella skillnaden mellan de senmedeltida skottelängderna och de som finns bevarade från vasatiden. Andelen kvinnor och andra lågt beskattade individer minskar, liksom vissa yrkeskategorier av typen timmermän, dragare, gatuläggare och liknande. De medeltida skottelängderna redovisar dessutom av allt att döma ett antal inneboende, ensamstående personer, utan motsvarighet i de senare längderna. Lager stannar vid slutsatsen att det främst är en skillnad i urvalet av skattskyldiga personer, som kan förklara minskningen.[19]

Lager menar att Stockholms befolkning under 1580-talet, då det lägsta antalet skattskyldiga personer redovisas i längderna, var i samma storleksordning som vid seklets början. Minskningen av den borgerliga befolkningsdelen kompenserades av en ökning av andra kategorier i staden. År 1582 uppgick stadens borgerliga befolkning till knappt 32 procent av den totala befolkningen. De övriga utgjordes till största delen av kronans tjänare; en kategori som ökade starkt i antal i samband med Stockholms successiva förvandling till rikshuvudstad. Vasatidens centralisering av riksstyrelsen till Stockholm tillförde denna stad åtskilliga icke-borgerliga hushåll, och blev således en avgörande faktor i omvandlingen av stadens sociala struktur under denna tidsperiod.[20]

Denna övergripande politiska process kan kanske ses som orsaken till en stor del av det icke-borgerliga befolkningselementets tillväxt i staden. Den förklarar däremot inte minskningen av borgerskapet. Vad innebar den konstaterade förändringen av urvalet skattskyldiga personer? Vart tog de grupper vägen som försvann? Flyttade de? Gick de i kronans tjänst? Bodde de kvar i staden utan att bli redovisade i några bevarade längder? I så fall varför?

Delvis kan de ha sugits upp av kronans arbetskraftsbehov, och därmed blivit befriade från skatt genom sin ställning som Kungl. Maj:ts tjänare. Det förefaller dock mindre sannolikt att denna faktor var avgörande i sammanhanget. Den sociala sammansättningen av den grupp som föll bort ur längderna, lågt beskattade hushåll varav många kvinnor, antyder snarast att den egentligen orsaken till skattebefrielsen låg i de uteslutnas fattigdom.[21]

Hur såg då utvecklingen i Kalmar ut? Har faktorer liknande de i Stockholm varit verksamma även i Kalmar?

Som redan tidigare har framhållits saknas positiva belägg på att staden skulle ha haft några mer genomgripande sociala eller ekonomiska svårigheter under den aktuella perioden. Vad beträffar centralförvaltningens roll genomgick Kalmar en utveckling, som i mycket påminner om Stockholms. Det faktum att borgerskapet på malmen för första gången finns särredovisat åren 1561 och 1562 tyder på en skärpt kontroll från kronans sida. Byggnadsverksamheten på slottet och stadens försvarsanläggningar intensifierades. Hertig Eriks slutliga ankomst till staden innebar ytterligare ett mycket kraftigt tillskott till den redan tidigare betydande icke-borgerliga delen av stadsbefolkningen. I Kalmar liksom i Stockholm är det möjligt att minskningen av antalet borgare till en del kan förklaras av en överströmning från borgerskapet till kategorin kronotjänare. För en del yrkesgrupper kunde en sådan övergång innebära en stabilare inkomst och därmed tryggare existens. Befrielsen från de borgerliga pålagorna kan också ha varit ett motiv i sammanhanget.[22]

Frågan är om kronans arbetskraftsbehov kan förklara hela minskningen av borgerskapet. Det är mindre sannolikt att man för kronans arbeten var intresserad av att ta outbildad lös arbetskraft under sitt försvar. Detta behov kunde sannolikt tillgodoses genom dagsverkssystemet. I det här sammanhanget viktigare bör i stället ha varit efterfrågan på relativt kvalificerade yrkesmän inom hantverket, en grupp som visserligen inte tillhörde borgerskapets ekonomiska elit, men inte heller dess utpräglade fattigskikt.[23]

Mycket talar för att borgerskapets nedgång under 1540- och 1550-talen i större utsträckning har ett samband med förekomsten av den stora och heterogena gruppen »sociala underskikt och marginalgrupper» som börjar dyka upp i källorna under 1500-talets senare del. Som tidigare framhållits saknas denna hushållskategori praktiskt taget helt i de kamerala längderna före år 1560. Det faktum att man från och med Johan III:s tid började intressera sig för kategorin i fråga utgör ett starkt indicium på att den kamerala terminologin vid det laget var i behov av en anpassning till en förändrad social verklighet. Denna anpassning var inte uteslutande betingad av kronosektorns tillväxt. Den hade också ett samband med att redovisningen av stadens marginalgrupper och sociala underskikt hade blivit allt sämre. Det har uppenbarligen legat i kronans fiskala och militära intresse att få en så god överblick som möjligt över stadens olika befolkningskategorier.[24]

Som tidigare framgått utgjorde underskiktet och marginalgrupperna en mycket stor del av stadens hushållsantal. I tabell 9.1. uppgår de till 115 hushåll. Borgerskapets minskning omfattade som nämnts 124 hushåll. Om den antagna förutsättningen är riktig, att en betydande del av dessa hushåll under 1540-talets början hade legat under årsskatt och således räknats till borgerskapet, skulle detta förklara en stor del av minskningen i antalet borgare under 1550-talet. Därtill kan läggas en eventuell övergång från borgerskapet till den expansiva kronosektorn.

Den stadiga minskningen av antalet borgare i 1550-talets Kalmar skulle således ha liknande orsaker som samma företeelse i Stockholm.

Det finns därför ingen anledning att betrakta minskningen av Kalmars borgerskap som en för staden specifik företeelse. Vissa indicier tyder på att även andra städer än Stockholm och Kalmar har haft samma utveckling. Exempelvis tycks detta gälla Linköping. 1540 redovisades 78 borgerliga hushåll i staden. 1560 hade antalet sjunkit något till 70. Under 1560-talets krigsperiod inträffade i Linköping samma kraftiga tillbakagång som i Kalmar. Lägst registrerades 23 borgare i staden. 1584, ca 15 år efter kriget, registrerades fortfarande inte fler än 65 borgerliga hushåll i Linköping, vilket innebar en minskning från år 1540 med totalt 13 hushåll.

Även i Norrköping inträffade en liknande tillbakagång. Mellan åren 1540 och 1560 minskade antalet borgare med 17 hushåll, från 87 till 70. I Vadstena fick tillbakagången Kalmars dimensioner, med ett fall från 282 hushåll till 170. Jönköping är ytterligare ett exempel. Generellt kan konstateras, att de fåtaliga städer, som bevarat förteckningar från ifrågavarande tidsperiod, i allmänhet uppvisar samma minskande tendens.[25]

Mycket tyder således på att borgerskapets sjunkande antal i skattelängderna varit en mer allmän företeelse. Denna förändring kan sannolikt förklaras av en successiv och medveten utgallring av fattigare skikt och yrkesgrupper. Juridiskt/formellt kan denna utgallring mycket väl ha ett samband med en förändrad syn på borgerskapsbegreppet som sådant. Birgitta Lager drar slutsatsen »att skotteböckerna (i Stockholm) på 1500-talets slut endast omfattar borgare i exklusiv bemärkelse, dvs. endast dem som drev borgerlig näring och utgjorde borgerlig tunga». Samtidigt står det dock klart att bakom denna omdefiniering av borgerskapet kan ha legat en bredare politisk och ekonomisk strukturförändring.[26]

Återstår så frågan vad orsaken till detta socialt snedfördelade bortfall kunde vara. Här skall presenteras två hypoteser, som åtminstone är förenliga med såväl den strukturella förändringen i kalmarlängderna som minskningens kronologi.

Den ena av dessa hypoteser är närmast av politisk natur. Statsmaktens konsolidering under den här aktuella perioden framtvingade bl.a. en förbättrad resursinventering och ett stärkande av det finansiella underlaget. Denna process skapade ett ökande pålagetryck från statsmaktens sida. Uppbörden effektiviserades, skattestrukturen genomgick förändringar, inte minst på grund av de allt vanligare extraordinarie beskattningarna. Denna utveckling drabbade även städernas borgare, vilka överhuvudtaget förlorade en stor del av sin tidigare politiska och ekonomiska självständighet. Det är fullt möjligt att det tilltagande pålagetrycket blev för mycket för det ringare borgerskapet, så att dessa tvingades uppsäga sitt burskap eller på annat sätt lyckades bli befriade från den gemensamma borgerliga tungan.[27]

Den andra hypotesen bygger på en annan utvecklingstendens i tiden, vilken likaledes främst drabbade de mindre bemedlade borgerliga hushållen. 1500-talet igenom var en utpräglad inflationsperiod. Uttryck som »prisrevolution» har använts på utvecklingen i fråga. Prisstegringarna försiggick emellertid inte jämnt. Mest steg priserna på livsmedel. Så har t.ex. Ingrid Hammarström konstaterat att priset på spannmål under 1530-, 40- och 50-talen ökade betydligt snabbare än priset på andra varor, särskilt då importvaror av typen salt, kläde, peppar m.m., vilka av allt att döma hade en stagnerande prisutveckling under samma tid. För det lägre borgerskapet som inte disponerade betesmarker, åkrar eller kålgårdar utanför staden, och som köpte livsmedel för pengar, måste denna situation ha skapat stora svårigheter. Även arbetslönernas tendens att släpa efter i den allmänna prishöjningen måste ha fått samma effekt. Denna förändring bör således ha missgynnat det fattigare borgerskapet i Stockholm och andra städer. En stor del av de lågt taxerade borgarna i Stockholms skottelängder var av allt att döma arbetskarlar, och som sådana beroende av en eftersläpande arbetslön. Till detta bör läggas att det tycks finnas ett kronologiskt samband mellan intensiteten i prisutvecklingen och minskningen i borgerskapslängderna. Senare delen av 1540-talet var av allt att döma en period med starka prisstegringar. Under samma tid genomgick borgerskapet i Stockholm, liksom i Kalmar, en påtaglig tillbakagång.

I samma riktning pekar inte minst resultat som nyligen framlagts av Werner Pursche i dennes avhandling om timmermansämbetet i Stockholm. Han finner således att timmermännen som yrkesgrupp hade en

ogynnsam reallöneutveckling under 1500-talet. Samtidigt inträffade en social och ekonomisk nedgång för ämbetet. Timmermännen försvann ur skottelängderna. Pursche konstaterar att de »synes ha förlorat sin ställning som borgare».[28]

Förändringarna under Gustav Vasas senare regeringsperiod skulle således kunna uppfattas som en socioekonomisk strukturförändring orsakad av en tendens till pauperisering eller proletarisering av vissa skikt inom borgerskapet.

Perioden 1560–1610.

Borgerskapets utveckling i Kalmar under 1560-talet bär i hög grad prägel av det pågående kriget. Under loppet av några få år minskar antalet borgare från 180 till 71. I ett summariskt register över städernas mantal från år 1566 registrerades endast 39 borgare i staden. Kalmars borgerskap reducerades således, under krigets inledningsskede, till en knapp fjärdedel av antalet före krigsutbrottet. Lika plötslig som den snabba minskningen blev återhämtningen efter krigsslutet. Mellan 1570 och 1571 fördubblades i ett slag borgarnas antal.[29]

Sambandet med det pågående kriget torde vara ställt utom all diskussion. Det saknas inte heller belägg på att borgerskapet genomled en svår ekonomisk och social kris. Från kronans sida var man medveten om situationen i staden. I augusti 1566, samma år som den ovan nämnda förteckningen över städernas mantal upprättades, skickade Erik XIV ett brev till fogdarna i Norrland, Väster- och Österbotten, samt Finland, i vilket han klagar över den stora skada för städernas näringsliv och kronans finanser, som landsköpmännens verksamhet i dessa landsdelar innebar. Denna skadliga handel måste avskaffas menar konungen, och han fortsätter: »Och effter wår köpstad Callmar ähr flux bleffuen förswagett medh borgere, och oss och rijkett ligger macht opå, att samme stadh motthe med gode och trogne inbyggere förstärcht och försedt bliffue, allthenstund hann är så när emooth grentzen belägen, therföre wile wij tigh alffuarligen haffue befallett, att thw schaltt tilseye alle the landzköpmän, som vdi tijn befallningh finnes kunne, thett the vthenn all geensegenn med thett förste schole begiffue sigh till för:ne Callmar och ther bliffue boenndes, så frampt the icke schole för landzköp bliffue straffede». Befallningen upprepades under de följande månaderna.

Även hertig Johan intresserade sig för saken. I ett par skrivelser till fogdarna i Hälsingland och Ångermanland upprepar han konungens befallning. I brevet till fogden över Ångermanland omtalar han en »zedell» med anteckningar över de aktuella landsköpmännen. Hertigen säger sig vara tillfreds med att hälften av de rikaste landsköpmännen, samt lika många av de fattiga, förskickas till Kalmar. Ännu så sent som i februari 1569 återkommer ärendet i kronans korrespondens. I en brevväxling med ståthållaren på Kalmar slott omtalar den då nyblivne kungen Johan III, att han redan tidigare utfärdat befallningar om de norrländska landsköpmännens flyttning till den försvagade staden.[30]

Ovanstående korrespondens är intressant, som en belysning av kronans kamp mot landsköpet. Ur kalmarhorisont är den dock viktigare på grund av det ljus den kastar på situationen i staden under ett kritiskt skede. Det kan inte råda något tvivel om att den kraftiga nedgången av antalet borgare som inregistreras av stadens årsskattelängder är en följd av handfasta prövningar. Nedgången efter 1562 har inte haft samma orsaker som den regressiva trenden under 1540- och 1550-talen. 1560-talets nedgång måste tillskrivas ekonomiska, sociala och demografiska orsaker.

Det pågående kriget kom som tidigare berörts att hårt drabba stadens huvudnäring, exporthandeln. Kriget medförde också ökade pålagor i form av gästning och skjutsning. Så sent som i början av 1569 omtalas dessa bördor då borgarna efter påstötning medges lindring så snart man har uppnått fred med danskarna. I brevet anförs bl.a. det ringa antalet borgare i staden, som en motivering för lindringen av gästningsbördan.[31]

Borgerskapets ekonomiska problem under 1560-talet är sannolikt en viktig orsak till den kraftiga minskningen av antalet borgare i skattelängderna. Det är fullt tänkbart att en stor del av det fattigare borgerskapet inte förmådde bidra till den borgerliga tungan under de rådande omständigheterna. Andra faktorer har emellertid också inverkat. Under åren 1565 och 1566 härjade en svår pestepidemi i riket, vilken också drabbade kalmartrakten. Av allt att döma har det även rått spannmålsbrist i staden vid samma tid. Mot slutet av maj 1566 ger kungen tillåtelse åt borgarna att fara uppströms förbi Stockholm in till uppstäderna, för att köpa upp spannmål.[32]

Borgerskapets tillbakagång var en företeelse, som blev helt begränsad till själva krigsperioden. Efter kriget ökade antalet borgare lika plötsligt, som det en gång fallit. Sannolikt har en stor del av de nytillkomna borgarna sedan någon tid tillbaka funnits i staden innan de redovisades i årsskattelängderna som skattskyldiga borgare.[33]

När och hur de nytillkomna borgarna anlände till Kalmar torde vara ytterst svårt att fastställa med någon större säkerhet. Möjligheten finns att de till någon del kan ha utgjorts av de tidigare omtalade landsköpmännen.

Det förefaller dock inte troligt att detta skulle vara någon väsentlig förklaring till den snabba återhämtningen efter kriget. Det måste ha varit ett komplicerat problem för kronan att genomdriva en flyttning av ett stort antal norrländska handelsmän, med familjer och egendom, från deras hemtrakter till en avlägset liggande sydlig stad. Det faktum att den påbjudna flyttningen ännu efter tre år av allt att döma inte hade genomförts utgör i sig en bekräftelse på svårigheterna i detta avseende.

Den troligaste förklaringen är väl att staden visserligen fick ett flyttningstillskott, men att detta hade sitt ursprung i mer närliggande geografiska områden. Eller att borgare som gjort tjänst åt kronan under kriget, och då tillfälligt befriats från borgerlig tunga, nu återinträdde bland de årsskattebetalande borgarna.

Från 1570-talets mitt och fram till senare hälften av 1590-talet rådde en gynnsam utveckling. 1570- och större delen av 1580-talen kan närmast beskrivas som en konsolideringsfas, med ett genomsnittligt antal borgare av 165–170 personer. Vid 1580-talets slut vidtar en mycket kraftig ökning av antalet. Under loppet av fyra år tillkom inte mindre än 65 hushåll, i en tillväxt från drygt 180 till knappt 250 hushåll. Räknat på den förra siffran rörde det sig således om en ökning på i det närmaste 40 procent. Ännu så sent som 1596 redovisas 213 borgare i ett mantalsregister.[34]

Den närmast till hands liggande förklaringen till den plötsliga ökningen under denna korta tidsrymd torde vara att man då lade nya befolkningskategorier under årsskatt. Ett indicium på detta utgör det faktum att borgerskapet på malmen ånyo särredovisas 1592. Föregående år redovisas dessa borgare som tillhörande stadens södra rote. Det är således möjligt att själva tidpunkten för ökningen kan hänga samman med kamerala tillfälligheter. Ett liknande förhållande rådde i Stockholm under samma period. Där inleddes ansatserna att skattlägga malmbefolkningen redan vid mitten av 1580-talet. Från och med 1590-talets början startade en påtaglig ökning av antalet borgare registrerade i skottelängderna. Birgitta Lager har tolkat denna tillväxt som »det verkliga tecknet på att Stockholm var en stad under expansion», med en växande utrikeshandel, ett påtagligt tillskott av kapitalstarka, utländska köpmän, och en befolkning, som fortlöpande bredde ut sig på malmarna norr och söder om staden mellan broarna.[35]

Mycket tyder på att även den kraftiga ökningen i Kalmars årsskattelängder bör ses som en följd av en pågående merkantil och demografisk expansion. Perioden mellan 1570-talets början och 1590-talets senare hälft har av allt att döma präglats av tämligen lugna och stabila ekonomiska och sociala förhållanden. Visserligen låg riket i krig under större delen av perioden, men krigsskådeplatserna var belägna på andra sidan av Östersjön. Kalmar kom endast indirekt att beröras. Staden blev uppsamlingsort och utförselhamn för materiella förnödenheter och folk till krigsområdet. Dess borgare kom att tas i anspråk för leveranser och skeppningar. Inget tyder emellertid på att detta skulle ha inneburit några större vedermödor. Det är fullt möjligt, att det handlande borgerskapet tvärtom profiterade på den koncentration av resurser till Kalmar, som kronans krigsleveranser medförde.[36]

Utrikeshandeln hade åter kommit igång för fullt, och kunde drivas under hägnet av en gynnsam stadsekonomisk politik från kronans sida. Inte heller tycks några större försörjningskriser ha drabbat staden och dess befolkning.[37]

Det kraftiga tillskottet av borgare kan inte helt förklaras med att de tidigare utgallrade fattigare befolkningsskikten nu skulle ha återuppförts bland de skattskyldiga borgarna. Det är just under de år på 1590-talet då borgerskapet är som talrikast, som kategorin »husarma» för första gången särredovisas i mantalsregistren. Den sannolikaste förklaringen kan i stället ligga i att en ackumulerad befolkningstillväxt nu resulterade i en ökning av det årsskattepliktiga borgerskapet. Den underliggande orsaken skulle då vara att söka i de allmänt sett gynnsamma sociala och ekonomiska förhållanden som präglade situationen i staden under Johan III:s tid.

1590-talets sista år innebar återigen en mycket markerad tillbakagång för stadens borgerskap. Mellan 1596 och 1600 minskade antalet från 213 till 175 borgare. Denna nya tillbakagång sammanfaller med och är återigen resultatet av en serie allvarliga kriser i stadens historia. Under det sena 1590-talet blev Kalmar ånyo en betydelsefull bricka i det storpolitiska spelet. Striderna under maktkampen mellan Sigismund och hertig Karl ledde till att Kalmar under loppet av de tre åren 1597–1599 blev föremålet för två erövringar och en framgångsrik belägring. Inte bara slottet och dess folk utan också borgerskapet blev indraget i de hårda politiska motsättningarna.

Under 1600-talets första år fogade sig till de tidigare svårigheterna en farsot, som härjade i trakten och staden 1601–1602. Därtill kom några år av svår missväxt 1601–1603, som satte utrikeshandeln ur balans och gjorde staden och dess omland beroende av en omfattande spannmålsimport.[38]

Den stora tillbakagången bör främst tillskrivas de politiska kriserna under 1590-talet. Det faktum att

staden ännu år 1609 inte hade ökat sitt borgerskap efter nedgången kan möjligen förklaras med de fortsatta problem som farsoten och missväxten måste ha skapat. Av allt att döma var Kalmar, vid Kalmar-krigets utbrott, en försvagad stad. En stad som fortfarande led av den föregående periodens krig och kriser.

9.4. Kronans tjänare.

Äldre vasatidens Kalmar var en stad som i hög grad präglades av sina »offentliga» funktioner som förvaltnings-, residens- och försvarsstad. Slottets förvaltning och underhåll krävde en ansenlig koncentration av resurser och folk till staden. Kronans personal, de s.k. Kungl. Maj:ts tjänare, utgjorde en stor del av stadens hushållsbildande befolkning.

Slottspersonalens storlek gjorde denna kategori till en viktig faktor i stadens liv ur åtskilliga aspekter. Kronotjänarna var konsumenter och som sådana en stimulans för den borgerliga ekonomin. De kunde också vara konkurrenter och därför hårt bekämpade av borgerskapet. Förändringar i kronosektorns storlek måste ha fått en rad effekter på ekonomin och de sociala relationerna i 1500-talets Kalmar.

I det följande görs ett försök att fastställa och förklara de numerära förändringarna inom denna betydelsefulla sektor av stadens befolkning. Avsikten med detta och andra avsnitt är också att söka ge en mer generell belysning åt kronans roll som »urbaniseringsfaktor» i äldre vasatidens svenska samhälle. Slottsförvaltningen var ju som framgått en stor, sammansatt och sysselsättningsintensiv institution. Med denna omfattande förvaltningsapparat blev staden en föga representativ företrädare för dåtidens svenska stadsväsen. Ett fåtal städer kunde uppvisa en krono- eller fursteförvaltning av liknande dimensioner. Detta faktum innebar bl.a. att utvecklingen i Kalmar och liknande städer blev beroende av politiska förhållanden i vid bemärkelse.[39]

Framställningen baserar sig i huvudsak på de olika typer av lönelängder som finns bevarade i slottets räkenskaper. Utifrån detta material är det möjligt att skapa sig en uppfattning om kronotjänarnas utveckling under perioden.

Intresset i det här sammanhanget gäller i första hand de kronotjänare som i någon rimlig bemärkelse kan sägas ha tillhört stadens befolkning, dvs. som har bott och verkat i den. Tyvärr inskränker sig inte någon av de tillgängliga lönelängderna till att enbart redovisa denna del av kronans personal. I längderna upptas också yrkeskategorier och grupper som inte hade sin

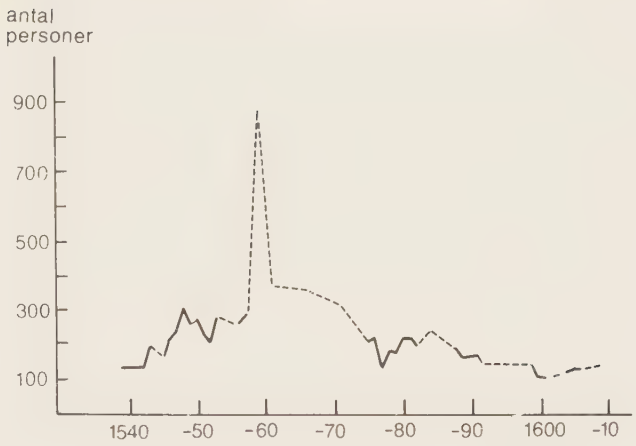

Diagram 5. Antal kronotjänare i Kalmar ca 1540–1610.
Källa: Se exkurs.

huvudsakliga verksamhet förlagd till slottet, staden eller det nära grannskapet. För att i någon grad komma till rätta med detta källproblem används i det följande ett par rekonstruerade kurvor för att illustrera kronotjänarnas utveckling.[40]

Den första av dessa, som återges i diagram 5, avser att ge en bild av personalstyrkans storlek vid slottet under olika perioder. Diagrammet omfattar dem som kan antas ha arbetat på slottet eller i staden och utgjort en del av Kalmars befolkning. Ur diagrammet har således rensats bort de personer och yrkesgrupper som sannolikt arbetade på annan ort. Bland de återstående ingick också åtskilliga vilka inte var självständiga hushållsbildande personer jämförbara med de årsskattebetalande borgarna. För att ge en bild av kronotjänarnas hushållsutveckling, som kan jämföras med borgerskapets, har därför även en kurva över de hushållsbildande kronotjänarna konstruerats. Denna presenteras tillsammans med borgerskapets hushållskurva i diagram 6.

Det har varit svårt att i enskilda fall avgöra vilka yrkeskategorier eller personer som i verkligheten kan ha tillhört stadens hushållsbildande befolkning. Någon absolut säkerhet torde heller inte vara möjlig att uppnå. En viss ledning ger dock jämförelser med bevarade mantalsregister som särredovisar kronans tjänare i staden. Dessa upptar av allt att döma just kronohushållen. I syfte att ge en viss uppfattning om den rekonstruerade hushållskurvans grad av säkerhet har de i staden mantalsregistrerade hushållen lagts in i diagram 6 i form av staplar.

Som synes är det mycket små skillnader mellan det rekonstruerade och det faktiska hushållsantalet de år jämförelser kan göras. Detta tyder på att rekonstruktionen är relativt tillförlitlig åtminstone för perioden 1570 och framåt. Hur utvecklingen ser ut före 1570-

talet är mera osäkert. Under denna period blir osäkerheten större dels beroende på att fluktuationerna i hushållsantalet är mycket kraftiga dels därför att något jämförelsematerial av typen mantalsregister inte finns bevarat före 1570-talet.

En mer detaljerad bild av skillnaden mellan slottslönelängderna och mantalsregistrens redovisningar av kronofolket ges i tabell 9.2. nedan. Tabellen är baserad på ett par punktjämförelser mellan några längder från 1590-talets början.

Tabell 9.2. *Kungl. Maj:ts tjänare i Kalmar 1591–1593. Mantalet på slottet samt kronotjänare med hus eller gård i staden fördelade på yrkeskategorier.*

	Mantal			
	på slottet		i staden	
	1591	1592	1591	1593
Befallningsman	2	1	1	1
Fogdar, skrivare, präst	10	7	5	5
Tillsynesmän, slottsliggare	8	8	8	4
Militär personal	53	48	43	47
därav knektar	32	29	30	30
bösskyttar	10	7	6	7
Båtsmän	16	10	11	12
Hantverkare	33	28	27	23
»Ämbetsdrängar»	4	4	3	3
Fiskare	9	5	6	5
Gamla och förlamade	3	3	3	3
Diverse yrken[1]	4	5	1	1
Legedrängar	4	3	—	—
Kvinnfolk	8	7	—	—
Ladugårdsfolk	22	20	—	—
	176	149	108	104

Källor: Smålands handlingar, Kalmar slott 1592:6:1, mönsterregister fol. 6ff och fol. 89ff.
Städers akter, Kalmar-Karlshamn. Register över »mantalet på Kalmar stad» 1591 och 1593.

1. Djurvaktare, jägare, trädgårdsmästare, brokikare.

Som framgår beror den viktigaste skillnaden på att vissa av lönelängdernas yrkeskategorier i sin helhet eller delvis saknas i registren över stadens mantal. De felande grupperna och individerna är antingen sådana som, likt ladugårdsfolket, inte bodde i staden, eller sådana som sannolikt inte tillhörde stadens självständigt hushållsbildande befolkning, t.ex. kvinnfolk och legedrängar. En genomgående tendens, vilket bör noteras, är att en rekonstruktion av kronotjänarnas hushållsantal baserad på slottets lönelängder ger ett något större antal än de i mantalsregistren faktiskt redovisade kronotjänarna.

Slutsatsen måste således bli att en rekonstruktion grundad på en bortgallring av vissa yrkeskategorier låter sig göras med en rimlig grad av säkerhet. De rekonstruerade hushållskurvorna tenderar dock att något överskatta kronosektorns storlek. Från 1570-talet och framåt är denna tendens, som visas av diagram 6, inte särskilt uttalad. Osäkerheten blir dessvärre något större för Gustav Vasas tid och 1560-talet.

Båda de rekonstruerade kurvorna är således behäftade med felkällor. De kan närmast betraktas som källmässigt underbyggda hypoteser.

Hur utvecklades då kronosektorn i Kalmar? Vilka orsaker låg bakom de förändringar som kan iakttas? Hur stor var kronosektorn jämförd med borgerskapet?

De kamerala källorna ger inga upplysningar om kronosektorns storlek före 1530-talets mitt. Den politiska händelseutvecklingen från omkring 1520 talar dock för att slottet och dess personal spelade en viktig roll i staden under detta skede av dess historia. Större delen av 1520-talet var ju som tidigare har framhållits en orolig period då Kalmar vid flera tillfällen stod i centrum för de politiska förvecklingarna.

Den expansiva tendensen från omkring 1540 och de följande två decennierna svarar väl emot bilden av en centralmakt på frammarsch. Bakgrunden står snarast att finna i den militära, statsfinansiella och allmänt politiska konsolidering av statsmakten som kännetecknade Gustav Vasas senare regeringsperiod. I Kalmar tog sig denna allmänna förändring uttryck i omfattande byggnadsarbeten på slottet och stadens försvarsverk, uppbyggandet av ett ändamålsenligt slottsartilleri, etablerandet av en varuhus- och handlingsorganisation för förvaltning och omsättning av kronans uppbördspersedlar, en allmän effektivisering av förvaltning, räkenskapsmetoder m.m. Detta var ett skede då en ny och effektivare statlig lokalförvaltning skapades.

Den mycket kraftiga expansionen under senare delen av 1550-talet hade sin viktigaste bakgrund i Gustav Vasas äldste son Eriks kortvariga residensperiod i Kalmar. Eriks ankomst innebar i ett slag betydligt över en fördubbling av slottets anställda. I ett löneregister från år 1559 redovisas inte färre än drygt 800 kronotjänare. Därutöver tillkom hertigens eget hov på 275 personer. Totalt låg inemot 1 100 personer som anställda under slottet och fursteförvaltningen. Av dessa torde nästan 900 kunna räknas till slottets lönemantal.

Efter hertigens avfärd från Kalmar tycks slottets personalstyrka i någon mån ha återgått till en normalare nivå. Slottspersonalen var visserligen något större än under 1550-talet, men den kan inte mäta sig med topp-

nivån 1559. De sparsamma uppgifterna gör det svårt att bedöma den fasta slottspersonalens storlek under 1560-talet. Av allt att döma har den dock stannat vid 300 till 350 personer. Detta har uppenbarligen inte inneburit att verksamheten på slottet gick tillbaka i förhållande till hertigtiden. Förtäringsmantalslängderna ger en helt annan bild. Åren 1564 och 1567 överskrider förtäringsmantalets årsgenomsnitt 800 personer. Fluktuationerna är påfallande stora, såväl mellan olika år som inom ett och samma redovisningsår. 1566 pendlar således förtäringsmantalet mellan 350 och knappt 800 personer. År 1568 är variationerna nära nog lika stora. Antalet personer till förtäring kunde skifta starkt från den ena månaden eller veckan till den andra. Omsättningen var stor. Längderna från denna period ger bilden av en rastlöshet och rörlighet som profilerar starkt mot de relativt stabila förhållanden som kom att prägla den följande perioden.[41]

Förklaringen till denna instabila situation på Kalmar slott ligger givetvis i det förhärjande krig som upptog den svenska statsmaktens krafter under större delen av 1560-talet.

Under nordiska sjuårskriget blev ju Kalmar som redan tidigare har framhållits en viktig uppmarschplats för räder mot Blekinge, liksom en betydelsefull bas för flottans operationer i södra Östersjön. Staden låg också under ett ständigt hot från fiendemakternas sida.

Perioden efter 1570 präglades av stagnation eller tillbakagång av antalet kronotjänare. Även under detta skede torde allmänna politiskt/militära och statsfinansiella förhållanden ha spelat den största rollen. Kalmar var inte längre säte för ett vidlyftigt furstehov. I och med Stettin-freden kom det svenska militära engagemanget att för en tid flyttas från Kalmar och dess omgivningar. Staden fick uppleva en period av relativ fred fram till 1590-talets senare hälft, då motsättningarna mellan hertig Karl (sedermera Karl IX) och Sigismund åter förde in staden och dess invånare i de politiska händelsernas centrum.

1590-talets inbördesstrider medförde stora påfrestningar på staden. Slottet och staden intog en mycket strategisk roll i den militära dragkampen. Slott och stad gick ur hand i hand.

En lucka i det bevarade källmaterialet omöjliggör en uppskattning av kronokontingentens storlek under dessa stormiga år. Den tendens till minskning av slottspersonalen som man kan iaktta redan under 1580-talet tycks emellertid ha fortgått. Under 1600-talets första decennium ligger antalet kronotjänare i nivå med det tidiga 1540-talets.

Stagnationen och tillbakagången under Johan III:s och Karl IX:s regeringsperioder har sannolikt haft flera orsaker. Nordiska sjuårskriget hade ställt landet inför en finansiell kris som aldrig fick någon egentlig lösning. De goda statsfinanserna från Gustav Vasas senare regeringstid återkom aldrig. Vasasönerna blev hänvisade till en mer eller mindre permanent penningnöd, tillfälligt lindrad med hjälp av olika improviserade åtgärder. Man tillgrep de flesta av dåtidens statsfinansiella knep, allt från manipulationer med silverhalten i myntet över mer eller mindre tvångsbetonade lån från kapitalstarka privatpersoner till ett rikt spektrum av extraordinarie beskattningar. Penningnöden lade bl.a. hinder i vägen för byggnadsarbetena på Kalmar slott.[42]

Vid sidan av de finansiella svårigheterna bör förskjutningen av den utrikespolitiska tyngdpunkten ha bidragit till att ställa Kalmar slott något i bakgrunden av den rikshistoriska händelseutvecklingen. Efter freden i Stettin dominerades den svenska utrikespolitiken av situationen i Balticum och relationerna till Ryssland och Polen. Under de långvariga krigen mot Ryssland och så småningom även Polen fick Kalmar funktionen av uppsamlings- och transiteringsort för manskap och militära förnödenheter avsedda för operationerna på andra sidan Östersjön. Däremot kom staden inte i direkt beröring med kriget som sådant. Behovet av hög försvarsberedskap kan därigenom ha upplevts som mindre akut, i synnerhet som motsättningarna till Danmark fått en temporär lösning genom fredsslutet 1570.

En tredje faktor slutligen kan vara att slottsförvaltningen redan under 1540- och 1550-talen uppnådde den personalstyrka som de facto krävdes för en effektiv förvaltning under någorlunda normala och fredliga förhållanden.

Som framhållits är det svårt att med bestämdhet avgöra hur stor del av kronotjänarna i Kalmar som tillhörde stadens bofasta, hushållsbildande befolkning. Denna del av kronopersonalen är emellertid av speciellt intresse då de andra befolkningskategorierna i staden ofta är redovisade i egenskap av hushållsbildande, ibland gårdsägande personer. Borgerskapskurvan i diagram 4, kapitel 9.3. kan således betraktas som en kurva över borgerskapets hushållsantal.

Då det har sitt givna intresse att jämföra de båda största befolkningsgruppernas inbördes storleksförhållanden och förändringar, har här gjorts ett försök att rekonstruera kronotjänarnas hushållsantal. Några av de metodiska problemen förknippade med denna rekonstruktion behandlas i exkursen. Resultatet återges i diagram 6, där kronohushållens antal jämförs med borgerskapets.

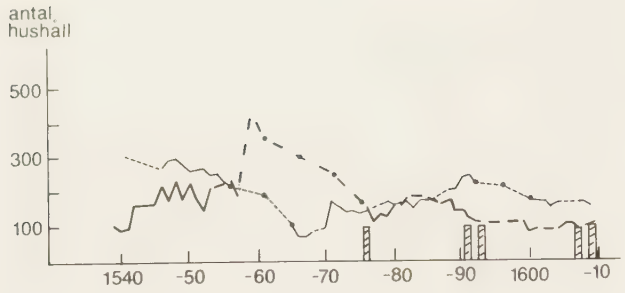

Diagram 6: Borgerskapets och kronotjänarnas hushållsantal i Kalmar ca 1540–1610.

Teckenförklaring:

▨ = kronotjänare. (enligt mantalsregister).

— - - - = kronotjänare (enligt lönelängder).

——----- = borgerskapet.

Källa: Beträffande borgerskapet se diagram 4, beträffande kronotjänare se exkurs.

Tidigare har konstaterats att under 1500-talets senare del borgerskapet normalt varit större än kronokontingenten. I det stora hela kan denna iakttagelse gälla för normalförhållandet i Kalmar under den här perioden. Växlingarna har dock varit stora. Under det dramatiska 1560-talet och åren strax före och efter var uppenbarligen kronotjänarna åtskilligt fler än borgarna. Under hertig Eriks vistelse i Kalmar och den följande krigsperioden var stadens befolkningssammansättning helt präglad av kronans personal. Ännu omkring 1585 är det möjligt att kronodelen höll sig i ungefär samma storleksordning som borgerskapet.

Vad beträffar de båda befolkningskategoriernas allmänna utvecklingsbetingelser kan diagrammet sägas illustrera två tendenser. För det första kan konstateras att de båda kategorierna, som tidigare antagits, haft olika och i stor utsträckning oberoende bakomliggande utvecklingsorsaker. Perioden 1540 till 1560 präglades således av en fallande tendens inom borgerskapet främst kanske till följd av en pågående socio-ekonomisk strukturförändring. Samtidigt växte kronodelen till följd av att den lokala slottsförvaltningen fick större uppgifter och effektiviserades.

Även utvecklingen från omkring 1570 och framåt präglades av en liknande dualism i utvecklingsbetingelserna. Kronodelen hade en långsiktigt fallande tendens, som sannolikt kan återföras på olika politiska, förvaltningsmässiga och finansiella orsaker. Borgerskapets utveckling däremot beskrev en uppåtgående och sedan nedåtgående kurva. Expansionen har sannolikt haft ett samband med allmänt gynnsamma ekonomiska och demografiska konjunkturer, medan den följande tillbakagången och stagnationen orsakats av en serie katastrofala händelser, krig, felslagna skördar och sjukdomsepidemier.

Den andra tendensen, som kan sägas illustreras av diagrammet, är att samma faktorer vid vissa tillfällen låg bakom de numerära förändringarna, men att effekterna av dem blev rakt motsatta. Detta gäller främst 1560-talet, under nordiska sjuårskriget, med dess katastrofala nedgång av antalet borgare parallellt med en tillfälligtvis mycket stor kronosektor. Möjligen kan en liknande situation ha uppstått under 1590-talets inbördesstrider. Bristen på källor omöjliggör dock alla slutsatser vad beträffar kronodelens storlek. Borgerskapet synes hur som helst ha drabbats. Krigens stora betydelse för Kalmars sociala och ekonomiska utveckling kan knappast överbetonas.

Under 1500-talets senare del och 1600-talets början utgjorde borgerskapet och kronotjänarna tillsammans i runda tal 80 procent av stadens totala hushållsantal. De stora förändringar som båda dessa befolkningskategorier genomgick under loppet av äldre vasatid medförde således betydande förskjutningar i stadsbefolkningens sociala och näringsmässiga sammansättning. Därtill kom att de inträffade befolkningsförändringarna ofta skedde under relativt korta perioder på något eller några år. Det måste således ha funnits en utpräglad dynamik i Kalmars befolkningsutveckling, där befolkningssammansättningen växlade gestalt ibland med tvära kast från det ena skedet till det andra. Äldre vasatidens Kalmar var långt ifrån ett stabilt och statiskt förindustriellt samhälle.

Trots de stora förändringarna på kort sikt medförde utvecklingen i det långa loppet inga mer genomgripande förskjutningar i befolkningsstrukturen. Det viktigaste långsiktiga resultatet synes framför allt ha varit den tendens till minskande dominans för stadens båda huvudgrupper som inträffade under periodens senare del. I stället synes då andra delar av stadens befolkning – underskikten och marginalgrupperna – ha börjat spela en större roll i dess sociala och ekonomiska liv om än inte i dess politiska verksamhet.

10. Underskikt och marginalgrupper

10.1. Översikt.

När man från och med Johan III:s regentperiod börjar redovisa de befolkningskategorier i Kalmar, som inte tillhörde borgerskapet, drogs även andra grupper än den talrika kontingenten kronotjänare in i bilden. Präster börjar förekomma i längderna från 1570-talets mitt. Detsamma gäller adeln.

Intressantare i det här sammanhanget är de kategorier som tidigare kan ha räknats till borgerskapet. Som framhållits ovan finns det mycket som talar för att vissa delar av borgerskapet sållats ut under loppet av 1540- och 1550-talen. De kamerala längdernas »husarma», »skuttmän» etc. från 1500-talets senare del har sannolikt till stor del rekryterats ur detta utslagna skikt av f.d. borgare.

Redovisningen av de här grupperna är tyvärr ojämn. Utvecklingsförloppet kan därför inte följas med anspråk på någon större tillförlitlighet. Följande framställning inriktas i stället på en översiktlig karaktärisering av de aktuella grupperna sådana de framträder i källmaterialet vid olika tillfällen. En översikt ges i nedanstående tabell.

Denna del av Kalmars befolkning bildade en mycket heterogen samling vad avser ålder, sysselsättning, ekonomi, framtidsperspektiv etc. Frihet från borgerlig tunga, samt det faktum att de inte kan anses tillhöra någon av kategorierna adel, präster eller Kungl. Maj:ts tjänare utgör den gemensamma nämnaren. Flertalet av hushållen torde ha haft en ekonomisk ställning som låg något under det borgerliga genomsnittet. Huvuddelen av dem kan således betraktas som ett icke-borgerligt underskikt i vid bemärkelse.

Samtidigt gällde för vissa av de redovisade hushållen inom detta skikt att de närmast befann sig i ett slags social mellanställning i förhållande till borgerskap och kronotjänare. Vissa av dem skulle så småningom upptas i borgerskapet, andra hade lämnat det. Knektarna och båtsmännen slutligen var avlönade av kronan under tjänstgöring, medan de annars var hänvisade till annat näringsfång eller underhåll av borgerskapet.

10.2. »Husarma».

I tabellen har endast de *husarma* hushållen räknats till stadens egentliga underskikt.[1] Dessa börjar förekomma mera regelbundet som en separat kameral kategori från 1590-talet och framåt. De återfinns sannolikt redan i tidigare längder men är där inte särredovisade. Antalet varierar kraftigt men håller sig normalt omkring tjugofem hushåll. De husarma är en grupp vars förekomst i längderna måste ha varit delvis betingad av räkenskapsförarens nit. Syftet med redovisningen har uppenbarligen främst varit att hålla någon kontroll på gruppens storlek. De husarma var ju befriade från skattskyldighet och ägde därför inget särskilt kameralt intresse.

De husarmas liksom större delen av de borgerliga marginalgruppernas sociala sammansättning är svår att komma åt. Längderna ger som regel ingen annan

Tabell 10.1. *Sociala underskikt och marginalgrupper i Kalmar 1576–1609.*

	1576	1584	1591	1593	1604	1607	1608	1609
Underskikt								
Husarma			26	45		25		26
Borgerliga marginalgrupper								
Svenska skuttmän					21	40	59	(14)
Gäster/främmande skuttmän	15	42	16		37	37	25	
Personer med Kungl. Maj:ts fribrev	5	4	26	20				
Ospecificerade			6					21
Kronans marginalgrupper								
Knektar			14	10				
Båtsmän								53

Anmärkning: Tabellen upptar endast i källorna särredovisade grupper. Tomrum anger således att kategorin i fråga antingen inte kan urskiljas eller saknas helt. Siffran 14 år 1609 är ej fullt jämförbar med de tidigare. Se nedan.

Källa: Smålands handlingar, Kalmar stad; Städers akter, Kalmar-Karlshamn; Smålands handlingar 1609:3 B.

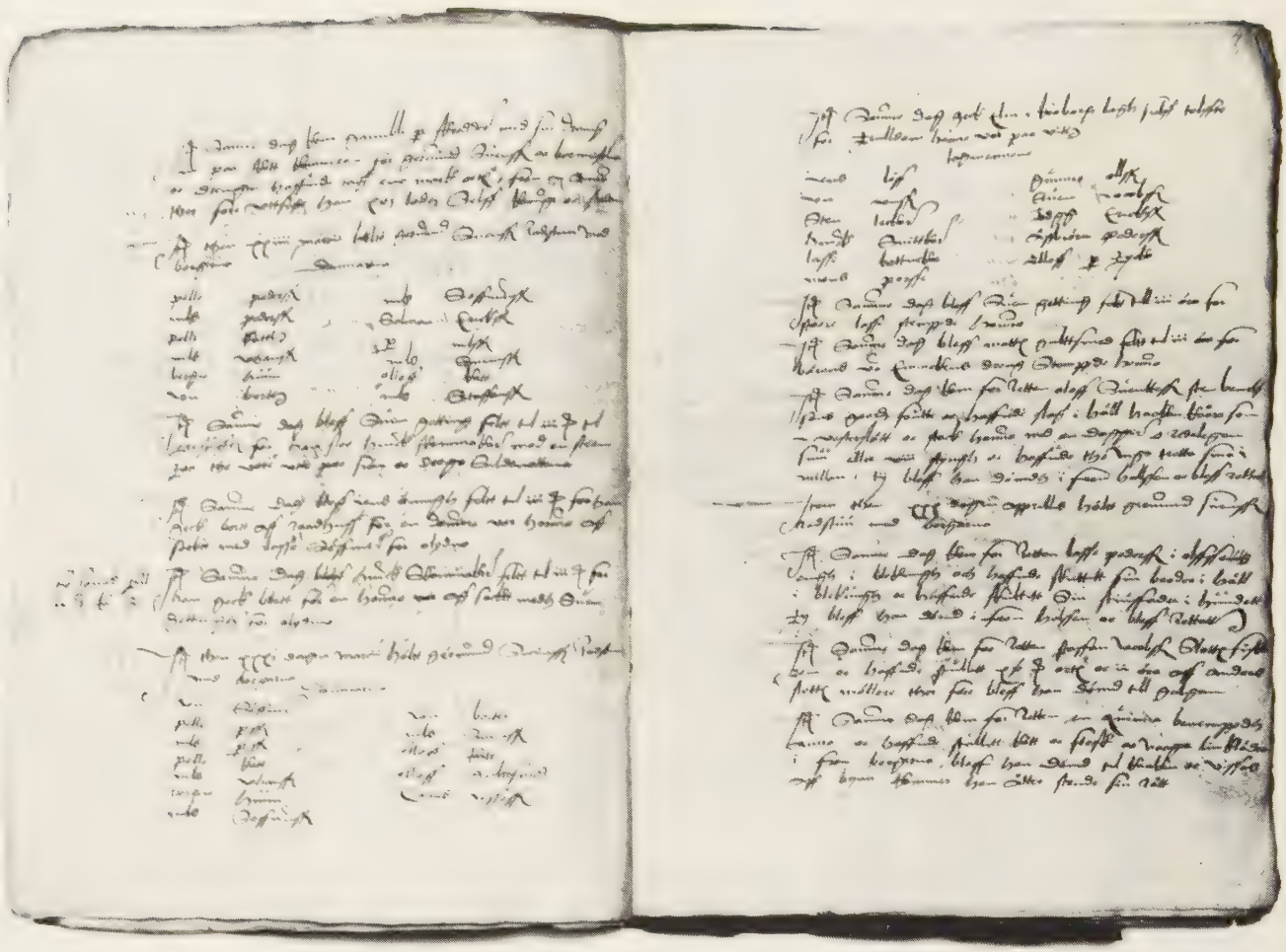

25. Saköreslängd.

Brott och straff finns rikt dokumenterade i stadens räkenskaper. De här fotograferade sidorna ur saköres(bötes-)längden i 1550-talets räkenskap ger en varierad och dramatisk belysning åt brottsligheten och brottsbekämpningen i 1550-talets Kalmar. Totalt återges 11 rättsfall varav 6 ledde till böter, 2 till halshuggning, 1 till galgen och ett till kåken (dvs. stadens skampåle) och utvisning ur staden. En intressant och exotisk inblick i tidens rättsmedvetande ges överst på högra sidan (5), där det lakoniskt konstateras att Elin i Kooborgh gick »lagh sielff tolffte» för »trulldom», som hon tydligen blivit anklagad för. Elin fick således, med hjälp av elva hedervärda borgare och lagmän, svära sig fri från den allvarliga anklagelsen.

Straffen var ofta hårda och skoningslösa. Stöld av 10 mark 2 öre belönades med galgen (10). Den okända kvinna benämnd Anna som av borgarna stulit kött, fläsk och några linkläder bestraffades med kåken och utvisning och, som det heter, »kommer hon åtter stonde sin rätt» (11). Mindre förseelser ledde till böter. Så till exempel fick Sven Geting böta tre mark för att han slagit Henrik skomakare med en sten, när de var ute på sjön och drog sillnotarna (2), medan Henrik i sin tur fick betala tre mark för att han lämnade rätten innan målet mot Sven Geting var avklarat (4).

Domstolen leddes av kungens högste representant i staden, slottsfogden Germund Svensson, och var sammansatt av borgmästare och råd samt ofta kompletterad med ett antal bisittare. Bland de här förtecknade domarna kan noteras de tidigare omtalade borgarna Pelle och Olov Katt (bild 22). Borgmästare och råd utgjorde stadens styrelse. Vid sidan av domstolsfunktionen hade de även politiskt och administrativt inriktade beslutande och exekutiva funktioner. Stadsförvaltning under 1500-talet var ännu en relativt odifferentierad och enkel verksamhet.

26. Trappan i fångetornet på Kalmar slott.

Fångetornet är beläget i nordöstra tornet och man kommer dit genom en spiraltrappa från inre borggården. Trappan, som syns på bilden, har mycket höga och smala steg och den leder till ett litet rum, latrinen. Användningen som fängelse upphörde 1572 och då flyttades troligen fångarna ut till Smedjegården, som låg i södra och västra förborgarna. Den så kallade fångekammaren låg i västra förborgens norra del. Där förvarades både män och kvinnor i samma rum, vilket föranledde en landshövding att hos Kungl. Maj:t begära att få skilja de manliga fångarna från de kvinnliga.

Under medeltiden och även under nyare tid spelade fängelset jämfört med andra straff en underordnad roll. Man satt i fängelse eller i arrest innan man blivit rannsakad och dömd. Därefter fick man sitt straff, som kunde vara böter, spöslitning eller i värsta fall döden. De fångar, som satt fängslade i fångetornet på Kalmar slott var politiska fångar.

upplysning än vederbörandes namn. Namnet ger dock ofta en viss social information. Jämförelser med andra längdtyper kan ytterligare berika bilden.

Andelen kvinnor var anmärkningsvärt hög. Hälften eller drygt hälften av de redovisade personerna bar således kvinnonamn. Att döma av namnformerna var dessa kvinnor huvudsakligen änkor. Namn av typen hustru Birgitta Sven Djäkna, Sissa Borie Erla, Karin Jönssa eller Karin Per Nilssons är normala. Det är rimligt anta att åtskilliga av de redovisade männen också tillhörde kategorin av överlevande äktenskapspartners.

En betydande del av de husarma hade tidigare tillhört borgerskapet. En jämförelse med några årgångar av borgerskapslängderna visar att av de i 1591 och 1593 års mantalsregister redovisade husarma hushållen har minst tjugofem tidigare legat under borgerlig tunga. De flesta av dessa f.d. borgare är män. Några av kvinnorna är uppenbarligen änkor efter borgare. Av 26 husarma 1609 har åtminstone 11 tidigare varit borgare.

I samtliga fall rör det sig om tidigare lågt beskattade borgerliga hushåll. Alla belagda årsskattesatser låg under det borgerliga genomsnittet, med ett medelvärde ungefär hälften så högt som borgerskapets. Ett annat framträdande drag är gruppens påfallande höga omsättning. Av de husarma hushållen 1591 och 1593 är endast fyra redovisade båda åren.

De relativt fåtaliga uppgifter som är tillgängliga rörande de husarmas sociala sammansättning pekar entydigt mot en förhållandevis enhetlig grupp av ensamstående och hushållsföreståndare, vilka till följd av ålder, bräcklighet och arbetsoförmåga har befriats från borgerliga och andra pålagor. En stor del av rekryteringen till detta sociala underskikt har uppenbarligen skett från borgerskapet. Åtskilliga har sannolikt också kommit från andra grupper i staden eller andra orter.

10.3. »Svenska skuttmän».

Termen »schutt»[2] förekommer redan 1599 och är då uppenbarligen synonym med det gästaskott som under 1500-talet erlades av »alla inländska och utländska köpsvenner samt skräddare och skomakare och andra ämbetsmän (hantverkare) som årligen liggandes är i Kalmar». Till en början upptar skuttlängden endast »främmande köpsvenner .... som har legat mellan jul och påsk». Antalet ökar fram till 1604 då redovisningen av skuttet delas upp i en längd för uppbörden »aff the fremmende» och en annan »aff the suenske». Från 1604 avstannar de främmande skuttmännens ökning, medan denna i stället övergår till de svenska.

Bland de borgerliga marginalgrupperna kan kategorin »*svenska skuttmän*» sannolikt också betraktas

som en del av det sociala underskiktet. Denna kategori börjar förekomma i stadens räkenskaper från år 1604. Som framgår av tabellen ökar antalet snabbt under de närmast följande åren. I 1609 års hjonelagslängd är dock endast ett fåtal personer redovisade som skuttmän. Några andra kan identifieras genom jämförelse med 1608 års stadsräkenskap. Totalt blir antalet fjorton. Möjligen döljer sig en del av skuttmännen bakom de ospecificerade hushållen. Annars torde den viktigaste förklaringen till minskningen vara att några av skuttmännen inte var självständiga och hushållsbildande personer. Hjonelagslängden upptar inte tjänstefolk, lärdrängar etc. Det är inte osannolikt att en del av skuttmännen kan ha haft en beroende ställning som anställda hos hantverkare eller köpmän.

Fastställandet av de svenska skuttmännens sociala ställning stöter på samma svårigheter som gällde för de husarma hushållen. Namnformen och jämförelser mellan olika längdtyper måste bli de viktigaste metodiska hjälpmedlen. Även längdrubrikerna ger en viss vägledning.

De svenska skuttmännen har förts till de borgerliga marginalgrupperna av det skälet att de delvis tidigare tycks ha räknats till gästerna i staden. Att gruppen som sådan tillhörde ett ekonomiskt mindre bemedlat skikt framgår inte minst av längdrubriken 1608 som anger att skutt var en avgift som uppbars av ... det svenska ämbetsfolket (dvs. hantverkare) och eljest alla de som inte förmår dra stadens tunga ...

Den sociala sammansättningen av denna kategori påminner i vissa avseenden om de husarma. Kvinnoandelen är hög. De båda redovisningsåren 1604 och 1608 utgjorde kvinnorna sammantaget ca 43 procent av det totala antalet. I förteckningarna över husarma hushåll 1591, 1593 och 1609 är kvinnoandelen 54 procent. Även den rörlighet som kan iakttas placerar skuttmännen vid sidan av de husarma som en underskiktsgrupp. En jämförelse mellan skuttregistren 1604 och 1608 och omkringliggande längder över borgare och husarma har givit åtskilliga belägg på en fallande social rörlighet. Två tredjedelar av de svenska skuttmännen hade tidigare varit borgare.

Av dessa var över hälften kvinnor, förmodligen änkor. Med få undantag hade dessa som borgare tidigare legat under det borgerliga genomsnittet i årsskatt.

Åtskilliga av skuttmännen dyker så småningom upp i 1609 års hjonelagslängd under rubriken husarma. Knappt en tredjedel av 1604 och 1608 års skuttmän genomgår således denna kamerala förändring.

Det är uppenbart att skuttet togs ut av hushåll som av ekonomiska skäl inte kunde delta i de borgerliga pålagorna men ändå hade vissa ekonomiska tillgångar möjliga att beskatta. Skuttmännen utgjorde av allt att döma ett socialt skikt mellan borgerskapet och de husarma. Samtidigt företer kategorin vissa karaktäristika som skiljer den från de husarma, och i stället påminner om 1500-talets gästaskottsbetalande personer. Således utgjorde hantverkare eller »ämbetsfolket» som längdrubriken lyder en ansenlig del av skuttmännen.

Inemot en tredjedel bar hantverkarnamn. Detta var mindre vanligt bland de husarma. Därtill kommer att några av kvinnorna bar tillnamn av typen Andersdotter, Persdotter etc. Dessa var visserligen fåtaliga, men lyser helt med sin frånvaro bland de husarma. Denna typ av namn bars som regel av ännu ogifta ofta unga kvinnor. Deras förekomst i det här sammanhanget antyder att de skuttbetalande kvinnorna inte enbart kan ha utgjorts av änkor eller andra ensamstående gifta kvinnor. Samma namntyp förekommer också bland de mycket fåtaliga kvinnor som upptas i 1500-talets nedan behandlade gästaskottslängder.

Mycket tyder således på att skuttmännen var socialt sett mer splittrade än de husarma. Dels fanns uppenbarligen ett skikt som befann sig i en nedåtgående social rörelse av sannolikt samma skäl som de husarma, dvs. ålder och tilltagande fattigdom. Dels fanns där tydligen också en grupp av yngre, yrkesverksamma eller på annat sätt ekonomiskt oberoende personer, av vilka fler möjligen var mer eller mindre tillfälliga besökare i staden.

Det är betecknande att kategorin skuttmän också uppvisar en viss uppåtgående social rörlighet. Denna var dock begränsad och har bara konstaterats för tre eller fyra av de år 1604 redovisade personerna, vilka återfinns 1608 och 1609 som årsskattebetalande borgare. Hos de husarma saknas tillförlitliga belägg på en sådan rörlighet, medan den däremot var vanlig bland gästerna.

10.4. »Gäster» och »främmande skuttmän».

Som »*gäster*» betraktas i det följande alla de personer, vilka finns redovisade i 1500-talets gästaskottslängder samt de främmande skuttmännen från 1600-talets första årtionde. Gästaskottslängderna finns bevarade som verifikationer till stadsräkenskaperna från 1541 och framåt. Kategorins storlek varierar kraftigt inte minst till följd av varierande definitioner av gruppen i fråga. Dess kvantitativa utveckling återges i diagram 7 nedan.

Som framgår ökade antalet gästaskottsbetalande markant från Gustav Vasas tid till 1500-talets senare hälft. Den främsta orsaken synes ha varit att nya grup-

per lades under gästaskottet. Denna förändring återspeglas bl.a. i längdrubrikernas formuleringar. 1541 lyder rubriken: »... penningar uppburna av de främmande köpsvenner som kallas gästaskott och de utgör efter som de brukar godset eller varorna till eller som de har uti förmögenhet ...». 1576 talas om gästaskott uppburet av »... alla ogifta köpsvenner både svenska och tyska som där uti staden vistas och bruka någon handel...». 1578 anges att köpsvennerna skall befinna sig i staden »år och dag» för att bli skottskyldiga.

1580 utvidgas kretsen av betalningspliktiga gäster. Detta år och fram till 1592 är förutom köpsvennerna även »skräddare och skomakare och andra ämbetsmän» (hantverkare) införlivade med Kalmars gästaskottsskyldiga befolkning.

Mot slutet av 1580-talet differentieras gästerna i dels ovanstående grupp och dels »tyskar» som med sitt gods legat över sex veckor i staden. Omkring hälften av dessa »tyskar» återfinns emellertid också bland de traditionella gästerna. Uppenbarligen har man försökt urskilja en mer välbärgad grupp av främmande vinterliggare och köpsvenner, för att hårdare beskatta denna. Avgifterna på denna lilla grupp ligger betydligt högre än de övriga gästernas. Tydligen rör det sig här om en ekonomisk elit.

De flesta av dem har av allt att döma endast haft en kortare period på något eller några år av handel på Kalmar. Endast i ett fall har avancemang in i borgerskapet gått att belägga. Seligis eller Selos Jägare betalar således skott för sex veckors vistelse i staden under åren 1591 och 1592. År 1600 dyker han åter upp som skuttman för att 1604, 1608 och 1609 återfinnas som en av de högst beskattade borgarna i staden.

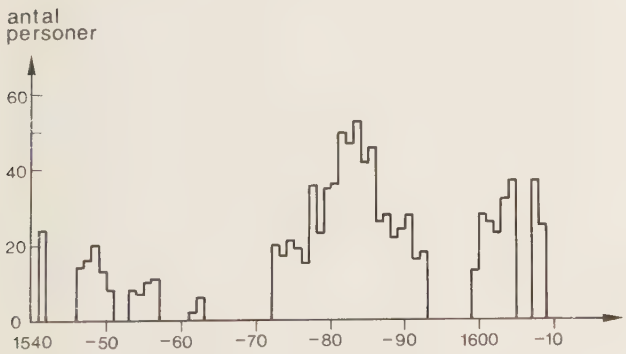

Diagram 7. Gäster och främmande skuttmän i Kalmar 1541–1608.

Anmärkning: Gästaskottet uppbars inte under åren 1551, 1552, 1565–1571. I övrigt beror uteblivna staplar på luckor i källserien.

Källa: Smålands handlingar, Kalmar stad, gästaskotts- och skuttlängder.

När gästaskottet efter en lucka i källmaterialet under 1590-talet återkommer 1599 används termen »schutt» för att beteckna avgiften i fråga. Enligt rubriken omfattar längden detta år »... främmande köpsvenner ... som ... har legat mellan jul och påsk». Denna formulering återkommer fram till 1604 då den ovan omtalade kategoriindelningen i främmande respektive svenska skuttmän införs.

Av allt att döma har således skyldigheten att betala gästaskottet växlat mellan en mer begränsad grupp av handlande köpsvenner och en annan och vidare grupp innefattande även hantverkare.

Gästernas varierande sammansättning kan också påvisas genom en närmare undersökning av namnformerna. I tabellen (10.2.) nedan har gjorts ett försök att urskilja utländska köpsvenner och hantverkare. Tabellen redovisar också de sparsamt förekommande kvinnorna. Dessa är intressanta inte minst mot bakgrund av deras roll inom andra delar av stadens underskikt och marginalgrupper. Vad beträffar de främmande namnformerna har identifieringen varit förenad med vissa svårigheter. Redovisningen inskränker sig till ett sannolikt minimum, och innefattar personer med båda namnen av förmodat utländskt ursprung. En viss osäkerhet måste tyvärr accepteras. Resultaten bör dock kunna ge underlag för mer allmänt hållna slutsatser.

Det var av allt att döma en betydande skillnad mellan gästerna under Gustav Vasas tid och senare. De »främmande» köpsvenner som omtalas i längdrubrikerna före 1560 har uppenbarligen inte bara avsett tyskar och andra utlänningar. Namn som Olof Bengtsson (1541), Sven Johansson (1541 och 1546), Jon Håkansson (1546) och Anders Olsson (1556) antyder att även svenska svenner betalt gästaskott under detta skede liksom senare.

De främmande namnformerna blir vanligare under senare delen av 1500-talet och framför allt från sekelskiftet 1600 och framåt. Åren 1604 och 1608 då svenska skuttmän avskiljts från gästerna är de utländska namnformerna helt dominerande. I verkligheten torde samtliga främmande skuttmän ha varit från utlandet komna köpmän och hantverkare.

I övrigt kan iakttas hur under 1500-talets senare hälft de främmande namnen tenderar att öka sin andel när totalantalet gäster är relativt litet. Förklaringen ligger sannolikt i att denna grupp oavsett den kamerala definitionen av gästerna tillhörde de gästaskottsbetalande.[3]

Ett motsatt förhållande gällde av allt att döma kvinnorna och hantverkarna. Dessa grupper tillhörde uppenbarligen de som var känsliga för beskattningens skif-

tande ambitionsnivåer. När antalet redovisade gäster var stort var också hantverkarna och kvinnorna relativt talrika och vice versa. Båda grupperna växte som synes betydligt både absolut och andelsmässigt omkring 1580, dvs. vid den tid längdrubrikerna börjar innefatta hantverkarna bland de gästaskottskyldiga. Några år senare minskar antalet redovisade gäster kraftigt. Minskningen gick i stor utsträckning ut över kvinnorna och hantverkarna.

Kvinnorna bland »gästerna» var mycket få till antalet. Deras förekomst i den här typen av längder är dock anmärkningsvärd, då de i detta sammanhang redovisade bör ha varit yrkesutövare inom handel och hantverk. Som har påpekats tidigare tyder namnen på att en stor del av kvinnorna bland gästerna var yngre och ännu inte gifta. Möjligen kan det i en del fall röra sig om kvinnor med egen rörelse, eventuellt ärvd efter föräldrar eller make.

Kvinnornas uppträdande bland de gästaskottsbetalande blev i huvudsak en tillfällig företeelse, uppenbarligen betingad av den utvidgning av den skattskyldiga kretsen som inträffade under 1580-talet. Mycket talar för att motsvarigheten till 1580-talets kvinnliga »gäster» under ett senare skede kom att räknas till de svenska skuttmännen.

Gästernas varierande sociala sammansättning ger en intressant belysning åt den tidigare gjorda iakttagelsen att det traditionella beskattningssystemet och den kamerala terminologin under 1500-talets senare del och 1600-talets början allt sämre förmådde täcka in den bakomliggande sociala verkligheten. Under detta skede fanns ett skikt av mindre bemedlade näringsidkare som inte tillhörde borgerskapet i formell mening, men ändå hade en viss beskattningsbar inkomst. Hypotetiskt kan antas att man försökte lösa detta finansiella dilemma genom att lägga detta skikt under det traditionella gästaskottet. Denna skatt kom då att innefatta dels ett fattigare skikt av handlande och hantverkare och dels relativt välbärgade utländska köpsvenner med betydligt större beskattningsförmåga. För att lösa denna kamerala motsättning infördes först ett särskilt skott för tyskar som låg sex veckor eller mer i staden innan man så småningom gick över till ett beskattningssystem med två kategorier; främmande respektive svenska skuttmän.

Det är också intressant att konstatera det kronologiska sambandet mellan de större politiska och ekonomiska kriserna under 1560- och 1590-talen och gästernas numerära utveckling och strukturförändringar. Som synes ökade antalet gäster respektive främmande och svenska skuttmän kraftigt under årtiondena efter respektive kris. Denna tillväxt var som framgått kombinerad med ett tillskott av nya grupper i längderna. Orsakerna till ökningen skulle mycket väl kunna ligga i ett befolkningstillskott som en följd av stadens återhämtning efter kriserna.

Under de skeden då gästerna ökade i antal låg som tidigare visats borgerskapet på en förhållandevis konstant nivå. När borgerskapet efter 1580-talets mitt börjar öka i storlek sker detta samtidigt med en minskning av antalet gästaskottsbetalande personer. Sannolikt fanns ett samband mellan dessa båda samtidiga men motsatta utvecklingsförlopp. Det är heller inte svårt att belägga en social rörlighet från gästerna till borgerskapet. Av nedanstående tabell (10.3.) framgår att denna rörlighet var intensivast under 1540-talet, åren omkring 1580 och 1600-talets början. Under 1570-talet och 1590-talet förefaller den ha varit obetydlig. Exempel finns också på en rörlighet i motsatt riktning men denna var av allt att döma av avsevärt mindre betydelse.

Relativt sett var övergången från gäster till borgare mest omfattande under 1540-talet. Mellan hälften och en tredjedel av köpsvennerna i 1541 och 1546 års gästaskottslängder blev senare borgare i kameral mening. Med få undantag var dessa medelhögt eller lågt beskattade som gäster och förblev detta även som borgare. Förklaringen till 1540-talets rörlighet över ståndsgränsen ligger sannolikt i att det årsskattebetalande borgerskapet då ännu omfattade delar av det som senare skulle bilda ett icke-borgerligt underskikt.

De bakomliggande orsakerna var sannolikt av liknande art under 1580-talet. Huvuddelen av de identifierade

Tabell 10.2. *Gästaskottsbetalande personer i Kalmar med främmande namnformer, hantverkarnamn och kvinnonamn.*

	1541	46	56	61	75	76	78	79	80	81	82	86	90	91	99	00	01	04	08
Gäster totalt	24	14	11	2	19	15	23	35	36	50	47	26	28	16	13	28	26	37	25
därav med:																			
främmande namn	5	4	3	2	11	8	9	9	11	21	18	10	10	11	10	15	14	27	21
hantverkarnamn	—	1	1	—	2	2	3	8	10	5	11	3	11	5	2	9	9	6	1
kvinnonamn	—	—	—	—	—	—	—	—	4	4	4	2	—	—	—	1	—	2	—

Källa: Smålands handlingar, Kalmar stad.

individerna var lågt eller medelhögt beskattade. Av förklarliga skäl utgjorde den stora andelen hantverkare ett nytt inslag, då dessa tidigare inte tagits upp bland de gästaskottsbetalande.

Mycket tyder på att större delen av denna förändring inträffade mellan åren 1585 och 1586. Då minskade antalet gäster i ett slag med närmare 45 procent. Samtidigt minskade också den konstaterade rörligheten dramatiskt. Av 1586 års gäster synes således ingen ha gått vidare till borgerskapet. Rörligheten återkommer vid 1590-talets början men i mindre skala än tidigare.

Värt att notera i sammanhanget är också att den genomsnittliga borgerliga årsskatten sänktes avsevärt mellan åren 1585 och 1586.

Det förefaller högst troligt att det föreligger ett samband mellan den kraftiga minskningen av antalet gäster mellan 1585 och 1586 och den samtidiga sänkningen av borgerskapets genomsnittliga årsskatt. På samma sätt bör det ha funnits ett samband mellan den konstaterade ståndsrörligheten från gäster till borgare under 1580-talets förra hälft och borgerskapets tillväxt under 1580-talets senare hälft. Ståndsrörligheten omkring 1580 skulle således kunna förklaras på två sätt. Antingen har man från stadsmyndigheternas sida medvetet avsett att lägga bredare skikt av stadsbefolkningen under årsskatt och använt skattesänkningen som ett medel för detta, eller har en skattesänkning med andra syften fått en breddning av borgerskapet som social konsekvens.

Oavsett förklaring tyder förändringen på att det i Kalmar vid denna tid fanns ett socialt skikt i borgerskapets periferi, vars kamerala och kanske också rättsliga ställning var svårdefinierad. Av allt att döma fanns det två lösningar på detta problem. Antingen kunde de aktuella individerna betraktas som gäster och läggas under gästaskott eller kunde de räknas till borgerskapet och därmed bli skyldiga att delta i borgerlig tunga. Det senare fallet tycks ha förutsatt någon form av lättnader i de borgerliga pålagorna. Formuleringarna i 1590-talets mantalsregister är symptomatiska i sammanhanget. 1591 talas dels om »borgare» som »hålla allan stadens rätt» eller »har makt till att utgöra stadens tunga» dels också om många som »liten råd har dock likväl hjälpa de något när så tränger». En liknande kategoriklyvning av borgerskapet återkommer 1593. Där talas om de som har någon förmögenhet och de som ligger under stadens tunga men har »liten råd till att hålla en karl till kost på en dag eller två...». 1596 används termerna »innismän» och »husarma» för att beteckna de mindre förmögna delarna av borgerskapet.

Den sociala verkligheten bakom 1580-talets rörlighetsmönster är svårgripbar. En förklaring kan ha varit, som redan påpekats, att marginal- och underskiktsgrupperna befann sig i tillväxt efter den stora krisen under 1560-talet. Denna förklaring harmonierar väl med de relativt gynnsamma yttre betingelser som rådde i Kalmar vid denna tid. Det är inte orimligt anta att staden befann sig i ett skede av viss återhämtning och expansion.

Att den största förändringen inträffade just årsskiftet 1585/86 kan ha speciella orsaker. Birgitta Lager har för Stockholms del konstaterat att antalet borgareder mångdubblades 1586. Hon sätter detta i samband med den politiska spänning som just då präglade relationen mellan Johan III och dennes broder hertig Karl. Borgareden innebar bland annat en trohetsed till konungen. Borgerskapet i Stockholm hade också strax innan uppmanats att vara konungen troget enligt edens innebörd.

Förändringen i Kalmar kan mycket väl ha utlösts av samma förhållanden som i Stockholm. Lager pekar emellertid även på andra faktorer av i sammanhanget sannolikt mer grundläggande betydelse. Utrikeshandeln hade goda konjunkturer. Samtidigt fördes »en stramare politik mot gästande utlänningar». Borgarederna under föregående år hade därtill varit få till antalet, vilket kan ha åstadkommit ett ackumulerat behov. Det är inte omöjligt att situationen i Stockholm under 1580-talet liknade den i Kalmar, med ett förhållandevis brett och växande socialt underskikt i borgerskapets utkanter.[4]

En annan gästkategori av intresse i det här sammanhanget är de utländska köpsvennerna och hantverkarna. I Stockholm utgjordes en betydande del av 1586 års nytillkomna borgare av denna kategori.[5] I Kalmar tycks

Tabell 10.3. *Ståndsrörlighet mellan gäster och borgare i äldre vasatidens Kalmar.*

	1541	46	56	61	75	76	78	79	80	81	82	86	90	91	99	00	01	04	08
Borgare → Gäst	—	1	—	—	—	—	1	—	1	—	2	2	—	—	—	1	1	1	—
Gäst → Borgare	13	5	2	—	—	1	—	4	6	8	12	—	4	2	1	2	5	4	3
Antal gäster totalt	24	14	11	2	19	15	23	35	36	50	47	26	28	16	13	28	26	37	25

Källa: Smålands handlingar, Kalmar stad.

situationen ha varit delvis annorlunda. Att döma av namnformerna var det inte så vanligt att främmande köpsvenner blev borgare före 1600. Efter denna tidpunkt däremot blev detta mer vanligt. Åtminstone sju av de främmande skuttmännen 1601, 1604 och 1608 blev sedermera borgare. De utländska näringsidkarnas upptagande i borgerskapet var med största sannolikhet vanligare än så. Bland hantverkarna fanns åtskilliga vilka troligen var av främmande härkomst.

Man kan även urskilja en strukturell förändring inom borgerskapet med främmande namnformer. Av allt att döma tenderar detta relativt sett att hamna på högre skattenivåer mot periodens slutskede. Fram till 1580-talets mitt ligger den genomsnittliga årsskatten för denna grupp omkring en och en halv gång högre än för borgaren i gemen. Därefter ökar gruppens relativa årsskattegenomsnitt till över två gånger borgerskapets, för att 1608 ligga så högt som drygt tre gånger det borgerliga genomsnittet. I stora drag följer denna utveckling en allmän utveckling hos det utrikeshandlande borgerskapet i staden.

Möjligen kan en del av denna förändring förklaras av en inflyttning till staden av utländska kapitalstarka köpmän. En sådan invandring har konstaterats i städer som Stockholm, Nyköping, Norrköping och Västervik mot slutet av 1500-talet och 1600-talets början.[6] Kalmar var en stad med en ekonomi starkt beroende av och integrerad i den internationella handeln. Ett ökat utländskt inflytande i de svenska städernas ekonomi bör ha givit utslag även i Kalmar. I synnerhet som stadens egen utrikeshandel vid 1600-talets början befann sig i en besvärlig situation.

Samtidigt bör dock betonas att det är förknippat med stora svårigheter att fastställa främlingsinslagets absoluta och relativa betydelse. Namnformen är av uppenbara skäl en otillförlitlig källa till en persons ursprung. Vissa felmöjligheter måste tas med i bilden av främlingarnas roll i såväl underskiktet som borgerskapet.

10.5. Personer med Kungl. Maj:ts fribrev.

Den relativt utförliga behandlingen ovan av gästerna har betingats av deras betydelsefulla roll som en marginalgrupp till borgerskapet. En annan intressant grupp i sammanhanget är de *personer* som utrustats *med fribrev* från de borgerliga pålagorna. Denna kategori finns särredovisad i mantalsregistren 1576, 1584, 1591 och 1593. Möjligen kan en del av de ospecificerade årsskattefria hushållen i 1609 års hjonelagslängd tillhöra samma grupp.

1591 redovisas det största antalet personer av denna kategori. 26 personer upptas då i längden, medan antalet två år senare sjunkit något till 20 personer. I mantalsregistren från 1576 och 1584 är antalet inte större än 5 respektive 4 personer. Möjligen har kungliga befrielser från borgerlig tunga blivit vanligare under 1590-talet. Klart är dock att gruppen som sådan under 1590-talet skiljer sig betydligt till sin sociala sammansättning från den år 1576 och 1584.

I 1584 års mantalsregister talas om »de som har Kungl. Maj:ts fribrev och är väl förmögna att hålla stadens tunga». Samtliga redovisade detta år är upptagna med minst en gård samt en eller några tomter eller hemman. Även 1576 är en av de redovisade personerna ägare till mer än en fastighet. Elin Nils Staffansson, troligen änkan efter rådmannen Nils Staffansson, står där upptagen med två gårdar. Av allt att döma har 1576 och 1584 års befriade hushåll till största delen tillhört ett mer välbärgat skikt av stadens befolkning. Flera av de redovisade personerna är kvinnor, varav några möjligen är änkor efter tidigare rådmän och borgmästare.

Denna kategori finns också representerad i 1590-talets mantalsregister med borgmästaränkan Mariett Pelle Katt. I övrigt är kvinnoandelen något lägre under 1590-talet än tidigare, ca ⅓ mot ½. Även under denna period torde det dock främst röra sig om änkor.

Cirka tre fjärdedelar av de befriade personerna har varit möjliga att identifiera i andra längdtyper, framför allt i borgerskapets årsskattelängder. Åtskilliga av dessa har av allt att döma befunnit sig i staden under lång tid innan de dyker upp i mantalsregistren som befriade från borgerlig tunga. Flera av dem som finns upptagna i 1590-talets mantalsregister finns således också med bland borgare och andra grupper redan i 1571 års Älvsborgs lösen.

Det föreligger en uppenbar skillnad i rörlighets- och förmögenhetsmönster mellan 1576 och 1584 års befriade å ena sidan och 1590-talets å den andra. I det senare fallet rör det sig nästan uteslutande om en rörlighet ut ur borgerskapet av huvudsakligen lågt beskattade individer. 1576 och 1584 däremot är rörlighetsmönstret mer oregelbundet med exempel på rörlighet i båda riktningarna. Även skattesatserna ligger högre under detta tidigare skede. Under 1590-talet återfinns dessutom tre hantverkarnamn utan motsvarighet i de tidigare mantalsregistren.

Det är tydligt att den ökning av antalet befriade hushåll som kan konstateras i längderna till stor del är betingad av att nya i huvudsak fattigare befolkningsgrupper, har erhållit Kungl. Maj:ts befrielse från borgerlig

tunga. Därmed faller även denna kategori väl in i bilden av ett växande socialt underskikt i borgerskapets periferi.

Till samma kategori hör också de innismän och lösa drängar som finns redovisade bland hantverkarna i 1596 års mantalsregister. En stor del av innismännen låg under årsskatt (⅔), medan ingen av de lösa drängarna synes ha tillhört borgerskapet.

10.6. Knektar och båtsmän.

Slutligen skall här bara i största korthet behandlas de kategorier som närmast bör betraktas som *marginalgrupper bland kronotjänarna.* I 1590-talets mantalsregister upptas ett drygt tiotal knektar som dragit till respektive kommit från Livland, »vilka likväl sina gårdar och stugor har här i staden». 1609 års hjonelagslängd redovisar under rubriken kronans tjänare ett 50-tal personer som under sommaren legat till sjöss. Gruppen domineras av båtsmän och styrmän men även sjöbefäl finns representerade. De flesta betalade full hjonelagsavgift, men åtskilliga erlade endast avgift som icke-gårdsägande »husmän».

1590-talets knektar och 1609 års båtsmän kan knappast betraktas som kronotjänare i egentlig mening. De har skrivits ut för tillfällig eller mer permanent tjänst i armé och flotta. Under tjänstgöringstiden var de avlönade av kronan. I övrigt torde de ha varit hänvisade till andra utkomstkällor. Sannolikt rekryterades de ur stadens ekonomiskt mindre bemedlade och mindre väletablerade skikt.

Den svenska statsmaktens begynnande militära expansion ställde stora krav på tillgängligt manskap. Utskrivningssystemet var ett sätt att lösa detta problem. Såväl städer som landsbygd fick ställa stora kontingenter soldater på fötter för den allt mer krävande krigföringen i främmande land och till sjöss. För städernas del fick denna pålaga i högre grad karaktären av reglerad förpliktelse när rikets borgerskap vid riksdagen i Örebro 1610 beviljade »... av var stad för sig, att varje tio borgare skola förskaffa en duglig karl till båtsman på skeppen; och när en dör undan, vilja vi åter skaffa en annan i stället igen. Men H.K.Mt. har nådigast lovat att löna samma folk, när de brukas om sommaren, men om vintern, när de åter komma hem, då skall var stad och var borgare hålla sin båtsman i borgläger till vårdag».[7]

Det är möjligt att städernas utskrivningsfolk ökade i antal under loppet av 1500-talet. Enligt 1610 års försäkran skulle Kalmar borgerskap vara skyldigt att ställa upp drygt femton båtsmän. Antalet var avsevärt fler i hjonelagslängden 1609. Företeelsen som sådan tycks inte ha varit ny när den först kommer till uttryck i 1590-talets mantalsregister. Redan i slottsräkenskapen 1542 finns en förteckning över båtsmän som »... är hemma i staden och fingo en försträckning uppå handen, på det de skulle alltid vara redobogne till VNH:s behov enär dem tillsagt varder». En skillnad mot senare tycks dock vara att några av dessa båtsmän samtidigt var borgare. Av de sammanlagt femton har fem återfunnits i 1541 års årsskattelängd med skattesatser i medelhög eller låg nivå. Av allt att döma räknades inte utskrivningsfolket senare till det årsskattebetalande borgerskapet. Orsaken till denna skillnad kan givetvis inte fastställas med säkerhet. En förklaring kan dock vara att borgerskapet av allt att döma omfattade större delar av stadens befolkning under 1540-talet än senare.

11. Staden i ett jämförande perspektiv

11.1. En utvecklingskurva för äldre vasatidens Kalmar.

Genom det bevarade kamerala källmaterialet ges en möjlighet att uppskatta utvecklingen av Kalmars hushållsantal under perioden. Resultatet återges i diagram 8 nedan. Borgerskapet och kronotjänarna torde tillsammans ha utgjort ⅔–¾ av stadens totala hushållsbildande befolkning. Redovisningen av de övriga befolkningskategorierna i staden var som tidigare framhållits mera sporadisk och ojämn. För att ändå ge en uppfattning om storleken av dessa grupper har de lagts in i diagrammet för de år de syns bäst redovisade (1576, 1591 och 1609). Ytterligare referenspunkter till stadens totala huhållsantal ger de bevarade extraskattelängderna från Älvsborgs lösen 1571 och hjonelagsbeskattningen 1609 samt mantalsregistren från åren 1576, 1584, 1591, 1593 och 1596. Uppgifterna ur dessa längder avviker som mest från uppgifterna i diagram 8 med cirka 10 procent.

Det torde vara överflödigt att understryka osäkerhetsmomenten i diagram 8. Kurvan kan inte göra anspråk på att »bevisa» något om Kalmars hushållsantal, utan måste betraktas som en underbyggd hypotes och ett underlag för tolkningar av stadens utvecklingsbetingelser i stort.

Diagram 9 är ett försök att mera förenklat åskådliggöra utvecklingen under olika skeden. Det bygger på dels diagram 8 och dels antagandet att en stor del av

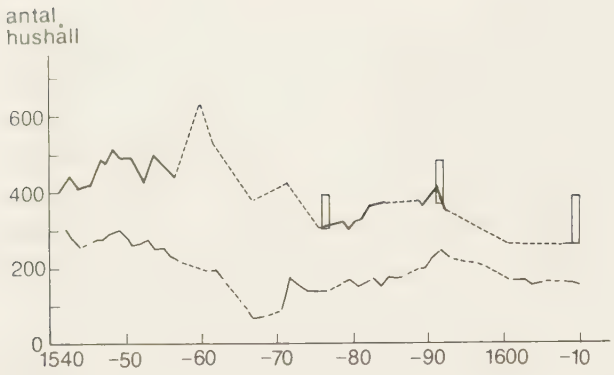

Diagram 8. Hushållsbildande befolkning i Kalmar ca 1540–1610.

Källa:
Smålands handlingar, Kalmar slott, löne-, mönster- och förtäringsmantalslängder; Smålands handlingar, Kalmar stad, årsskattelängder; Städers akter, Kalmar-Karlshamn, vol. 12; Landskapshandlingar, Smålands handlingar, hjonelagslängder, 1609:3 B.

Teckenförklaring:
Understa kurvan = borgerskapet.
Översta kurvan = borgerskapet + Kungl. Maj:ts tjänare.
Staplarna = övriga befolkningskategorier.

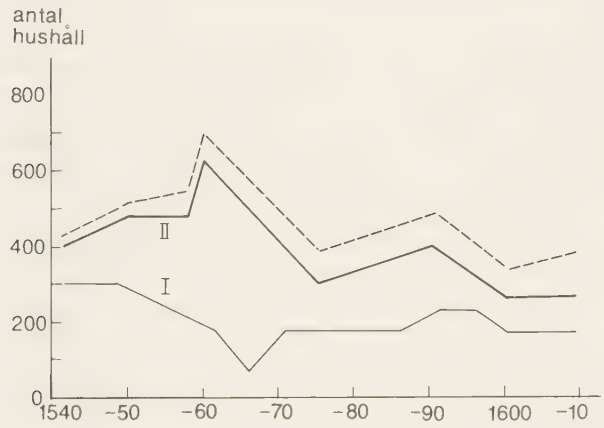

Diagram 9. Schematisk beskrivning av det totala hushållsantalets utvecklingstrender i Kalmar ca 1540–1610.

Teckenförklaring:
--- = Totalt hushållsantal.
I = Borgerskapet.
II = Kungl. Maj:ts tjänare + borgerskapet.

Källa: Se diagram 8.

det senare 1500-talets underskikt och marginalgrupper under 1540-talet räknades till borgerskapet.

Diagrammen 8 och 9 illustrerar två tendenser av intresse i det här sammanhanget, dels en långsiktig tendens till stagnation eller tillbakagång och dels ett mer kortsiktigt fluktuerande utvecklingsmönster med omväxlande expansions- och regressionsperioder.

Osäkerhetsmomenten till trots talar det mesta för att hushållsantalet i Kalmar 1610 var något lägre eller ungefär lika stort som 1540. Av allt att döma var det sammanlagda antalet borgare och kronotjänare lägre 1610 än borgerskapet ensamt cirka sjuttio år tidigare. Även vid en jämförelse mellan det totala hushållsantalet sådant det framstår i 1609 års hjonelagslängd och det sammanlagda antalet borgare och kronotjänare omkring 1540 framstår en stagnation eller knapp tillbakagång som den rimligaste slutsatsen.

Kalmars stagnerande utveckling är anmärkningsvärd mot bakgrund av de expansionstendenser som vid denna tid präglade samhällsutvecklingen i övrigt. En stor del av Kalmars särutveckling kan sannolikt förklaras av de speciella funktioner som bildade stadens grundläggande existensbetingelser. En närmare undersökning av de mer kortsiktiga förändringarna i utvecklingen ger en viss belysning åt detta problem.

Det är möjligt att urskilja fyra utvecklingsskeden med varandra motsatta utvecklingstendenser. 1540- och 50-talen samt återigen 1570- och 80-talen dominerades således av expansion, medan 1560-talet och perioden efter 1590-talets mitt i huvudsak präglades av tillbakagång. Expansionsperioderna sammanföll med relativt lugna och fredliga yttre omständigheter. Tillbakagångarna däremot kan sättas i samband med genomgripande ekonomiska, sociala och politiska kriser i stadens historia.

I ett övergripande perspektiv framstår detta utvecklingsmönster som karaktäristiskt för äldre vasatidens Kalmar. Under normala förhållanden dominerade uppenbarligen de expansiva tendenserna. Dessa har emellertid hejdats och resultaten av dem motverkats av de ofta återkommande kriserna. Stagnation blev det långsiktiga resultatet av denna situation.

Kriserna i stadens historia stod i ett nära samband med militära uppgörelser i tiden. Kalmars roll som militär knutpunkt, stadens utsatta geografiska läge och tidsperiodens allmänt oroliga karaktär blev i längden en hämmande grundbetingelse. De sammanhängande fredsperioderna under äldre vasatid blev sällan längre än ett tjugotal år. Det är symptomatiskt att den här behandlade epoken med det s.k. Kalmarkriget utmynnar

i en av de svåraste kriser som drabbade staden under dess långa förindustriella historia. Ingenting tyder på att situationen var speciell under äldre vasatid. Både före och efter denna period blev staden den olyckliga centralpunkten för mer eller mindre dramatiska militära konflikter. Detta var oundvikligt så länge Kalmar utgjorde gränsfästning mot Danmark, dvs. till Roskildefreden 1658.

Bilden av utvecklingens orsaker kan dock nyanseras ytterligare. Tidigare har argumenterats för att en allmänt utbredd ekonomisk expansion liksom statsförvaltningens tillväxt skapade gynnsamma betingelser för en viss urbanisering av samhället. Statsmaktens växande resurser och centralisering av dessa till städerna gav sysselsättning. Den växande internationella handeln torde ha varit den viktigaste »borgerliga» kapitalbildnings- och tillväxtfaktorn åtminstone i exportstäder av Kalmars typ.

Expansionsfaserna i Kalmars utveckling kan mycket väl sättas i samband med dessa mer allmänna samhällstrender. Under 1540- och 50-talen synes således kronosektorns expansion ha varit den viktigaste tillväxtfaktorn, medan borgerskapets ökning bidrar med en stor del av förklaringen till 1570- och 80-talens tillväxt. Underskiktens förändringar är som tidigare framhållits mer svåråtkomliga. Skall några antaganden vågas blir det dock frågan om tillväxtperioder dels under 1550-talet som en följd av borgerskapets tillbakagång, dels under 1570-/80-talen och 1600-talets inledning i samband med återhämtningarna efter de föregående kriserna.

Statsmaktens resurstillväxt och ökande inflytande över lokalsamhället synes för Kalmars del ha fått de största konsekvenserna under Gustav Vasas tid och kulminerat under hans son Eriks korta vistelse i staden 1558–1560.

Ökningen i den internationella handeln har inte givit något synligt resultat i form av ett växande borgerskap under 1540- och 50-talen, vilket möjligen kan förklaras av den utgallring av fattigare borgare som ägde rum under denna tidsperiod. Borgerskapets ökning under 1580-talet kan däremot ha samband med de expansiva ekonomiska tendenserna i allmänhet. Vissa tecken tyder på att Kalmar kan ha haft en viss tillväxt i exporten under samma skede. En liknande orsak kan också ligga bakom tillväxten av antalet »gäster» under 1580-talets början liksom den kraftiga ökningen av de s.k. »skuttmännen» under 1600-talets inledande decennium.

Det är således möjligt att de allmänna tendenserna i det omgivande samhället har satt sina spår i Kalmars utveckling. Samtidigt förefaller det emellertid också som om den långsiktiga stagnationen i staden inte bara har haft sin förklaring i de återkommande kriserna. Kalmars utrikeshandel kan exempelvis inte visas ha haft någon långsiktig expansiv utveckling. Tvärtom är stagnationstecknen även här det dominerande inslaget i utvecklingen. Under de akuta krisskedena uppstod direkta svårigheter för utrikeshandeln. Men denna kan även på ett mer indirekt sätt ha påverkats av de ekonomiska bindningarna till hansestäderna. Tecknen på en anpassning av stadens utrikeshandel till den allt viktigare direkta handeln med Västeuropa kommer sent och är inte särskilt påtagliga. Möjligen kan det fortsatta beroendet av de nordtyska hansestädernas förmedlande roll ha inneburit en hämsko för utvecklingen av Kalmars kontakter med de expansiva västliga marknaderna.

Även kronosektorn uppvisar en långsiktigt stagnerande tendens. Det expansiva skedet under 1540- och 50-talen avbryts och övergår närmast i en tillbakagång. Denna förändring har till en del sannolikt haft ett samband med de försämrade statsfinanserna under Gustav Vasas söner. Samtidigt kan nya mer utåtriktade politiska målsättningar ha bidragit till stagnationen.

En stor del av den nödvändiga upprustningen av Kalmars militära och förvaltningsmässiga resurser genomfördes redan under Gustav Vasas tid. Den nya utåtriktade krigspolitiken under dennes söner medförde en annan användning av de finansiella tillgångarna än tidigare. Militära förband och krigsförvaltningar på andra sidan Östersjön slukade större andelar av de knappa tillgångarna. Det finansiella utrymmet för en ytterligare utbyggnad av det inhemska förvaltnings- och försvarssystemet minskade. Kronans roll som en viktig inhemsk »urbaniseringsfaktor» kan därmed ha avtagit.

11.2. Kalmars befolkningsstorlek.

Som ofta framhållits i tidigare forskning kan 1500-talsstädernas folkmängd inte fastställas med någon större exakthet. Kalmar utgör inget undantag därvidlag. Det är i främsta rummet källornas beskaffenhet som lägger hinder i vägen. Det tillgängliga källmaterialet utgörs huvudsakligen av olika slags skatte- och mantalslängder. Dessa skulle oftast fungera som räkenskapsverifikationer, inte som folkräkningar. I allmänhet redovisas endast de befolkningskategorier som direkt berördes av räkenskapsföringen, exempelvis de som befann sig på en institutions lönelängd eller var skattepliktiga i någon form. Som torde ha framgått tidigare lämnades ofta adelsmän, fattiga befolkningsskikt och enskilda skattefria individer utanför redovisningen i skattelängderna.

Även i sådana fall då skattefria grupper togs med, saknas emellertid stora delar av befolkningen. 1500-talets beskattningar inriktades mestadels på de enskilda förmögenheterna. Vid redovisningen intresserade man sig därför främst för de individer, som förvaltade den enskilda egendomen, dvs. i regel hushållets huvudman. I vissa fall när beskattningen gällde fast egendom av typen hus, gårdar, tomter etc. förtecknades den person som ägde eller disponerade fastigheten i fråga.

Den här redovisningsmetoden var ett genomgående drag i 1500-talets uppbördssystem, oavsett om beskattningen gällde städer eller landsbygd. Först vid 1600-talets början övergick man till personbeskattningar och därmed gradvis förbättrade redovisningar av de övriga hushållsmedlemmarna. Konsekvensen har blivit att de individer, som upptas i de kamerala längderna från den här aktuella perioden, står som representanter för antingen ett hushåll eller en ibland flera gårdar. Stora befolkningsgrupper som hustrur, barn, tjänstefolk ställdes utanför redovisningen.[1]

En uppskattning av befolkningens storlek måste således utgå från ett redovisat antal individer, som representerar att antal andra individer inom ramen för exempelvis en familj, ett hushåll eller en gård. Storleken av de oredovisade befolkningsgrupperna måste uppskattas på ett eller annat sätt.

Vanligen har man utgått från att det råder en någorlunda stabil relation mellan exempelvis antalet hushåll och den totala befolkningens storlek. Problemet har varit att finna en tillförlitlig siffra som uttrycker denna relation, dvs. antalet personer per hushåll. Buden har varierat.

I takt med forskningens framsteg har man också fått allt klarare för sig att den genomsnittliga hushållsstorleken är i hög grad beroende av sådana faktorer som tidsperioden och den sociala utvecklingsnivån, det kulturella sammanhanget, den näringsgeografiska strukturen m.m. De nya demografiska kunskaperna har medfört en växande kritik mot de etablerade metoderna för folkmängdsberäkningar i förindustriell tid.[2]

Otvivelaktigt blir folkmängdsberäkningar baserade på 1500-talets kamerala längder behäftade med stora felmarginaler. Trots dessa brister har folkmängdsuppskattningar ett intresse i sig. Deras värde ligger framför allt i det jämförande syftet. Jämförelser över långa tidsperioder eller mellan olika samhällstyper torde vara omöjliga utan någon form av befolkningsuppskattningar.

En beräkning av Kalmars folkmängd måste således utgå från dels en bedömning av stadens hushållsantal och dels en uppskattning av den genomsnittliga hushållsstorleken. Stadens hushållsantal diskuterades redan i föregående avsnitt. Inslaget av rekonstruktion är påtagligt men nödvändigt mot bakgrund av källmaterialets brister. Osäkerhetsmomentet torde vara störst för perioden före 1560, då källmaterialet är ofullständigare än senare.

Hushållsantalet i Kalmar varierade uppenbarligen kraftigt. Omkring 1560 och vid 1590-talets början uppnåddes av allt att döma toppvärdena, medan de lägsta noteringarna återfanns vid periodens början, omkring 1575 och vid 1600-talets inledning. I absoluta tal kan antalet uppskattningsvis ha pendlat mellan cirka 700 och 400 hushåll (diagram 9). Tabell 11.1 nedan redovisar det uppskattade hushållsantalet vid utvecklingens viktigaste vändpunkter.

Tabell 11.1. *Uppskattning av Kalmars hushållsantal vid vissa tidpunkter 1540–1610.*

	1540	1560	1575	1590	1610
Antal hushåll	450	700	400	500	400

Källa: Diagram 8 och där anförda källor.

Det är givet att ovanstående redovisning av Kalmars hushållsantal endast kan ses som en grov bedömning. Inga bevarade längder upptar mer än cirka 450 hushåll. Vid en jämförelse med bevarade extraskattelängder och mantalsregister är ovanstående hushållsuppskattningar som mest drygt 10 procent högre. Inte desto mindre framstår en sådan »uppräkning» av Kalmars hushållsantal som försvarlig mot bakgrund av de ofta lätt påvisbara ofullständigheterna i källmaterialet.[3]

Hur stort var då det genomsnittliga hushållet?

Som redan tidigare framhållits varierar den genomsnittliga hushållsstorleken med en rad ekonomiska, sociala och kulturella faktorer. Även uppfattningarna härom har varierat. Traditionellt har man gärna föreställt sig det förindustriella samhället uppbyggt av stora och komplexa hushåll, med ett markant inslag av flergenerationsfamiljer. Under trycket av en fortlöpande vetenskaplig prövning har efter hand denna föreställning modifierats och delvis vänts i sin motsats. Den rena kärnfamiljen med enbart barn och föräldrar har framstått som den dominerande familjetypen. I takt med de senaste decenniernas breddning och fördjupning av forskningen har bilden ytterligare nyanserats. Motsatsställningarna stora-små hushåll respektive storfamiljer-kärnfamiljer framstår som allt mindre givande. I stället har problem rörande hushållsbildningens variationer mellan olika sociala skikt och olika ortstyper skjutits i förgrunden.

Det är knappast det genomsnittliga hushållets absoluta storlek som utgör det viktigaste metodiska problemet i sammanhanget, utan dess egenskap av medelvärde. Det är inte givet att den genomsnittliga hushållsstorleken i 1500-talets Kalmar låg nära ett allmänt genomsnitt. Spridningen var stor och staden kan ha legat var som helst inom ett relativt brett intervall. Mot bakgrund av den kännedom vi äger om de hushållsstorlekar som synes ha varit normala i de svenska 1700-talsstäderna och även i andra sammanhang förefaller dock gränsvärdena 4 respektive 6 vara användbara.[4]

Med utgångspunkt från de tidigare uppskattningarna av Kalmars hushållsantal skulle stadens folkmängd beräknad på hushållsstorlekarna 4, 5 respektive 6 personer bli följande:

Tabell 11.2. *Uppskattning av Kalmars folkmängd vissa år 1540–1610.*

	1540	1560	1575	1590	1610
Antal hushåll	450	700	400	500	400
Beräknad folkmängd:					
4 personer/hushåll	1800	2800	1600	2000	1600
5 personer/hushåll	2250	3500	2000	2500	2000
6 personer/hushåll	2700	4200	2400	3000	2400

Det tjänar inget syfte att ytterligare understryka metodens felkällor. En beräkning av den här typen ger en teoretisk folkmängdssiffra, som utifrån kända fakta kan göra anspråk på större eller mindre sannolikhet. Mycket närmare sanningen är det knappast möjligt att komma. Däremot föreligger vissa möjligheter till alternativa beräkningsmetoder, vilka skulle kunna tjäna som en kontroll av de ovan framtagna siffrorna.

I 1609 års hjonelagslängd kan man med hjälp av skattesatsernas storlek skilja mellan ensamstående och gifta hushållsföreståndare. Undantag gäller dock de husarma vilka saknar angiven skattesats. Med gissningen att cirka ¼ av de husarma hushållen utgjordes av fullständiga hjonelag, dvs. gifta par, skulle antalet vuxna redovisade individer uppgå till cirka 725 personer. Denna siffra kan antas ungefärligen representera stadens vuxna befolkning, med undantag för de allra äldsta, de som var 60 år eller mer. En ytterligare komplettering av den redovisade befolkningen bör således innefatta barn, tjänstefolk, äldre och okänd underredovisning. Birgitta Lager räknar med att denna befolkningsandel utgjorde cirka 60 procent av totalbefolkningen, vilket överfört på Kalmar skulle ge en befolkningssiffra omkring år 1610 på drygt 1800 personer.[5]

En annan alternativ beräkningsmetod baserar sig på en uppskattad genomsnittlig befolkningstäthet i förindustriella stadssamhällen. Metoden är avsevärt otillförlitligare än beräkningar grundade på hushållsgenomsnitt, men kan tjäna som en kontroll av rimligheten i dessa. De europeiska städernas befolkningstäthet varierade vid denna tid inom mycket vida ramar. Siffror på 1000 personer per hektar förekommer men tillhör extremvärdena. Normalt uppges betydligt lägre värden. Den engelske forskaren Russel betraktar 100–120 som ungefärliga medelvärden för de medeltida städerna. Mera tätbefolkade städer kunde nå upp till 200. Mols anger siffran 300 för den bebyggda delen av 1500- och 1600-talens städer. För den nordvästra delen av Europa räknar han med en hälften så hög genomsnittlig täthet. Utifrån Birgitta Lagers uppskattningar skulle folktätheten i Stockholm uppgå till 280–290 personer/hektar.[6]

Om man utesluter 10 procent för befolkningen på malmen skulle motsvarande beräkningar på äldre vasatidens Kalmar ge cirka 100–150 personer per hektar vid de tidpunkter då stadens befolkning sannolikt var relativt liten. Toppvärdena omkring 1560 och 1590 skulle ge täthetssiffror på 170–250 respektive 120–180 personer per hektar. Inga av dessa siffror kan på något sätt betraktas som orimliga. De ligger med goda marginaler inom de ramar som anges av Russels och Mols uppskattningar. Inte heller en jämförelse med Stockholms siffror ger anledning till oro. Det är mycket sannolikt att Kalmar hade en lägre befolkningstäthet än det samtida Stockholm, som redan under 1500-talet hade blivit ett för Sverige ovanligt utvecklat stadssamhälle, avsevärt större och med en större andel stenhus och flervåningshus än någon annan svensk stad.[7]

Slutsatsen måste bli att Kalmars invånarantal under äldre vasatid normalt sett torde ha hållit sig inom intervallet 2000–2500 personer. Under vissa perioder, framför allt då omkring 1560 och under 1590-talet, kan invånarantalet ha varit något större. Inte mycket talar dock för att staden under någon längre tid skulle ha legat utanför dessa gränsvärden.

I ett förlängt tidsperspektiv framstår äldre vasatidens Kalmar som en befolkningsmässigt stabil stadsbildning. Med en befolkning på 2000 till 2500 torde staden ha varit i väsentligen samma storleksordning som 200–250 år tidigare, dvs. under hög- och senmedeltiden. Inte heller med blicken riktad framåt i tiden framträder några avgörande förändringar förrän relativt sent. Ännu vid 1700-talets mitt tycks således befolkningstalet ha hållit sig omkring 2600–2800 invånare. Då hade dessutom av allt att döma en viss befolkningstillväxt ägt rum från 1730 och framåt. Det är fullt möjligt att

äldre vasatidens »gamla stad» var lika stor som eller periodvis till och med något större än arvtagaren på Kvarnholmen 100–150 år senare.[8]

Med det förindustriella Kalmar betraktat i ett långtidsperspektiv blir således intrycket av demografisk stagnation ofrånkomligt. Efter en första expansiv fas under 1200-talet tycks staden ganska snart ha nått taket för sina utvecklingsmöjligheter. Först med 1700-talets begynnande upplösning av den traditionella samhällsstrukturen och den åtföljande allmänna befolkningstillväxten ändrades situationen. Då inleddes den utvecklingsprocess, som så småningom skulle skapa dagens moderna tätort på cirka 50 000 invånare.[9]

11.3. Kalmar och utvecklingen på landsbygden.

Bebyggelseutvecklingen på landsbygden står inte i något direkt orsakssamband med utvecklingen i närliggande stadssamhällen. I den mån ett ökat gårdstal återspeglar en befolkningstillväxt på landsbygden kan detta ses som en positiv förutsättning snarare än en direkt orsak till stadstillväxt. Nykolonisering måste i 1500-talets utpräglat agrara samhälle ha framstått som den naturliga försörjningsvägen för de uppväxande generationerna. Inflyttning till de relativt små och få städerna hade sin givna begränsning i det utrymme som lämnades av deras arbetsmarknad.

Trots detta finns det anledning att räkna med ett mer allmänt samband mellan bebyggelsetillväxt och stadstillväxt eller urbanisering. En långvarig och geografiskt utbredd agrar expansion bör i längden ha fungerat som en stimulans till stadstillväxt. En dylik situation rådde av allt att döma både ute i Europa, i Sverige i allmänhet och i sydöstra Småland 1500-talet igenom.

Som redan tidigare har framhållits är Kalmars stagnerande utveckling anmärkningsvärd sedd mot den allmänna ekonomiska och befolkningsmässiga bakgrunden. Visserligen föreligger stora metodiska problem vid en jämförelse mellan landsbygds- och stadsutveckling. Det är dock tydligt att Kalmar i ett långtidsperspektiv genomgick en helt annan och stagnerande utveckling i jämförelse med de närliggande häradenas påtagliga bebyggelseexpansion. Det förefaller uppenbart att staden inte förmådde »suga upp» någon större del av den befolkningsökning som bör ha legat bakom denna bebyggelseexpansion.

Orsakerna till den uteblivna tillväxten för Kalmar är givetvis svåra att fastställa. De ofta återkommande kriserna ingår sannolikt som en del i förklaringen. Detta kan dock inte vara hela sanningen. Den omgivande landsbygden drabbades liksom Kalmar hårt av de militära konflikterna. Återhämtningarna på landsbygden synes emellertid ha varit relativt snabba, och utvecklingen på sikt var expansiv. I Kalmar däremot utvecklades återhämtningsperioderna under äldre vasatid aldrig till någon varaktig tillväxt.

Det förefaller rimligast att söka förklaringen i utvecklingen av stadens arbetsmarknad. Denna var betingad främst av stadens funktioner. Ingen av Kalmars viktigaste specialfunktioner synes ha genomgått någon avgörande långsiktig ökning under perioden i fråga. Inte heller några betydelsefulla nya funktioner synes ha tillkommit. Följden blev sannolikt en stagnerande arbetsmarknad. Landsbygdens befolkningstillskott fick söka sig till andra arbetsmarknader framför allt då inom de traditionella jordbruksnäringarna.

Den bristande överensstämmelsen mellan utvecklingen i Kalmar och den angränsande landsbygden gäller framför allt den långsiktiga tendensen. Vad beträffar de mer kortvariga variationerna är skillnaderna mindre påtagliga. Tvärtom kan man härvidlag konstatera en uttalad parallellitet.

Ökningen av antalet hushåll i Kalmar under 1540- och 1550-talen var samtidig med en gårdstalsökning på landsbygden. Den kraftiga tillbakagången under 1560-talet tar sig uttryck i jordeböckerna i en omfattande ödeavkortning, dvs. skattebefrielse för eller nedläggning av jordbruksenheter. Den relativa återhämtningen och tillväxten i Kalmar på 1570- och 1590-talen låg i tiden parallellt med en återupptagen kolonisation i grannhäradena. Kalmars plötsliga tillbakagång under 1590-talets senare hälft hade en motsvarighet i avtagande kolonisering och ökad skatteavkortning på landsbygden.[10]

Likheten i utvecklingsförloppen är så pass påtaglig att den åtminstone till en del måste återföras på gemensamma orsaker. Det är uppenbart att tidens oroligheter med krig, epidemier och periodvis hungersnöd drabbade både stad och landsbygd. I tider av mer djupgående kriser ökade antalet fattiga, egendomslösa och rotlösa individer. Åtskilliga av dessa drog till städernas föregivna överflöd. Detta hände uppenbarligen Kalmar under 1560-talet. Försörjningssvårigheter liksom allmänna sociala problem blev följden. Till detta kom av kriserna skapade störningar i det normala resurstillflödet till staden, med tillfälliga avbrott av de viktiga ekonomiska förbindelserna mellan stadens inhemska omland och den internationella marknaden. Under mera långvariga krissituationer som den under 1560-talet måste detta ha skapat en mycket svår social och ekonomisk situation i staden.

Samtidigt är det sannolikt att den expansiva utvecklingen på landsbygden bildade en betydelsefull förutsättning för att staden överhuvudtaget lyckades återhämta sig efter de svåra kriserna. En inflyttning av arbetskraft måste ha underlättat en sådan utveckling upp till de ramar som gavs av stadens funktioner och storleken på dess arbetsmarknad.

Ytterligare en intressant utvecklingstendens som förefaller vara gemensam hos Kalmar och den omgivande landsbygden är den påtagliga ökningen av olika sociala underskikt. Lars Olof Larsson har således konstaterat en generell ökning av antalet helt eller delvis skattebefriade gårdar omkring år 1600. En del av denna ökade skatteavkortning hade sin främsta orsak i kriser av mer tillfällig art. Larsson menar emellertid också att den tilltagande s.k. ödeavkortningen i stor utsträckning måste uppfattas som en medveten strävan att bättre fördela det ökade trycket av extraskatter efter reell skatteförmåga. I samma termer tolkar han en konstaterad ökning av hemmansklyvningen, och det procentuellt sett stabila men i absoluta tal ökande antalet »husmän», dvs fattiga.[11]

Uppenbarligen fick utvecklingen på landsbygden i stora drag samma konsekvenser som i Kalmar. Skattesystemet differentierades för att bättre passa en föränderlig social och ekonomisk verklighet. I denna förändring var ett hårdnande skattetryck en viktig faktor. Till bilden hör också den avtagande avkastning som följde med nyodlingen på marginella oftast sämre jordar och klyvningen av de äldre hemmansenheterna. De ekonomiskt mindre bärkraftiga nyetablerade gårdarna och torpen kunde inte fullt ut klara kronans växande skattekrav.

11.4. Kalmars ställning bland Sveriges städer.

En befolkningssiffra på 2 000–2 500 invånare ter sig tämligen blygsam betraktad med dagens ögon. Inte desto mindre var redan det medeltida Kalmar en betydande stad. Mot slutet av 1200-talet hade den utvecklats till en av rikets viktigaste militära, administrativa och merkantila knutpunkter. Dess växlande öden under följande sekler bekräftar den strategiska roll staden spelade i det medeltida samhället. Kalmar var inte endast en viktig utan också en relativt stor stad mätt med dåtida svenska mått.

Även under äldre vasatid torde Kalmar ha varit en förhållandevis stor och betydande stad. Stockholm var utan jämförelse rikets största stad, med en uppskattad folkmängd vid 1580-talets början på 7 500–8 000 invånare. Trettio år senare kan huvudstadens folktal ha uppgått till 10 000–12 000. I övrigt hör det till undantagen att 1500-talsstädernas befolkningar i svensk forskning uppskattas till mer än 2 000 invånare.[12]

27. Här har Olaus Magnus skildrat ett svedjeland i skogarna.

Vid en jämförelse med kontinentala förhållanden blir Kalmars position något mer blygsam. Med ovan angivna befolkningssiffror skulle staden närmast kunna betraktas som en småstad eller en liten medelstor stad. Enligt gjorda uppskattningar uppgick invånarantalet i de största hansestäderna till 20 000–30 000 personer. De verkligt stora europeiska metropolerna kunde nå upp till 150 000 invånare och mer. Samtidigt står det dock klart att småstäder på något eller några tusen invånare dominerade bilden även nere på kontinenten. Enligt den franske forskaren Braudel låg 90–95 procent av de europeiska städerna före år 1500 under den beskedliga gränsen 2 000 invånare. Andelen kan ha varit något men inte väsentligt mindre under 1500-talet.[13]

En viss uppfattning om Kalmars ställning bland 1500-talets svenska städer ges av de olika typer av beskattningar som då och då drabbade dem. En sammanställning av några sådana återges i nedanstående tabell.

Tabellen redovisar dels de tio hårdast beskattade städerna i Sverige och dels de städer som geografiskt sett var Kalmars viktigaste konkurrenter.

Som framgår hörde äldre vasatidens Kalmar till den svenska riksdelens främsta städer. I beskattningarna från 1500-talets senare del och 1600-talets början pendlar stadens position mellan andra/tredje och femte plats i rangordningen. Vid taxeringen 1526 delar Kalmar sjätte plats med Söderköping. Det är dock möjligt att den fastställda värderingen på skattepersedlarna något underskattade götalandsstädernas

Tabell 11.3. *Kalmars position bland Sveriges städer enligt vissa beskattningar 1526–1604.*

A. De tio viktigaste städerna.
B. Städer i Småland.

1526	Järn	Oxhudar	Kohudar	Värde
Hjelpegärd	Skeppund	Antal	Antal	Mark
A.				
Stockholm	120			450
Uppsala	48			180
Arboga	48			180
Enköping	48			180
Gävle	48			180
Kalmar		100		150
Söderköping		100		150
Västerås	36			135
Nya Lödöse		60		90
Nyköping	24			90
B.				
Jönköping			100	75
Växjö		20		30
Västervik			20	15
Eksjö			10	7½

1572	
Lånesilver	Lod
A.	
Stockholm	16 000
Nya Lödöse	3 200
Kalmar	3 200
Söderköping	2 560
Gävle	2 400
Vadstena	2 240
Västerås	1 920
Arboga	1 760
Uppsala	1 129
Lidköping	960
B.	
Jönköping	800
Västervik	800
Växjö	128
Eksjö	32

Tabell 11.3. Fortsättning.

1587-1604		1604	
Årlig taxa	Ungerska gyllen	Månadspenningar	Daler
A.		A.	
Stockholm	300	Stockholm	175
Nya Lödöse	150	Nya Lödöse	83
Söderköping	120	Söderköping	70
Kalmar	100	*Kalmar*	70
Gävle	90	Norrköping	70
Norrköping	90	Gävle	52
Västerås	60	Jönköping	35
Uppsala	50	Nyköping	35
Hudiksvall	50	Vadstena	35
Jönköping	50	Linköping	35
B.		B.	
Västervik	15	Växjö	23
Växjö	10	Västervik	16
Eksjö	5	Eksjö	16

Anmärkning: Tabellen omfattar endast städer i det dåtida egentliga Sverige.

Källor: Forssell 1875, s 82ff; PSS III: 188, 375; IV: 168.

relativa skatteförmåga. Möjligen var Kalmar och Söderköping ekonomiskt jämbördiga med de svealandsstäder som taxerats till 48 skeppund järn.

Att Kalmar även under förra hälften av 1500-talet räknades som en av rikets förmögnaste städer blir uppenbart när staden vid 1540-talets ingång får sin årliga skattskyldighet gentemot kronan fixerad till 400 mark danska eller i svenskt mynt 300 mark. Under Gustav Vasas regentperiod tycks denna summa mer permanent ha överträffats endast av Nya Lödöse. I övrigt var det endast mer tillfälliga skatteregleringar som sporadiskt förde upp vissa städer i Kalmars nivå.[14]

Den här typen av jämförelser ger i första hand en bild av städernas relativa skatteförmåga sådan den uppfattades ensidigt av kronan eller sådan den framstod efter förhandlingar mellan städernas representanter och kronan. Politiska, sociala, ekonomiska och andra tillfälligheter kan givetvis ha påverkat de enskilda skattebeloppens fixering vid olika tillfällen. Sannolikt återspeglas dock de väsentligaste dragen i städernas ekonomiska styrkeförhållanden.

Kalmar låg således i en grupp av städer som intog en andrarangsställning efter Stockholm, vars ledande ställning är odiskutabel. Till denna grupp hörde också vad beträffar senare hälften av 1500-talet Nya Lödöse, Söderköping, Norrköping och Gävle, samtliga

i likhet med Kalmar betydande exportstäder vid östersjö- eller nordsjökusten. Vid periodens början intog även Uppsala och Arboga framskjutna positioner. Uppsala var rikets viktigaste kyrkliga centrum medan Arboga kan sägas representera bergslagsområdet med dess speciella näringsstruktur.

Vid en jämförelse med sina småländska grannar framstår Kalmar som den klart ledande staden. Även Jönköping synes ha utvecklats till en allt mer betydande stad, medan de övriga av allt att döma intog relativt beskedliga positioner.

Ingenting tyder på att de tidigare konstaterade stagnationstendenserna i Kalmar har påverkat stadens relativa skatteförmåga, eller åtminstone den officiella bedömningen av densamma. Kalmar bibehöll uppenbarligen sin framskjutna ställning i skattehänseende ända in i 1600-talets inledningsskede. Vid fastställandet av 1604 års månadspenningar taxerades staden till ett belopp, som gav en med Söderköping och Norrköping delad tredje plats.

En orsak till detta kan vara handelsstaden Kalmars relativa ekonomiska styrka. En annan förklaring som kan tänkas är den eftersläpning i förhållande till den faktiska verkligheten som tycks ha påverkat de officiella bedömningarna av städernas rangordning. I dessa bedömningar ingick också andra moment än ekonomisk styrka och storlek.

Så exempelvis rankades Kalmar så högt som på tredje plats i städernas officiella ordning vid riksdagen i Örebro 1617. Det är anmärkningsvärt att Norrköping som vid denna tid hade utvecklats till en klart större stad än Kalmar placerades först på femte plats. Till detta kommer att sviterna efter kalmarkriget 1611–1613 fortfarande var fullt kännbara i Kalmar. Den faktiska situationen i staden svarade således tämligen illa mot dess höga rangordning vid riksdagen.[15]

Vilken position intog då Kalmar vad beträffar befolkningsstorleken?

Eftersom uppgifter om städernas absoluta invånarantal saknas är det nödvändigt att grunda alla dylika beräkningar på uppgifter om hushållsantalet. I det följande presenteras en sådan undersökning baserad på hjonelagslängder från åren omkring 1610. I de fall längder från hjonelagsbeskattningen saknas har i stället längderna från den andra Älvsborgs lösen kommit till användning. De grundläggande beskattningsprinciperna mellan dessa båda beskattningar var likartade. Resultatet redovisas enligt följande:

Tabell 11.4. *Städernas hushållsantal omkring 1610.*

A. Större städer i den svenska riksdelen.
B. Småländska städer.

	Borgare	Herretjänare, präster	Fattiga	Totalt
A.				
Stockholm	600	650[2]	160	1 410
Norrköping	235	150	75	460
Gävle	320	10	120	450
Nyköping	170	220	20	410
Uppsala	190	155	50	395
Kalmar	160	155[1]	65	380
Arboga	160	?	?	370
Västerås	200	110	50	360
Nya Lödöse	295	10	50	355
Söderköping	160	125	35	320
Vadstena	105	145	10	260
Örebro	145	75	—	220
Jönköping	130	45	45	220
Linköping	90	30	70	190
Södertälje	140	20	20	180
Västervik	150	5	25	180
B.				
Eksjö	55	—	45	100
Växjö	45	10	15	70
Vimmerby	40	5	15	60

1. Inkl. sjöfolk.
2. Från Lager 1962.

Källor: Landskapshandlingar, hjonelagslängder 1609-11; Älvsborgs lösen 1613-18.

Siffrorna är avrundade uppåt till jämna fem- och tiotal, och bygger på de längder som synbarligen ger de tillförlitligaste uppgifterna. Det största problemet har varit att få uppgifter på adelns och kronans tjänare, i tabellen rubricerade herretjänare. Framför allt kronotjänarna bildade i vissa städer en talrik samling. Om de utelämnades ur redovisningen skulle man få en helt missvisande bild av dessa städers faktiska storlek.

Jämförelsegrupperna i tabellen är desamma som tidigare; dels större städer i det egentliga Sverige och dels städer i Småland. De betydande inslagen av herretjänare i vissa städer har motiverat en särredovisning av denna grupp. Det är också av intresse att få en viss uppfattning om underskiktens roll i städerna. Gruppen fattiga utgör en samlingsgrupp för de hushåll som redovisas i längderna men på grund av betalningsoförmåga befriats från skatt.[16]

Trots bristerna i källmaterialet bör tabellen ge en någorlunda rimlig uppfattning om städernas rangordning i allmänhet liksom om Kalmars ställning i denna. Vissa slutsatser, om än med reservationer, torde också kunna dras rörande ståndsfördelningen.

Kalmar torde ha legat någonstans mellan femte och sjunde/åttonde plats i befolkningsstorlek vid denna tid. Förutom Stockholm synes Norrköping, Gävle och möjligen Nyköping ha varit större än Kalmar. Söderköping var uppenbarligen mindre, liksom troligen också Nya Lödöse och eventuellt Västerås. Inga av de småländska städerna kunde mäta sig med Kalmar i storlek. Jönköping och Västervik skulle kunna betraktas som medelstora städer, medan Eksjö, Växjö och Vimmerby var utpräglade småstäder.

Med de tidigare använda siffrorna på hushållens storlek skulle städerna i Kalmars storleksordning ha haft invånarantal på grovt räknat 1 500–2 300 personer. De medelstora städerna av Västerviks och Jönköpings typ hade uppskattningsvis 700–1 300 invånare. De småländska småstäderna låg sannolikt under 600 invånare.

Det är framför allt den stora kontingenten herretjänare, dominerad av kronans tjänare, som bidrar till att ge Kalmar en framskjuten ställning. I absoluta tal räknat var det endast Stockholm och Nyköping som klart överträffade Kalmar vad beträffar herretjänarnas antal. Norrköping, Uppsala och möjligen Vadstena låg i nivå med Kalmar.

Ser man till herretjänarnas relativa betydelse blir bilden delvis en annan. I Vadstena och Nyköping utgjorde herretjänarandelen av allt döma mer än hälften av det totala hushållsantalet. Stockholm låg sannolikt inte långt efter med troligen drygt 45 procent herretjänare. Kalmar, Uppsala och Söderköping grupperar sig omkring 40-procentsnivån, medan städerna Norrköping, Västerås och Örebro ligger i intervallet 30–35 procent. Därefter följer ett uppehåll ned till 20-procentsnivån. Från denna gräns och nedåt återfinns de små och de flesta medelstora städerna.

Kategorin herretjänare torde till största delen bestå av kronotjänare i egentlig mening (inkl. furstetjänare). I likhet med Kalmar låg de flesta städerna med stora grupper herretjänare i direkt anslutning till eller i närheten av viktiga kungliga eller furstliga slott. Det är uppenbart att kronan och de stora furstehoven måste ha spelat en mycket viktig roll för städernas tillväxt och deras inre sociala utveckling. Med hushållsandelar på 30, 40 kanske 50 procent i de större städerna blev således ansenliga delar av rikets tätortsbefolkning direkt beroende av statsförvaltningens och de statliga inkomsternas utveckling.

Inslaget av herretjänare synes ha varit relativt sett mindre i de mindre städerna, men även i dessa fanns ofta representanter för denna kategori.

Under normala förhållanden bildade borgerskapet huvuddelen av Kalmars befolkning. Betraktad i ett jämförande perspektiv förefaller dock kronokontingenten ha haft större betydelse för stadens position. Med hänsyn tagen bara till herretjänarna skulle Kalmar enligt tabell 11.4 ha hamnat på högst tredje till lägst femte/sjätte plats i hierarkin. Räknat bara på borgerskapet skulle motsvarande positioner bli sjunde till nionde/tionde plats.

Det är utifrån ovanstående undersökningar omöjligt att bilda sig en bestämd uppfattning om eventuella förändringar av Kalmars position. Det enda som med säkerhet kan konstateras är att staden inte har upplevt någon mera dramatisk positionsförlust. Ännu omkring 1610 måste den räknas till rikets betydande andrarangsstäder. Sannolikt har positionen växlat med de stora fluktuationerna i hushållsantalet. Det synes rimligt anta att Kalmars position under äldre vasatid växlade mellan en andra/tredje plats vid utvecklingens höjdpunkter och den femte till sjunde/åttonde plats som kan iakttas omkring 1610.

Den långsiktiga stabiliteten i Kalmars position kombinerad med stadens stagnerande hushållsutveckling skulle kunna vara ett indicium på en mycket långsam eller helt utebliven stadstillväxt i Sverige totalt sett. Ett sådant resultat är något förvånande med tanke på de allmänna ekonomiska och demografiska utvecklingstendenser som synes ha varit förhärskande i 1500-talssamhället. Ovanstående studier rörande städernas rangordning tillåter dock inga långtgående slutsatser i ena eller andra riktningen. Noggrannare undersökningar baserade på ett större källmaterial är uppenbarligen nödvändiga. Därtill kommer att de här genomförda undersökningarna har en tyngdpunkt på stora och medelstora städer. En mer allmän tillväxt av stadsbefolkningen och stadsnäringarna kan ha verkat starkare i små stadssamhällen och icke-privilegierade köpingar.

Slutligen skall här bara i största korthet diskuteras underskiktens roll i äldre vasatidens städer. Som tidigare påpekats finns det tecken på att 1550-talets minskning av årsskattebetalande borgare i Kalmar var ett allmännare fenomen. Denna borgerliga tillbakagång har här satts i samband med förekomsten i staden under 1500-talets senare del av olika underskiktsgrupper. Liknande förändringar synes ha varit igång på landsbygden vid denna tid.[17]

Som framgår av tabell 11.4 utgjorde hushållskategorier som kan klassificeras som fattiga ett stående inslag i städerna omkring 1610. Deras andel ligger i genomsnitt på 13–15 procent. Kalmars andel enligt tabellen är 17 procent, en siffra som inte skiljer sig särskilt från mängden av städer, vilkas andelar varierar mellan 0 och 45 procent. De individuella variationerna torde ha varit mycket skiftande både av redovisningstekniska och sociala orsaker. Denna kategori är sannolikt den som »drabbats» hårdast av skönsmässighet och godtycke i redovisningsprinciperna. Tabellens uppgifter måste anses som minimisiffror. En tillförlitlig slutsats trots bristerna är dock att underskikten även utanför Kalmar utgjorde ett betydande inslag i städernas befolkning. Det är fullt möjligt att detta inslag har vuxit fram på ungefär samma sätt som i Kalmar. Skulle denna slutsats hålla är den ytterligare ett stöd för hypotesen, att en ogynnsam reallöneutveckling för vissa arbetar- och hantverkargrupper i kombination med ett hårdnande skattetryck från kronans sida ledde till ökade ekonomiska klyftor och en proletarisering av breda skikt inom städernas befolkning. Karaktären av hypotes hos denna sats är dock värd att understryka.

Noter / Otryckta referenser / Tryckta referenser.

NOTER

Kapitel 1. *Inledning.*

1. Blomkvist 1979, kap. »Stadens uppkomst».
2. Nilsson 1981, s 168ff; jfr Sylvander 1865 II:2, s 504ff.
3. Hammarström, Hagstedt, Nilsson 1975, s 476.
4. Ett urval av moderna socio-ekonomiskt och demografiskt inriktade agrarhistoriska arbeten från medeltid och vasatid är: Brunius 1980, Isacsson 1979, Larsson 1972, Lindegren 1980, Skarin 1979, Österberg 1977. Liknande problemställningar rörande städer har behandlats av: Hedlund 1980, Stadin 1979. Från äldre vasatiden föreligger bl.a.: Öhman 1973 samt det hittills mest ambitiösa försöket att analysera en 1500-talsstads sociala struktur, Lager 1962.
5. Rosén 1969, s 286ff; Schiller-Odén 1970, s 191ff. Se även Odén 1957, som föreligger i referensexemplar på riksarkivet.
6. Slottets och stadens räkenskaper finns bevarade bland Smålands handlingar i kammararkivets serie av landskapshandlingar. Landskaphandlingarna är numera endast tillgängliga på mikrofilm. Tullräkenskaperna föreligger i en särskild serie; Lokala tullräkenskaper. En utförlig och mycket användbar förteckning över beståndet har nyligen färdigställts. Längder över stadens totala mantal finns dels i 1583-84 års stadsräkenskap och dels i samlingen Städers akter, vol 12, Kalmar-Karlshamn (1576 samt 1591, -93 och -96). Viktiga extraskattelängder är Älvsborgs lösen 1571 samt en hjonelagslängd från 1609 som finns bevarad bland Smålands handlingar.
7. Förutom Stockholm och Kalmar finns lokala räkenskapsserier bevarade även från Västerås och Viborg. Se Odén 1955, s 94ff. Ang. Stockholm och Västerås jfr Lager 1962, s 9ff respektive Kumlien 1971, s 38f.
8. Vad beträffar 1560-talet är det främst tullräkenskaperna som företer brister. Tilläggas bör dock att några journaler finns bevarade från åren 1566–68, vilket är en sällsynthet i det totala beståndet. Se Odén 1955, s 98. Ang. 1560- och 90-talens stridigheter se kap. 4, samt 9.3 och 9.4.
9. Fortlöpande diskussion där bl.a. källkritiska problem förknippade med kameralt material behandlas översiktligt hos Schiller-Odén 1970, kap. »Historisk statistik. Inledning». Jfr Larsson 1972, kap. »Material och metod»; Österberg 1971, kap. I:3 och 4; Lindegren 1980, kap. 2.4.
10. Ödegårdsforskningens diskussion rörande sambandet mellan befolknings- och bebyggelseutveckling är ett belysande exempel. Se exempelvis Österberg 1977, kap. »1500-talets bebyggelseutveckling. En sammanfattande analys».

Kapitel 2. *Ekonomisk, social och politisk utveckling i 1500-talssamhället.*

1. van Bath 1963, s 144, 195f; Davis 1973, s 15ff; de Maddalena 1974, s 304ff; Minchinton 1974, s 83ff; North & Thomas 1973, kap. 9; Wallerstein 1974, s 67ff.
2. Cipolla 1974, s 7ff; Davis 1973, s 1ff, 37ff, 73ff; Miskimin 1977, s 32ff, 123ff; Wallerstein 1974, s 38ff.
3. Miskimin 1977, s 155ff; North & Thomas 1973, s 94ff; Wallerstein 1974, s 132ff.
4. Cipolla 1974, s 12f; Davis 1973, s 88; Miskimin 1977, s 139ff.
5. Attman 1973, kap. I-IV, s 220ff; Dollinger 1966, s 278ff, 449ff; Glamann 1974, s 441ff; Miskimin 1977, s 136ff; Schildauer 1974, s 238f, 241; Wallerstein 1974, s 94ff.
6. Dollinger 1966, s 251ff, 448, 454; Glamann 1974, s 442; Kumlien 1953, s 438; Lundkvist 1960, s 4f; Miskimin 1977, s 137; Schildauer 1974, s 214ff, 242ff.
7. Dollinger 1966, s 364ff, 401ff, 435ff, 469; Schildauer 1974, s 246ff.
8. Hicks 1970, s 89ff; Larsson 1977, s 58ff; Parker 1974, s 560f; Wallerstein 1974, s 133ff.
9. Blum 1961, s 123; Clark 1976, s 1ff; Clark & Slack 1976, s 82ff; Davis 1973, s 94; Dollinger 1966, s 457ff; Miskimin 1977, s 24ff; Mols 1974, s 40ff; North & Thomas 1973, s 104f, vilka emellertid hävdar att de större metropolerna växte på bekostnad av mindre marknadsstäder, och att urbaniseringsnivån därför inte ökade utan snarare gick något tillbaka; Schildauer 1974, s 253ff; Wallerstein 1974, s 97, 116f.
10. Larsson 1964, s 156ff, 262ff, 279ff; Larsson 1972, s 133ff, 149ff, 168ff; Larsson 1977, s 36ff, enligt Larsson blev kronans tillskott i beskattningsbara gårdar av samma storleksordning som dess vinst av reformationen; Norborg 1964, s 61ff; Österberg 1971, s 121ff, 251f; Österberg 1977, s 144ff, 178ff, 187ff, 262ff. Larsson menar att det måste finnas en »påtaglig korrelation» mellan den agrara bebyggelseutvecklingen och trenden i befolkningsutvecklingen. Denna förutsättning har senare diskuterats inom forskningen. Andra tänkbara samband har påtalats. I en intensivundersökning av några socknar och härader i Värmland ställer Eva Österberg en konstaterad ökning av bebyggelsen mot andra tänkbara orsaksfaktorer än ren befolkningstillväxt. Hennes slutsats är försiktigt formulerad men ansluter i huvudsak till Larssons uppfattning. »Befolkningsökning som förklaring till bebyggelseförändringar har (...) diskuterats genom ett uteslutningsresonemang, där kolonisationens kronologi tonat ner

betydelsen av andra diskuterade faktorer.» Citat från Österberg 1977, s 269 samt Larsson 1972, s 149.

11. Corin 1978, s 180; Lager 1962, s 140ff; Norborg 1963, s 314f; Ohman 1973, s 173ff.

12. Heckscher 1935, s 43; Kumlien 1953, s 290; Lundkvist 1960, s 48f.

13. Hammarström 1956, s 446ff; Kraft 1975, s 347; Kumlien 1953, s 289, 433ff, 445; Kumlien 1971, s 459; Larsson 1972, s 113f; Lundkvist 1960, s 110ff, 145f; Odén 1966, s 34ff; Öhman 1973, s 164; Österberg 1971, s 121ff, 197ff, 251.

14. Heckscher 1935, s 38ff, 45ff, 55ff samt bilaga V; Kumlien 1953, s 287ff; Lundkvist 1960, s 44ff; Öhman 1973, s 250ff.

15. Almquist 1917, s 112ff; se även översikterna hos Rosén 1969 och Svalenius 1963.

16. Corin 1978, s 74ff, 98ff; Helmfrid 1965, s 186ff; Lindberg 1933, s 114ff, 478ff; Ljung 1954, s 96f; Ljung 1963, s 402ff; Norborg 1963, s 232ff, 257ff, 271ff; Öhman 1973, s 166f; se även åtskilliga brev i PSS vol. II–IV.

17. Hammarström 1956, s 398f, 441ff, 456ff; Helmfrid 1965, s 198ff; Odén 1955, s 153ff, 160ff; Odén 1966, s 88, 100ff, 233ff; Lundkvist 1960, s 52ff; Öhman 1973, s 176, 203ff, 261ff.

18. Odén 1955, s 392ff; Odén 1966, s 411ff; Torstendahl 1979; jfr Wallerstein 1974, s 135.

19. Lager 1962, s 43; Lindberg 1976, s 8ff; Ljung 1954, s 95ff; Norborg 1963, s 311f; Öhman 1973, s 165.

    I detta avseende förelåg ingen större skillnad mellan de städer som under 1500-talets senare hälft kom att ligga innanför de för Gustav Vasas söner nyskapade furstendömenas gränser, och de som befann sig under kronans direkta jurisdiktion. Vasasönernas furstendömen genomgick i stora drag samma process av centralisering och byråkratisering som landet i övrigt.

20. Dovring 1951, s 162ff; Hammarström 1956, s 274ff, 318ff, 389ff, 403ff; Heckscher 1935, s 162ff.

21. Andersson 1963, s 84ff; Odén 1955, s 392ff; Odén 1966, passim citat s 413.

22. Nilsson 1977, s 148ff; Odén 1966, s 413.

23. Heckscher 1935, kap. 2; Hildebrand 1954, s 74ff; Lundkvist 1960, s 48ff, 62; Odén 1955, kap. V:1; Odén 1966, kap. XI, som dock konstaterat att Sverige under Johan III:s tid blev självförsörjande på vapen och ammunition; Viljanti 1957, s 39ff, 61ff, 243ff, 274ff.

24. Fredriksson 1979; Herlitz 1974, kap. I:3 och 4; Lindegren 1980, kap. 1:3, 2:1–3, 7; Lundkvist 1979.

25. Österberg 1977, s 268, som ifrågasatt »premissen om en föga marknadsinriktad subsistensekonomi». Enligt henne är »den statiska självförsörjande bondeekonomin ... mindre given ...» än tidigare forskning antagit.

26. Heckscher 1935, s 32f; Larsson 1972, s 155.

27. Lindegren 1980, s 36, 248ff.

28. Ericsson 1977, s 104f.

29. Heckscher 1923, s 313f, citat s 344; Heckscher 1935, s 240ff.

30. Norborg 1963, s 368ff.

31. Ericsson 1977, s 103ff, citat s 130.

32. Ericsson 1977, s 101, samt tabell s 121; Heckscher 1923, s 322f.

33. Clark & Slack 1976, s 85ff; Hedlund 1980, s 152ff; Lindberg 1976, s 13; Lundkvist 1974, s 223ff, 251ff; Reincke 1976, s 265ff. Detta förhållande har belysts av Sven Lundkvist i några punktundersökningar av 1610-talets Sverige. Denne fann också ett visst nettotillskott inom den hushållsbildande befolkningen. För landsbygden var detta 3 procent, medan städernas låg något högre, på 7 procent. Lundkvist drar inga bestämda slutsatser, men antyder att förklaringen kan ligga i en pågående befolkningstillväxt. Siffrorna skulle också kunna tolkas som en indikation på en urbanisering. Källmaterialets brister medger dock inga säkra slutsatser.

34. Corin 1978, s 174ff; Helmfrid 1965, s 34; Kumlien 1971, s 191f; Lager 1962, s 159; Lindberg 1933, s 101f; Norborg 1963, s 310ff; Olofsson 1968, s 149, 193, 226, 245f; Öhman 1973, s 161ff.

Kapitel 3. *Utvecklingen i Kalmars omland.*

1. Hagberg 1979, s 22; Larsson 1972, s 53ff; Thor 1969, s 1f, 26ff. Betr. länsområdets utbredning se nedan kap. 6.2.

2. Hagberg 1979, s 35ff; Thor 1969, s 1f, 7ff, 26ff.

3. Thornström 1978, s 19f.

4. Sverige. Land och folk. Del 2, s 521, 528f, 538.

5. Enligt gjorda uppskattningar gick det 0,44 jordeboksgårdar per km² land i hela Småland, medan motsvarande siffra för de Kalmar närbelägna häradena Konga, Uppvidinge, Södra Möre var 0,41. I Öster- och Västergötland var bebyggelsen något tätare med 0,69 respektive 0,55 jordeboksgårdar per km². För stora delar av Värmland däremot har gårdstätheten varit lägre; 0,30 har här angivits som en genomsnittssiffra för nio socknar i landskapets södra och centrala delar. Se Larsson 1972, s 57; Österberg 1977, s 58f.

    Uppskattningar av Hans Forssell pekar i samma riktning. Enligt denne inhyste de tre länen i Småland i runda tal 400 invånare per mil² (Kalmar 393, Kronoberg 402, Jönköping 422). Avsevärt högre låg Örebro, Kopparbergs och Gävleborgs län, medan Värmland och Norrbotten tillhörde rikets verkliga utmarker med uppskattningsvis långt under 100 invånare per mil². De egentliga centralbygderna återfanns i de stora huvudsakligen spannmålsproducerande distrikten på Uppsala-slätten, omkring Stockholm, i Nyköpings, Linköpings och Skaraborgs län. I dessa områden varierar Forssells uppskattningar mellan 550 och 780 invånare per mil². Forssell 1884, s 50. Forssells uppskattningar torde dock generellt ligga något i underkant. Se Heckscher 1935, s 29f. Beträffande bebyggelsekontrasterna och Kalmars tidiga omland se Blomkvist 1979, s 186ff; Larsson 1964, s 2ff; Larsson 1972, s 53ff; Larsson 1980, s 210ff.

6. Forssell redovisar för häradena Norra och Södra Möre, Handbörd, Stranda, Sevede, Aspeland samt Öland 37 % skatte, 13 % krono, 14 % arv och eget, 10 % kyrko samt 26 % frälse. Motsvarande siffror för Småland är respektive 37, 8, 9, 16 samt 32, och för riket 64, 4, 5, 11, 15. Jfr Thor 1969, s 23ff.

7. Almquist 1917–22, s 40ff; Hammarström 1956, s 200ff, 363ff.

8. Brunius 1980, s 174; Forssell 1884, s 168f; Larsson 1972, s 66f, 105ff, 156ff; Österberg 1971, s 197ff; Österberg 1977, s 144ff.

9. Larsson 1972, s 113f, 137ff, 159ff; Österberg 1971, s 138f, 148, 156f, 165.

10. Larsson 1972, s 110ff, 137ff, 161ff.

11. Larsson 1972, s 84, 88, 173; Thor 1969, s 38.

12. Larsson 1972, s 77ff, 172; Thor 1969, s 37ff.

13. Larsson 1972, s 174; Thor 1969, s 23ff.

14. Forssell 1884, s 172ff, tabell 14 och 15; Kumlien 1953, s 68; Larsson 1964, s 98f, 176ff; Larsson 1972, s 55; Norborg 1963, s 330; Thor 1969, s 1f.

15. Lokala tullräkenskaper, Kalmar 1583–1584; Lindberg 1933, s 142ff; Linge 1969, s 331ff; Norborg 1963, s 336ff; Rystad 1965, s 46ff.

16. Linge 1969, s 432, som uppger att omkring 70% av gränstullen erlades för boskapsprodukter. Smöret dominerade med drygt 20% i de västra delarna av området medan 49% av gränstullen från Kronobergs län och inte mindre än 64% från Konga härad gällde smör.
17. Norborg 1963, s 338ff; Rystad 1965, s 48ff.
18. Lindberg 1933, s 146ff, 157f.
19. Lokala tullräkenskaper, Kalmar 1583–1584.
20. Heckscher 1935, Bilaga V, tabell 2; Lindberg 1933, s 157f.

Kapitel 4. *Kalmar i rikspolitiken. Krig och kriser.*

1. Blomkvist 1979, s 276ff; Kumlien 1953, s 345, 350f, 393ff.
2. Rosén 1969, s 303ff; Svalenius 1963, s 49ff.
3. Svalenius 1963, kap. »Kungamakten befästes» samt s 210; Söderberg 1977, s 61ff.
4. GIR:I, s 54, 65, 96, 104, 111, 125, 291; Berggren/Hofrén 1936, s 30ff; Lundkvist 1960, s 102; Olsson 1961, s 30; Svalenius 1963, s 31, 58.
5. GIR:I, s 117, 223; GIR:II, s 72, 91ff, 129, 155ff, 181ff; GIR:III, s 13, 30ff, 38f, 53f, 78f, 205, 256ff, 354, 368, 372f, 375f, 392f, 400; Berggren/Hofrén 1936, s 33f; Hammarström 1956, s 248; Lundkvist 1960, s 102f.
6. Svalenius 1963, s 71ff, 85ff.
7. GIR:I, s 283f; GIR:II, s 23, 36ff, 71f, 74ff, 141ff, 147, 155ff, 160f, 164, 168, 179ff, 188; Svalenius 1963, s 85ff.
8. GIR:I, s 271; GIR:II, s 41; GIR:III, s 44ff.
9. PSS II:56; Svalenius 1963, s 125ff. Jfr Linge 1969, s 53f som betonar det gränshandelspolitiska motivet bakom brevet 1529.
10. Hammarström 1956, kap. XVII:1; Kumlien 1953, s 408ff; Lundkvist 1960, s 102ff. Angående Kalmars medeltida handelsförbindelser se Blomkvist 1979, s 200ff, 248, 276; Weibull 1966.
11. Berggren/Hofrén 1936, s 34; Hammarström 1956, s 446ff; Kumlien 1953, s 428ff; Lundkvist 1960, s 110ff; Svalenius 1963, s 152ff.
12. Larsson 1964, kap. XII; Linge 1969, s 81f; Rosén 1969, s 327ff; Svalenius 1963, s 193ff.
13. Berggren/Hofrén 1936, s 34f; Larsson 1964, s 292ff; Olsson 1961, s 41; Svalenius 1963, s 195ff.
14. I februari 1556 utfärdades ett generellt förbud mot utrikessjöfart med skepp som i stället kunde föra förnödenheter till Finland. Se PSS:II, bihang B s 743. Angående borgares engagemang i krigsleveranserna se nedan kap. 6.2 och 3 med anförda belägg. Se också provianträkenskaper och slottets räkenskaper 1556. Lundkvist 1960, s 37, 349ff; Viljanti 1957, s 54, 63f, 541f, 665, 671.
15. Andersson 1963, s 92ff; Larsson 1972, s 113f, 148f; Rosén 1969, s 353f; Österberg 1971.
16. Berggren/Hofrén 1936, s 36f; Olsson 1961, s 140ff, 146.

    Jfr kap. 7 nedan. PSS III:2, bihang B s 998f; Andersson 1963, s 101ff; Odén 1966, s 37f; Linge 1969, s 132f.
18. PSS III:1:42, 66; Larsson 1972, s 159; Odén 1966, s 105, 109f, 167ff; Olsson 1961, s 118f, 136f, 140ff, 152f.
19. I Smålands handlingar, Kalmar slott 1566 finns en intressant längd bevarad, vilken ger en viss belysning åt vad som sannolikt var ett flyktingproblem i staden vid denna tid. Längden förtecknar »... the fatiga huusarma i Kalmare stadh Anno 1566», vilka av Kungl. Maj:t fått en penningallmosa på en eller två mark per person. Personförteckningen upptar inalles 60 namn varav 49 kvinnor, 10 män och 1 barn. Kronans gåva räckte inte för behovet varför man också fick tillgripa kyrkornas offerpenningar för att lindra nöden. Ytterligare 30 personer, 18 kvinnor och 12 män, fick del av denna allmosa. Ett brev i PSS III:96, daterat i februari 1571 kan mycket väl ha ett samband med sociala problem orsakade av kriget. Kungen nämner där att han fått kännedom om »thet onyttige folk» som bor i staden och där inte förmår hålla staden med tjänliga hus. Sådant »partii», menar han, skall flytta ut ur staden och bosätta sig på malmerna.
20. Andersson 1963, s 198ff; Berggren/Hofrén 1936, s 37.
21. Kumlien 1953, s 445ff; Linge 1969, s 148ff; Rosén 1969, s 355.
22. Berggren/Hofrén 1936, s 37f; Odén 1955, s 162; Rosén 1969, s 355. Angående knektar i Kalmar se mantalsregister 1591 och 1593 i Städers akter, Kalmar-Karlshamn vol. 12.
23. Berggren/Hofrén 1936, s 38f; Olsson 1961, s 356ff; Roberts 1968, s 369ff; Toijer 1930, s 20f, 56ff, kap. IV.
24. Berggren/Hofrén 1936, s 39; Larsson 1972, s 161, 163.
25. Berggren/Hofrén 1936, s 40; Olsson 1961, s 367f, 373ff.

Kapitel 5. *Allmänna stadsfunktioner – Kalmars specialfunktioner.*

1. En mycket omfattande litteratur sysselsätter sig med stad/land-relationer. Vad gäller nordiska förhållanden kan rekommenderas den nyligen publicerade »By og bygd. Stad og omland.(Nordisk lokalhistorie-Seminarrapport nr 3)», Oslo 1981. Tyska förhållanden behandlas i »Stadt-Land-Beziehungen und Zentralität als Problem der historischen Raumforschung», Hannover 1974. Allmänna översikter hos Johnson »Stadsgeografi. En introduktion», 1972 och Carter »The Study of Urban Geography», 1975.

   Följande »funktionsteoretiska urbaniseringsmodell» är främst inspirerad av kulturgeografiska teorier rörande städers tillväxt och lokalisering. Se Hammarström, Hagstedt, Nilsson 1975, s 476ff; Hedlund 1980, s 9ff, 24ff, 187f; Johnson 1972, kap. 1, 4 och 5; Nilsson 1980, s 36, kap. 5.1, s 118. Jfr även Andersson 1977, s 105ff; Bog 1974, Bogs uppsats är ett intressant men svårtillgängligt och abstrakt försök att skapa teoretiska begrepp för staden som en generell samhällsföreteelse; Ericsson 1977, s 109ff; Fehn 1974; Sjoberg 1965, s 10, 27ff, rec. hos Burke 1975, s 13ff; Stadin 1979, s 16ff; Wrigley 1978, s 215ff; Åström 1977, s 134ff.
2. Begreppet »feodalism» är mycket omdiskuterat i den historiska litteraturen. Se exempelvis Dobb 1973, s 35ff; Lindegren 1980, kap. 1; Stadin 1979, s 7ff.
3. Relationen mellan uppbördsekonomi och marknadsekonomi är ett ledmotiv i John Hicks »Den ekonomiska historiens teori», s 34, 36ff, 89ff (engelsk originaltitel »A Theory of Economic History. 1:a uppl. 1969).
4. Angående funktionsbegreppet se Carter 1975, s 48ff; Hedlund 1980, kap. I och II; Johnson 1972, kap. 4. Distinktionen mellan allmänna stadsfunktioner och tid/rum-fixerade specialfunktioner har beröringspunkter med ett av huvudmotiven hos Bog 1974. Se dennes begreppsindelning i »invarianta» funktioner och »Evolutionsstimulantien», s 25. Även Sjobergs idealtyp »The Preindustrial City» bygger på föreställningen om för det förindustriella samhället allmängiltiga stadsfunktioner.
5. En klar dikotomisering i marknads- respektive uppbördsfunktioner är, så vitt jag har kunnat finna, mindre vanlig i de kulturgeografiska teorierna om stadsfunktioner. Ändå synes det mig som om denna distinktion är av grundläggande betydelse för förståelsen av urbaniseringsprocessen i allmänhet och även enskilda städers utveckling. Detta torde i vart fall gälla den här aktuella tidsperioden, som ju kännetecknades av en framväxan-

de »handelskapitalism» inom ramen för ett feodalt produktionssystem och en expanderande statsmakt. Dobb 1973, s 63ff; Hicks 1970, s 24ff, särsk. s 34.

6. Hedlund 1980, s 9.

7. Fjärrhandelns och utrikeshandelns dominerande roll är väldokumenterad i den stadshistoriska litteraturen. Se exempelvis Lager 1962, s 140ff; Ljung 1954, s 108f; Norborg 1963, s 314f; Öhman 1973, s 173ff. Angående hantverk och industriell produktion se även Lindberg 1947, kap. »Hantverkarklassens sammansättning, ekonomiska och sociala ställning»; Nyström 1955, s 78f, 83f. Rörande förhållandena i Kalmar se Lilja 1978, s 102, 108f; jfr kap. 7 ovan. Flertalet städer fyllde också en viktig funktion som centra för den lokala handeln. Det är emellertid mindre sannolikt att denna funktion spelade någon självständig roll som urban tillväxtfaktor; möjligen då med undantag för mycket små »urbana» orter i gränsområdet mellan agrara byar, periodiska marknader och städer i ekonomisk-funktionell mening. De omsatta varu- och kapitalvärdena inom denna »närhandel» torde ha varit allt för ringa för att kunna bära upp någon längre driven koncentration av ekonomiska resurser och folk, dvs. en urbaniseringsprocess. Jfr dock Andersson 1977, s 106.

8. Andersson 1977, s 109ff, 131f; Corin 1978, s 20ff, 158ff, 187ff; Ericsson 1977, s 109ff; Hedlund 1980, kap. III.2; Ljung 1954, kap. 1 och 11; Norborg 1963, s 286ff, 311ff. Angående furste- och adelsförvaltningar samt kyrkliga institutioner se exempelvis Dahlbäck 1977, s 59ff; Kumlien 1971, s 356ff; Lindberg 1933, kap. 6; Lindberg 1976:3, s 137ff; Öhman 1973, kap. IV och V.

9. Berggren/Hofrén 1936, s 53ff; Björkman 1971, s 27ff; Blomkvist 1978, kap. »Stadens inre utveckling»; Olsson 1944, s 28ff; Åkerlund 1977, s 17ff, 65ff, 129ff, 165ff.

10. Jfr nedan kap. 6.7.

11. Berggren/Hofrén 1936, s 34; Hammarström 1956, s 318ff; Olsson 1947–51, s 13ff; Rosén 1969, s 310ff.

Kapitel 6. *Uppbördsfunktioner och uppbördsområden.*

1. Blomkvist 1979, s 226f, 265ff.; Fritz 1973:2, s 102f.

2. Almquist 1919-22:2, s 5f; Almquist 1917-22:3, s 231f; Hammarström 1956, s 247ff, 478.

3. Blomkvist 1979, s 186ff; Linge 1969, s 24ff, 118 samt bilagd karta.

4. Se Smålands handlingar, Kalmar slott 1556; Proviantträkenskaper, Kalmar, 1556; Lundkvist 1960, s 37; Viljanti 1957, s 54, 63f, 541f, 665, 671. Jfr även nedan kap. 6.3 och 6.4.

5. Kronans varuhus- och handlingsräkenskaper har bildat stommen, men även slotts-, ladugårds- och tullräkenskaper har kommit till användning. Vad beträffar de stora varukategorierna har åtminstone någon eller några användbara värdeuppgifter stått till buds. I några fall har det varit nödvändigt att tillgripa skattningar. I ytterligare några få fall har varupersedlarna i fråga lämnats utanför redovisningen. Detta bortfall är dock marginellt.

6. Proviantborgarna Bengt Öning, Nils Staffansson och Olov Katt kvitterade ut från slottet stora mängder livsmedel sommaren 1556. Smålands handlingar, Kalmar slott 1556. Se även Proviantträkenskaper, Kalmar 1556. Angående textilinköpen se Varuhus och handling, Kalmar 1556.

7. Lokala tullräkenskaper, Kalmar 1556; Älvsborgs lösen 1571, Kalmar stad. Angående penningvärdeförsämringen se Forssell 1872, s 15f. Varuhus och handling, Kalmar 1556; Proviantträkenskaper, Kalmar 1556.

8. Odén 1966, s 276ff.

9. Odén 1966, s 261ff.

10. För en forskningsöversikt se Odén 1966, s 19ff.

11. Lundkvist 1960, s 52f; Odén 1955, s 152ff.

12. Hammarström 1956, s 457ff; Odén 1955, s 158f; Odén 1966, s 238ff.

13. Lundkvist 1960, s 52ff; Odén 1966, s 108f, 239, 359.

14. Odén 1966, s 109f, 161, 167ff.

15. Helmfrid 1965, s 235ff; Lindberg 1933, s 122ff; Odén 1955, s 160ff.

16. Lundkvist 1960, s 52; Odén 1955, s 153, 158, 162.

17. Lokala tullräkenskaper, Kalmar; Kumlien 1953, s 402ff; Odén 1955, s 97ff, 299ff.

18. Angående proviantslakteriet se Odén 1955, s 162. Slaktarkonorna omnämns bl.a. i slottsräkenskaperna 1571 och 1578. Odén 1966, s 39ff, 67ff, 109.

19. Andersson 1963, s 27ff; Hammarström 1956, s 204ff; Olsson 1961, s 40; Rosén 1969, s 301f.

20. Det centrala arbetet i sammanhanget torde vara Olsson 1961. Utförlig genomgång även hos Åkerlund 1977. Utöver dessa huvudarbeten föreligger flera mindre studier, bl.a. åtskilliga uppsatser i Sancte Christophers Gilles Chroenica företrädesvis från 1920- och 1930-talen samt i senare årgångar av Kalmar län. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård. Sammanfattning av ett äldre forskningsläge hos Berggren/Hofrén 1936.

21. Kortfattade översikter i Den svenska historien 3, s 253ff; Arnell/Jönsson 1975, s 34ff; Berggren/Hofrén 1936, s 56ff.

22. Olsson 1961, s 30ff, 37, 47, 79; Åkerlund 1977, s 129ff.

23. Olsson 1961, s 32.

24. Olsson 1961, s 42ff. Ang. gästaskottet se kap. 10.3 och 10.4 nedan.

25. Olsson 1961, s 47, 72, 118f, 140ff, 152f; Åkerlund 1977, s 37ff.

26. Olsson 1961, s 79, 83, 118; Åkerlund 1977, s 132ff.

27. Olsson 1961, s 118f, 136f, 141f, 144, 152f.

28. Andersson 1963, s 198ff; Olsson 1961, s 152ff.

29. Olsson 1961, s 203ff.

30. Olsson 1961, s 203ff, 224, 229, 263, 341ff, 350f, 354; Åkerlund 1977, s 136ff.

31. Olsson 1961, s 354f, 359ff, 367f, 373; Åkerlund 1977, s 146f.

32. Smålands handlingar, Kalmar slott. Glete 1976, s 15, 55ff; Glete 1977, bilaga A (särsk. s 70f), B och E. Svenska flottans historia I, s 105f, 198ff; Zettersten 1890, s 272ff, 290.

33. Smålands handlingar, Kalmar slott. Zettersten 1890, s 414ff.

34. Smålands handlingar, Kalmar slott; Zettersten 1890, s 272ff.

35. Glete 1976, s 26ff; Viljanti 1957, s 254ff; Hedberg 1975, s 409ff.

36. Åkerlund 1977, s 152f; Hedberg 1975, s 265f, 284f, bilaga 3, 4, 5 och 7.

37. Smålands handlingar, Kalmar slott. Några punktundersökningar (1542, 1549, 1576) visar att bösskyttarna under 1540-talet var relativt välavlönade, med en penninglön på ca 40 mark plus kläde. Lönen kvarstod dock i stort sett oförändrad fram till 1570-talets mitt. Totalt sett ökade den genomsnittliga penninglönen med ungefär 150 procent under samma period. Från att under 1540-talet ha legat i nivå med skepparnas löner sjönk bösskyttarnas relativa lönenivå till båtsmännens lägre lönenivå. Att döma av namnskicket i 1542 års slottsräkenskap kan inemot hälften av bösskyttarna detta år ha haft utländsk härkomst. 1576 kan ingen av dem med säkerhet eller ens sannolikt antas vara från utlandet; Viljanti 1957, s 108ff.

38. Smålands handlingar, Kalmar slott; jfr Hedberg 1975, not 36 ovan.

39. Smålands handlingar, Kalmar slott.

40. Odén 1955, s 124, 131f; Lager 1962, s 152; Öhman 1973, s 179ff.

41. Hammarström 1956, s 165ff.

42. Berggren/Hofrén 1936, s 35, 37f; Hederström 1979, s 7ff; Johnson 1979, s 22ff; Olsson 1961, s 34f, 78, 115, 203, 263, 341, 350f, 363, 366; Åkerlund 1977, kap. »Vasakungarnas utbyggnad av slottet».

43. Andersson 1963, s 26; Berggren/Hofrén 1936, s 35f; Olsson 1961, s 83, 93.

44. Andersson 1963, s 27ff; Björkman 1980, s 74f.

45. Lundkvist 1960, s 54; Odén 1966, s 108f.

46. Dahlbäck 1977; Dahlbäck 1979; Norborg 1958; Svalenius 1963, s 92ff.

47. Hammarström 1956, s 318ff; Schück 1959, kap. »Medeltidskyrkans undergång»; Svalenius 1963, s 94ff.

48. Olsson 1974, s 117ff; Olsson 1947-51:1, s 9; Olsson 1947-51:2, s 13ff; Olsson/Bexell 1980, s 13 ff; Schück 1959, s 184, 456.

49. Olsson 1947-51:1, s 9; Olsson 1947-51:2, s 13ff, 23ff; Olsson /Bexell 1980, s 14. Mäster Per var en förmögen man. Enligt bevarade mantalsregister ägde han 1576 fem gårdar och en gillestuga och 1584 tre gårdar i Kalmar; Städers akter, Kalmar-Karlshamn, vol. 12; Schück 1959, s 593f.

50. PSS II:56; Blomkvist 1979, s 239ff; Åkerlund 1936, s 37ff.

51. Olsson 1968, s 166ff; Olsson 1947-51:1, s 233ff; Olsson 1947 -51:2, s 28, 61.

Kapitel 7. *Marknadsfunktionen: utrikeshandeln.*

1. Blomkvist 1979, kap. »Bakgrunden och förutsättningarna», s 200ff, 216ff.

2. Blomkvist 1979, s 263f, 276; Lundkvist 1960, s 35ff. En intressant, konkret och väldokumenterad fallstudie av ekonomiska stad-/landförbindelser hos Hansen 1952, kap. 4–6. Jfr ovan kap. 5.

3. Helmfrid 1965, s 258ff; Norborg 1863, s 314f, 344; Öhman 1973, s 173ff. I Stockholm synes inte de allra förmögnaste köpmännen ha tillhört magistraten. Lager 1962, s 144ff. Angående Kalmar se Lilja 1978, s 102f, 109.

4. Jfr kap. 8 nedan.

5. Serien Lokala tullräkenskaper börjar för Kalmars del först under 1540-talets senare hälft. Några räkenskapsfragment från åren 1538–39 finns dock bevarade.
Berggren/Hofrén 1936, s 30ff; Hammarström 1956, s 446ff; Lundkvist 1960, kap. V; jfr kap. 4 ovan.

6. Andersson 1963, s 96ff, kap. 14; Kumlien 1953, s 445; Odén 1966, s 34ff, 104ff.

7. Odén 1966, s 239.

8. Heckscher 1935, s 43; Helmfrid 1965, s 216ff; Olofsson 1968, s 201ff; Strömbom 1924, bilaga I; Öhman 1973, s 240ff.

9. Lundkvist 1960, s 21.

10. Lokala tullräkenskaper, Kalmar, samt tabell 7.9.

11. Heckscher 1935, s 45ff; Kumlien 1953, s 255; Lundkvist 1960, s 24.

12. Kumlien 1953, kap. »Strängnäsprivilegierna»; Lundkvist 1960, s 63ff, 69ff, 83ff; Norborg 1963, s 224ff.

13. Heckscher 1935, s 45ff, bilaga V, tabell 4 och 6 (importen cirka 70 %, exporten cirka 80 %); Lundkvist 1960, s 24f, ang. västfarten jfr dock även Lundkvist 1962, s 72; Helmfrid 1965, s 230f.

14. Heckscher 1935, bilaga V, tabell 4 och 6; Lundkvist 1960, s 24.

15. Uppgifterna över dansk in- och utförsel från Lokala tullräkenskaper, Kalmar resp. år. Vissa år var de danskdestinerade skeppen relativt många. 1560 avgick således inte mindre än 8 skepp. 1572 ankom 6 skepp och 1560 och 1561 5 skepp. Mot detta skall ställas de inte allt för få år (in: 1547, 56, 63, 66–68, 73, 75; ut: 66–68) då danska skepp överhuvudtaget inte finns upptagna i journalerna. Den uteblivna danska in- och utförseln åren 1563, 66–68 berodde givetvis på det då pågående nordiska sjuårskriget. Angående gränshandeln se kap. 3.2 och 8.1 med anförda belägg.

16. Skepp med avgångsort Kalmar respektive Sverige, som passerat Öresund 1557–1610 (årsgenomsnitt):

		Kalmar	Sverige
1557–60	(3)	1	21
1575–79	(3)	2[1]	23
1581–90	(8)	3	34
1591–1600	(9)	3	33
1601–10	(10)	4	39

1. 1580 års siffra på 9 skepp är extremt hög och har därför uteslutits ur tabellen.

Anmärkning: Siffror inom parentes anger antalet belagda år.
Källa: Bang, Korst 1906.

17. Dollinger 1966, s 556.

18. Jag har identifierat ortbeteckningarna Trepto (Tretto, Threpto) resp. Ryvål (Ryvåld) med de små hansestäderna Treptow och Rügenwalde vid den pommerska östersjökusten. Atlas till världshistorien 1967, blad 75, 83:II; Dollinger 1966, s 565 (under Hinterpommern) och kartbilagan karta 3. Tillsammans svarade de båda städerna för 36 % av det totala antalet in- och utgående frakter (totalt 657 frakter) och 45 % av skeppslasterna (totalt 229 laster).

19. I tullräkenskaperna står Stralsund upptecknat för »fri införning» från 1574 fram till 1582 då all tullfrihet upphörde och även kalmarborgarna belades med en kollektiv avgift på 100 mk. Lokala tullräkenskaper, Kalmar; PSS III:2, s 995f; Odén 1966, s 152f; Zoellner 1974, s 71.

20. Greifswald fick Johan III:s privilegiebrev först på hösten 1575. Staden förtecknades bland de tullfria fr.o.m. 1576. Lokala tullräkenskaper, Kalmar; PSS III:2, s 996; Lindberg 1933, s 158.

21. Atlas till världshistorien, blad III–V; Dollinger 1966, s 473; Schildauer/Fritze/Stark 1974, s 262f. Staden införlivades officiellt i det svenska riket med westfaliska freden 1648. Redan tidigare hade den dock spelat en betydelsefull roll som stödjepunkt för de svenska expansionssträvandena under trettioåriga kriget. Se Nordlund 1974.

22. Andersson 1977, s 127f; Blomkvist 1979, s 200ff, 248, 252ff; Kumlien 1953, s 60ff; Weibull 1966, s 110ff.

23. Koppe 1942/43, s 209ff.

24. Jfr ovan kap. 4 och där anförda belägg, samt angående felslagna skördar nedan i avsnittet »Varusammansättning: Export».
Rörande detta se även Larsson 1972, s 152, 163. Angående motsättningarna till Lübeck se Kumlien 1971, s 424, 459.

25. Procentuellt fördelade sig de främmande befraktarnas frakter på följande sätt efter geografisk hemmahörighet:

Främmande befraktares frakter fördelade på befraktarnas hemorter 1577–1609 (procent).

	Stralsund	Lübeck	Greifsw./Rostock	Danzig	Danmark	Väst	Övriga	Summa	Antal frakter
1577–83 (7)	58	12	8	2	7	2	10	99	166
1587–96 (8)	72	17	1	0	5	1	3	99	148
1605–09 (5)	66	3	17	0	5	3	6	100	188

Anmärkning: Siffror inom parentes anger antal undersökta år.

Källa: Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

26. Källmaterialet lämnar förhållandevis få upplysningar om den geografiska inriktningen av de svenska befraktarnas utrikeshandel. Några uppgifter finns dock. Tabellen ger en sammanställning från 1550-talets senare del och början av 1570-talet.

Svenskägda frakters destinationsorter:

	Lübeck	Stralsund	Greifswald Rostock	Övriga	S:a
1556/60					
Antal	40	55	54	34	184
Procent	53	54	68	72	61
1572/73					
Antal	15	67	47	18	146
Procent	56	44	94	69	56

Källa: Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

27. Redan åren 1550 och -51 är adels och herretjänares utrikeshandel särredovisad i tullräkenskaperna. Från 1590-talet och framåt blir dock särredovisningen av den adliga utrikeshandeln mer systematisk. Vissa år kan adliga personers frakter uppgå till 5 à 7 procent av totalantalet. Redovisningen är dock mycket ojämn. Den adliga utrikeshandelns omfattning och förändringar tillhör de mer svårbemästrade problemen inom 1500-talets ekonomiska historia. I tidigare litteratur har konstaterats att städernas borgerskap i stor utsträckning förmedlat adelns import och export. Därtill kom att den utrikeshandel som adeln drev på egna skepp i allmänhet inte fördes in i tulljournalerna såvida skeppen inte samtidigt medförde tullpliktigt gods av något slag. Se Hammarström 1956, s 148 not 10; Lindberg 1933, s 159ff; Lundkvist 1960, s 56f; Öhman 1973, s 260.

Angående andra svenska städers sjöfart över Kalmar hamn se kap. 8.2 nedan.

Präster, kronotjänare och andra grupper är inte särskilt vanliga i längderna. Som några exempel ur 1608 och 1609 års journaler kan anföras en amiral, några utlandsstudenter, en växjöbiskop, en räntmästare, kyrkan m.m.

28. Borgerliga skeppare och skeppsfärder i Kalmars utrikeshandel.

	Antal borgerliga skeppare	Antal skeppsfärder in	ut	Totalt	Procent av totala antalet skeppsfärder
1560	14	15	24	39	34
1578	14	15	19	34	25
1581	13	7	13	20	17
1587	11	14	12	26	18
1591	15	17	18	35	24
1596	14	15	20	35	23
1609	4	9	10	19	13

Källa: Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

29. Ut 3,2; in 2,3. Borgerskapets fraktfrekvens varierade av allt att döma kraftigt under 1500-talets senare hälft. Det aritmetiska medelvärdet för åtta undersökta år mellan 1556 och 1596 (1556, -60, -78, -81, -87, -91, -92, -96) blir 2,5 frakter per utrikeshandlande borgare. Max-värdet 4,3 har noterats på införseln 1587 och min-värdet 1,4 på utförseln 1596.
Källa: Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

30. Jämförelserna bygger på en sammanställning av uppgifter ur årsskattelängderna i stadens kommunala räkenskaper och inrespektive utförseljournalerna i de lokala tullräkenskaperna.

31. Undersökningen omfattar elva år mellan 1556 och 1609 och ger följande resultat:

Antal borgare med minst 5 frakter	1556	61	66	71	76	81	86	91	1600	04	09
svenska namn	19	20	8	16	17	19	19	22	11	7	5
främmande namn	3	1	2	1	2	2	7	8	2	2	3
Summa	22	21	10	17	19	21	26	30	13	9	8

Källa: Smålands handlingar, Kalmar stad; Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

32. Heckscher 1935, kap. V; Helmfrid 1965, s 49ff, 197ff, 212ff; Kumlien 1953, s 269, 328f, citat s 329; Jfr Lager 1962, s 154ff; Lindberg 1933, s 97f; Öhman 1973, s 175f.

33. Smålands handlingar, Kalmar stad. Jfr not 31.

34. Heckscher 1935, s 155ff, 168f; Kumlien 1953, s 312ff; Olofsson 1968, kap. »Rikets andra exporthamn».

35. Av längden till Ålvsborgs lösen 1571 och stadsräkenskapernas längder över avgifterna på utarrenderade lyckor, kålgårdar etc. kan vi se att jordbruk och boskapsskötsel ingick som en integrerad del i borgerskapets ekonomi. Med något undantag torde dock denna produktion främst ha varit inriktad på hushållens egen konsumtion. Det är i och för sig möjligt att borgerskapet svarade för en viss varubearbetning i form av slaktning, insaltning, hudberedning m.m. Inget talar dock för att denna verksamhet skulle ha haft någon större betydelse för exporten. Det är signifikant att Kalmar, liksom de flesta andra svenska små och medelstora städerna vid denna tid, praktiskt taget saknade ett livsmedelshantverk värt namnet.

36. Larsson 1964, s 97ff, 176ff; Weibull 1966, s 104.

37. Odén 1966, s 314f

38. Dollinger 1966, s 556f; Glamann 1974, s 454ff; Lindberg 1933, s 158; Lindberg 1976:2, s 44ff; Miskimin 1977, s 53ff, 56ff, 136ff; Odén 1966, s 303ff.

39. Heckscher 1935, bilaga V, tabell 2; Odén 1966, s 298, 306f.

40. Se kap. 2.1 samt där anförda belägg, not 1. Hammarström 1957, s 141ff; Heckscher 1935, s 225, bilaga V tabell 2, diagram IV; Odén 1966, s 298ff.

Ett ökande befolkningstryck på knappa livsmedelstillgångar har anförts som huvudorsak till spannmålsprisernas kraftiga stegring under 1500-talet. Även skogsprodukterna och tjäran hade av allt att döma en allmänt sett gynnsam prisutveckling åtminstone vad beträffar 1500-talets senare hälft. Odén har noterat två pristoppar på tjära, en vid mitten av 1570-talet och en annan vid 1590-talets början. De betydelsefulla boskapsprodukterna smör samt skinn och hudar synes däremot ha haft sämre avsättningsmöjligheter under senare delen av 1500-talet. Smöret hade en gynnsammare prisutveckling under århundradets förra hälft. En ny period av prisstegring inträffade vid början av 1600-talet, framför allt under 1610-talet. Vid det laget tycks dock smöret ha spelat ut sin roll som en av Sveriges viktigaste exportprodukter.

41. Hammarström 1957, s 148ff; Odén 1966, s 305.
42. Angående exportförbuden på bl.a. livsmedel se Linge 1969, s 165ff, 256f; Odén 1966, s 298, 302ff; se även PSS II–IV, bilaga B.
43. Heckscher 1935, bilaga V, tabell 1.
44. Heckscher 1935, s 39ff.
45. Lundkvist 1960, s 48ff; Odén 1966, s 34ff, 104ff, kap. »Kronans inköp»; Viljanti 1957, s 243ff; Lindberg 1933, s 152ff; Öhman 1973, s 255ff. Jfr Hammarström 1956, s 165f.
46. Heckscher 1935, s 52f.
47. Forssell 1872; Hansen 1952, s 17ff; Lindegren 1980, s 32ff, 206, kap. 7; Österberg 1977, s 251ff.
48. Forssell 1875, s 11ff.
49. Exportprodukterna synes som regel ha varit 40–50 till antalet. Inom importen förekom en större variation. Några undersökta år ger ett antal växlande mellan ca 70 och ca 110 produkter varav 15–35 utgjordes av olika sorters textilier. Kvalitetsskillnader inom olika varukategorier var vanliga inom såväl export (trävaror, skinn, hudar, fisk, kött m.m.) som inom import (öl, vin, salt spannmål m.m.).
50. Odén 1961, s 97f, 109f. Dyrbara men mindre skrymmande varor kan vara underrepresenterade i den registrerade importen. Föga skrymmande men representerande höga enhetsvärden kan dessa varor i högre grad än andra ha smugglats in i landet.
51. Rörande sillfiske i kalmartrakten se Hagberg 1979, s 86; Blomkvist 1979, s 215.
52. Tabell 7.9. Hammarström 1956, s 137f; Heckscher 1935, s 41. Diagram 3. Lokala tullräkenskaper, Kalmar.
53. Lokala tullräkenskaper, Kalmar. Jfr Zoellner 1974, s 80, 123ff, 165.
54. Lokala tullräkenskaper, Kalmar. Utöver spannmålsinförseln förekom samtidigt en mycket omfattande import av mjöl. Denna ombesörjdes främst av tyska köpmän samt i någon mån kalmarborgare och holländare. Inkluderas denna import sjunker danskarnas andel till 17 procent år 1602, det år spannmåls- och mjölimporten var som mest omfattande.
55. Lokala tullräkenskaper, Kalmar. Miskimin 1977, s 54, 66ff.
56. Jfr Lundkvist 1960, s 37f.
57. Odén 1966, s 314f.
58. Linge 1969, s 90, 166ff, 256ff.
59. Lokala tullräkenskaper, Kalmar.
60. Kumlien 1953, s 78ff.
61. Lundkvist 1960, s 20ff, 31f, 37.
62. Lokala tullräkenskaper, Kalmar. 1610 års siffror för Kalmar i Heckschers originaltabell utgör ett illustrativt exempel. Exportjournalen för detta år slutar redan 5 september, till skillnad från de flesta andra journaler, vilka i allmänhet inte slutar före november-december. Drygt tre månaders export fattas således. Därtill kommer att de saknade månaderna september och oktober vanligen hade en relativt hög exportintensitet.
63. Odén 1960, s 194ff; Olofsson 1968, s 200ff.

Kapitel 8. *Handelsomlandet / Konkurrentstäderna.*

1. Blomkvist 1979, s 183ff; Hagberg 1979, s 72ff.
2. PSS II, 25, 38; PSS III, 345; Linge 1969, s 23ff, 53f, 203.
3. Först under 1600-talet är det, med hjälp av det bevarade räkenskapsmaterialet över Lilla tullen, möjligt att mer ingående undersöka det merkantila varuflödet in till staden.
4. Heckscher 1935, s 240ff; Linge 1969, s 248ff; Nilsson 1968, s 299ff; jfr Dobb 1973, s 78ff.
5. Ericsson 1977, s 109ff, 129f; Heckscher 1936, s 672ff; Norborg HT 1963, s 365ff.
6. PSS, åtskilliga ställen.
7. Corin 1978, s 154ff; Heckscher 1936, s 674; Lindberg 1976:2, s 66ff; Rystad 1965, s 38ff.
8. Heckscher 1935, s 250ff; Lindberg 1933, s 136ff; Lindberg 1976:2, s 51ff.
9. PSS II, 9, 38, 88; PSS III, 96, 117, 119, 200, 345; PSS IV, 96, 103, 128, 164, 166, 186, 192.
10. PSS II, 25, 38, 58, 88, 173, 179; PSS III, 20, 200, 248, 345; PSS IV, 96, 103, 115, 128, 133, 164, 166, 192; Larsson 1964, s 229ff; Lindberg 1933, s 136ff; Norborg 1963, s 329; Svalenius 1956, s 77ff.
11. Linge 1969, s 23ff, 30ff, 41, 50ff, 60, 105ff, 112, 194f, 200, 239f, 243ff, 320ff, 386ff, 401ff.
12. Larsson 1964, s 236f; Linge 1969, s 24f.
13. Larsson 1964, s 320, 347f; Linge 1969, s 61ff, 81f, 83ff, 115ff, 128f, 161f, 185ff, 232ff, 265f, 276ff, 373f, 380ff; Rosén 1969, s 333.
14. Linge 1969, s 323ff.
15. Linge 1969, s 315, 320ff, 322, 337ff, 346, 361ff.
Konga och Uppvidinge härader vilka valt förbudsalternativet blev senhösten 1607 föremål för rannsakning. Vid denna framkom att viss gränshandel hade förekommit från Konga härad. Överträdelsen mot gränshandelsförbudet bestraffades med retroaktiv tull. PSS IV, 192.
16. PSS III, 415, 422, 434, 441, 453, 460; PSS IV, 103, 133, 166; Linge 1969, s 200, 252ff; Norborg 1963, s 263.
17. PSS III, 339, 345, 357; PSS IV, 118, 133.
18. PSS II, 148, 153; PSS IV, 166; Lindberg 1933, s 139f.
19. Lokala tullräkenskaper, Kalmar 1578–1610; Linge 1969, s 203.
20. PSS II, 148, 153; PSS III, 22, 422, 434, 441, 453, 460; PSS IV, 103, 128, 133.
21. Förutom Kalmar sällade sig under 1590-talet också Jönköping och Västervik till angreppen på Eksjös seglations- och stadsrättigheter. PSS IV, 80; Lindberg 1933, s 141; Norborg 1963, s 260f, 272f, 279f. Vissa mantalsuppgifter tyder på en viss demografisk tillväxt i Eksjö. Enligt Älvsborgs lösen 1571 fanns 28 hushåll i staden (Forssell 1872, s 228). I Smålands handlingar 1592:6:1 finns ett mantalsregister som redovisar 50 hushåll varav 23 borgerliga. I hjonelagslängderna omkring 1610 uppgår Eksjös mantal till inte färre än 100 hushåll varav drygt 50 borgerliga (se nedan kap. 11.4). Angående stadens utrikesseglation, Linge 1969, s 203.

22. Förhallandet centralmakt-lokalsamhälle under 1500-talet diskuteras bl.a. hos Osterberg 1971, s 53ff, 220ff.

23. PSS II, 9, 25, 29, 88; Larsson 1964, s 237; Linge 1969, s 60, 80ff, 122ff.

24. Norborg HT 1963, 378ff; Norborg 1963, s 231ff.

25. Ericsson 1977, s 103ff.

Kapitel 9. *Befolkningsstruktur och social förändring.*

1. Blomkvist 1979, s 199ff, 248ff; Olsson 1947–51:2, s 13ff; Olsson 1961, passim; Olsson 1968; Olsson 1974, kap. I; Selling 1979; Åkerlund 1977.

2. Blomkvist 1979, s 254ff; Olsson 1968; Åkerlund 1977, s 22, 54f, jfr rekonstruktionsritning s 25 samt perspektivteckning s 83, 162.

3. Dahlgren 1977.

4. Lager 1962, s 37ff; Odén 1955, s 287ff, 296ff; Rosén 1969, s 395f; Viljanti 1957, s 93ff; Zettersten 1890, s 110; Ljung 1963, s 412f.

5. PSS II, 239, 290; PSS III, 47, 117, 345; PSS IV, 103.

6. Tabell 9.1 samt bilaga tabell III. Förteckningar över adel och präster bl.a. i Städers akter, Kalmar, mantalsregister 1576, 1591, 1593, 1596 samt i Smålands handlingar, Kalmar stad 1583–84. Corin 1978, s 123ff, 179f; Lindberg 1933, kap. VII; Öhman 1973, s 158, 165f, 255ff, 286; Nilsson 1964, s 56f, 58f; Rystad 1977, s 222ff; Kumlien 1971, s 491, 505f.

7. Några övergripande undersökningar av underskikten i 1500-talssamhället existerar mig veterligen inte. Olika underskikts- och marginalgrupper berörs dock i den agrar-, stads- och lokalhistoriska forskningen. Se exempelvis Larsson 1972, s 146ff, 175ff; Lindberg 1976:3, s 47ff; Ljung 1963, s 223ff; Lundkvist 1977, s 91ff, 98ff, 106f; Norborg 1963, s 316, 408ff; Söderberg 1977, s 192; Öhman 1973, s 167. Rörande förhållandena i Tyskland se Maschke, Sydow 1967, särskilt den inledande, utförliga översikten av Maschke.

8. Jfr ovan kap. 1.2 not 7.

9. Ang. 1590-talets mantalsregister se även Lindberg 1947, s 44.

10. Lager 1962, s 37ff; Lindberg 1947, s 38; Mäntylä 1981, s 94ff; Pursche 1979, s 42.

11. Lager 1962, s 40ff.

12. Ericsson 1981, s 97f, 103f; Herlitz 1924, s 109ff, 111ff; Lager 1962, s 36ff.

13. Jfr Pursche 1979, s 42ff, 53ff, 74f.

14. Jfr Lager 1962, s 41, 113, 157; Lindberg 1976:3, s 9.

15. Jfr situationen i Stockholm vid 1520-talets början. Lager 1962, s 113, 148f.

16. Lundkvist 1960, s 37, kap. X.3.c.

17. Forssell 1884, s 159ff, 166ff.

18. Lager 1962, s 149.

19. Lager 1962, s 148ff; Larsson 1972, s 157; Lindberg 1947, s 38; Lundkvist 1960, s 26ff.

20. Lager 1962, s 48ff, 152f.

21. Lager 1962, s 151f.

22. Årsskattelängderna 1561 och 1562 upptar vardera 11 malmbor. Sannolikt har dessa tidigare räknats till östra roten. Smålands handlingar, Kalmar stad.
Sven Lundkvist har framhållit den »horisontella rörlighetens», dvs. ståndsrörlighetens betydelse för det tidiga 1600-talets svenska samhälle. Lundkvist 1977, s 100f; Lundkvist 1978, s 163ff.

23. Jfr Lager 1962, s 48ff; Lindberg 1947, s 39ff. Beträffande de stockholmska timmermännens speciella roll se Pursche 1979, kap. 3.4 och 3.5.

24. Längden till Älvsborgs lösen är den första som mer fullständigt redovisar icke-borgerliga hushåll. Vid 1600-talets början införs längder över kategorierna kronotjänare och husarma i stadens räkenskaper. Tidigare finns dessa grupper förutom i Älvsborgs lösen 1571 endast redovisade i särskilda förteckningar över stadens mantal.

25. Forssell 1875, s 89ff, särsk. s 105ff; Kraft 1976, s 329; Lindberg 1976:3, s 8; Norborg 1963, s 306ff; Strödda kamerala handlingar, mantalsregister vol. 43:1.

26. Lager 1962, citat s 45.

27. Systemet med extraordinarie beskattningar utnyttjades flitigast under 1500-talets senare hälft. Redan under Gustav Vasa pålades dock vissa extraskatter framför allt under 1520- och 1530-talen. Viktigare tycks dock ha varit den reorganisering av det traditionella skattesystemet som ägde rum från omkring 1540 och framåt. Hammarström 1956, s 276ff, 290f, 467.
Beträffande jordskatterna se Dovring 1951, s 162ff.
Även städerna drogs in i denna nyordning. Flera städer fick vidkännas höjningar av den traditionella stadsskatten. Forssell 1875, s 83, 87f.
Kalmar var ofta befriat från pålagor till kronan. Som motprestation ställdes krav på borgerskapets medverkan vid utbyggnaden av stadens försvarsanläggningar. Samtidigt inkrävdes också till den kungliga kammaren räkenskaper över stadens inkomster och utgifter. Odén 1955, s 94ff; Olsson 1961, s 42ff; Forssell 1875, s 113ff. Se även ovan kap. 6.4.

28. Hammarström 1957, s 141ff; Lager 1962, s 37, 150ff. Pursche 1979, s 42ff, 53ff, 74f, citat s 74.

29. 1566 års uppgift återfinns i Strödda kamerala handlingar, mantalsregister vol. 43:1.

30. PSS III: 49, 51, 70.

31. PSS III: 66.

32. PSS III: 47; Larsson 1972, s 159.

33. Längden till Älvsborgs lösen 1571 redovisar under rubriken Kungl. Maj:ts tjänare ett stort antal personer, vilka samtidigt finns upptagna som skattepliktiga borgare i 1571 års årsskattelängd. Preliminära undersökningar antyder att större delen av dem inte tidigare tillhört borgerskapet och inte heller stod i kronans tjänst under krigsperioden. Jag hoppas kunna återkomma till detta problem i ett senare sammanhang.

34. Diagram 4 samt tabell III i tabellbilagan.

35. Lager 1962, s 157ff, citat s 159.

36. Odén 1966, s 238ff.

37. Larsson 1972, s 159ff.

38. Larsson 1972, s 161ff.

39. Fursteförvaltningens betydelse för Nyköpings utveckling är ett ledmotiv hos Öhman 1973.
Jfr även exempelvis Ericsson 1977, s 124ff; Nilsson 1968, stora delar av kap. »Staden vid rikets gräns»; Norborg 1963, kap. »Staden och riket». Åtskilliga stadsmonografier innehåller mer eller mindre utförliga redogörelser för relationen mellan städerna och kronan.

40. För en utförligare källdiskussion se Exkurs.

41. En detaljerad bild av förtäringsmantalets utveckling ges i Exkurs, diagram E1 och E2.

42. Odén 1955, kap. X; Odén 1966, kap. XIV; Heckscher 1935, s 202ff.

Kapitel 10. *Underskikt och marginalgrupper.*

1. De husarma är som grupp särredovisade i 1591 och 1593 års mantalsregister, i 1607 års stadsräkenskap och i 1609 års hjonelagslängd.
2. Termen »skut» (alt. skutt, skott, schottet m.m.) har enligt Söderwall 1925–53 (supplement), bland annat betydelsen skatt. Han anför bl.a. följande exempel ur Stockholms skotte- och tänkeböcker från 1470-talet: »tha giorde her nic. person rekinskap bade aff vpbördh och vtgifft aff skuttidh», »skutherrerne skulo taga borgan aff the köpswena, som ecke haffua giorth sith skwth».
3. Under perioden 1578–1585 pendlar årsskatten mellan 1,25 och 1,11 mark per skattebetalande. 1585 är skattegenomsnittet 1,13 mark per person. 1586 har detta sjunkit till 0,85 mark, varefter det fram till 1592 varierar mellan 0,85 och 0,72 mark per person. Smålands handlingar, Kalmar stad.
4. Lager 1962, s 40ff, 157ff, citat s 41.
5. Lager 1962, s 157.
6. Helmfrid 1965, s 49ff; Kumlien 1953, s 269, 329; Lager 1962, s 157; Lindberg 1933, s 98; Öhman 1973, s 175f.
7. Zettersten 1890, s 110ff, citat s 118; jfr Ljung 1963, s 412f; Viljanti 1957, s 39ff.

Kapitel 11. *Staden i jämförande perspektiv.*

1. Lager 1962, s 9ff, 23ff; Larsson 1972, s 34ff; Norborg 1963, s 310ff; Öhman 1973, s 168ff.
2. Lars Olof Larsson avvisar kategoriskt befolkningsberäkningar baserade på 1500- och 1600-talens kamerala material. Larsson 1972, s 46, 50.
3. Lager 1962, s 177f. Mer eller mindre omfattande kompletteringar torde som regel vara nödvändiga vid hushållsberäkningar av den här typen. Som exempel kan nämnas Birgitta Lagers beräkning av hushållsantalet i 1580-talets Stockholm. Hon grundar sig på en tämligen utförlig husskattelängd från 1582, vilken redovisar 869 hushåll. Efter kompletteringar ur andra källor når hon slutligen fram till en totalsiffra på 1260 hushåll, således en ökning med närmare 45 procent av ursprungssiffran.
4. Den demografisk-historiska forskningen har givetvis påverkat stadshistorikernas folkmängdsberäkningar. Den kände medeltidsforskaren J.C. Russel har använt sig av en så låg medelhushållskoefficient som 3,5 personer per hushåll. Normalt har man dock stannat för koefficienten 5 med ett tillskott på 10–20 procent för okänd underredovisning.

   I sin beräkning av folkmängden i Stockholm omkring 1580 räknar Birgitta Lager med en koefficient på 6,25. Lagers siffra innefattar då det nämnda tillskottet för 20 procents underredovisning. Med detta exkluderat kommer hennes koefficient i nivå med de mer etablerade föreställningarna på området.

   Nyligen publicerade siffror ger en förvånansvärt enhetlig bild av det feodala västeuropas genomsnittliga hushållsstorlek. Normalsiffrorna håller sig inom intervallet 4,0–5,5 personer per hushåll. Siffror utanför dessa ramar är relativt ovanliga.

   Omfattande undersökningar på engelskt material har givit medelvärden på 4,6–4,7 personer per hushåll. Här har man också konstaterat en påfallande såväl geografisk som kronologisk stabilitet av hushållens genomsnittsstorlek. Mindre omfattande undersökningar från andra västeuropeiska områden har redovisat siffror i ungefär samma storleksordning som de engelska. Ibland något högre, oftare något lägre.

   Undersökningar på 1700-talets svenska landsbygd ger värden på i stort samma nivåer.

		MHS	
Skinnskatteberg	1737	6,5	(Gaunt)
Västerfärnebo	1729	5,4	(Gaunt)
Hubbo	1732	3,9	(Gaunt)
Tortuna	1734	4,0	(Gaunt)
Tillberga	1737	4,1	(Gaunt)
Dala pastorat	1780	4,5	(Winberg)
Åseda härad (4 socknar)	1790	4,2	(Eriksson/Rogers)

   Medelvärde av MHS 4,7
   Förkortning: MHS = medelhushållsstorleken.

   Resultatet blir liknande vid en jämförelse med 1700-talsstädernas genomsnittliga hushållsstorlek. Artur Imhof har publicerat siffror från 1747 som omfattar samtliga Sveriges och Finlands städer. Medelvärdet och medianvärdet låg då på 4,9 respektive 5,0 personer per hushåll, oavsett om dessa centralvärden beräknades på de svenska städerna enbart eller på de svensk/finska städerna tillsammans. Över hälften av städerna föll inom intervallet 4,0–6,0 personer per hushåll. Samtidigt ger dock 1700-talssiffrorna en klar uppfattning om de påtagliga skillnaderna mellan olika städer. Kalmar låg således i topp enligt Imhofs statistik på 8,1 personer per hushåll, medan den lägsta siffran noterades för Kungälv med 2,3 personer per hushåll. Det är inte omöjligt att dessa extrema värden är resultatet av felaktigheter i statistiken, men även om de fem högsta och de fem lägsta värdena räknas bort blir genomsnittssiffrorna praktiskt taget desamma.

   De data som publicerats på senare tid ger inte anledning till någon avgörande omprövning av den tidigare forskningens positioner. Koefficienten 5 är ett användbart närmevärde på MHS även för 1500- och 1600-talens svenska stadsbildningar. Detta givetvis under förutsättning, att man redan vid fastställandet av hushållsantalet tar hänsyn till såväl påvisbara som sannolika underredovisningar i källorna. I den mån alternativa koefficienter skall diskuteras bör de snarare ligga något under än över den traditionella koefficienten. 4,5 eller 4,75 personer per hushåll kan möjligen betraktas som acceptabla alternativ.

   Se exempelvis Ahnlund 1953, s 298; Eriksson/Rogers 1977; Gaunt 1976; Imhof 1974, s 172ff, 185ff; Laslett 1972, s 1ff; Reincke 1976, s 258; Russel 1972, s 26f; Wall 1972, s 159ff; Winberg 1975, kap. 6, tabellbilaga, tabell X.
5. Lager 1962, s 26.
6. Mols 1974, s 43f; Russel 1972, s 28.
7. Kumlien 1971, s 177f, 181; Lager 1962, s 56ff; Norborg 1963, s 323; Rystad 1965, s 16f; Medeltidsstaden, rapport 17, s 194f.
8. Jfr tidigare artiklar av Nils Blomkvist och Dagmar Selling i Kalmar stads historia, samt följande artikel av Göran Nilzén i samma verk.
9. Nilsson 1980, s 13.
10. Larsson 1972, kap. V A och D; VI A, VII och VIII. Jfr ovan kap. 3.1.
11. Larsson 1972, s 105ff, 144ff, 172f, citat s 137f.
12. Forssell 1872; Helmfrid 1965, s. 32 ff; Lager 1962, s. 36; Sundquist arbetspapper, Krigsarkivet. Åtskilliga stadsmonografier innehåller mer eller mindre underbyggda försök att uppskatta städernas befolkningsstorlek under äldre vasatid.
13. Braudel 1974, s 375; Kumlien 1953, s 271; Mols 1974, s 40ff.
14. PSS II: 132, jfr stadsräkenskaperna, Smålands handlingar. Forssell 1875, s 82ff.

15. Borgarstandets riksdagsprotokoll, s 325; Corin 1978, s 173f; Helmfrid 1965, s 35.

16. Larsson 1972, s 105ff, 137ff, 146ff.

Vad beträffar Stockholm har det varit svart att med en rimlig arbetsinsats få fram uppgifter över herretjänarnas antal. Den i tabellen redovisade siffran har i stället hämtats från Birgitta Lagers uppskattning rörande 1580-talets Stockholm. Denna felkälla spelar en mindre roll i detta sammanhang. Stockholms ställning på toppen av stadshierarkin, liksom stadens starka prägel av rikshuvudstad, torde vara odiskutabel även för 1600-talets inledningsskede. Lager 1962, s 50, tabell 5 (siffran beräknad genom: »övriga» + »präster och lärare» −»adel» −»adelstjänare» −»änkor» −»ej yrkesbestämda» = 651 personer).

Differentieringen av hushållen i borgare, herretjänare och fattiga kan inte föranleda några mer detaljerade eller långtgående slutsatser rörande gruppernas absoluta eller relativa storlekar. I vissa fall har klassificeringen varit problematisk. Det är också tydligt att skattebefrielser på grund av fattigdom har slagit i viss mån godtyckligt. Erfarenheterna från arbetet med kalmarlängderna visar att detta även kan ha gällt redovisningen av borgerskapet och herretjänarna. En mer tillförlitlig standsindelning skulle dessvärre kräva en arbetsinsats som går utanför ramarna och syftet med föreliggande undersökning.

OTRYCKTA REFERENSER

Kammararkivet

Lokala tullräkenskaper, Kalmar.
Landskapshandlingarna: Smålands handlingar, Kalmar slott.
Landskapshandlingarna: Smålands handlingar, Kalmar stad.
Landskapshandlingarna: Smålands handlingar, Kalmar slotts ladugårdar.
Landskapshandlingarna: Hjonelagslängder 1609–1611.
Strödda kamerala handlingar, mantalsregister vol. 43:1.
Städers akter, vol. 12, Kalmar-Karlshamn.
Varuhus och handling, Kalmar.
Provianträkenskaper, Kalmar.
Älvsborgs lösen 1571.
Älvsborgs lösen 1613–1615.

Krigsarkivet.

S. Sundquists arbetspapper.

TRYCKTA REFERENSER

Ahnlund, N. 1953: Stockholms historia före Gustav Vasa. (Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning.) Stockholm.

Almquist, J. A. I:1917, II:1919-22, III:1917-22, IV:1922-23: Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630. Med särskild hänsyn till den kamerala indelningen. (Meddelanden från svenska riksarkivet. Ny följd. II:6.) Stockholm.

Andersson, H. 1977: Sverige. En forskningsöversikt. (Urbaniseringsprocessen i Norden. Del I. Middelaldersteder.) Trondheim.

Andersson, I. 1963: Erik XIV. (W&W-serien 25) Stockholm.

Arnell, K.-H. och *Jönsson, K.* 1975: Arkeologiska undersökningar i Gamla staden i Kalmar. (Kalmar län. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård. Årgång 60) Kalmar.

Atlas till världshistorien. Tredje upplagan. Stockholm 1967.

Attman, A. 1973: The Russian and the Polish Markets in International Trade 1500–1650. (Publications of the Institute of Economic History of Gothenburg University, 26) Göteborg.

van Bath, B. H. S. 1963: The Agrarian History of Western Europe, a.d. 500–1850. London.

Berggren, P. G. och *Hofrén, M.* 1936: Kalmar stad och dess historia. (2 omarb. uppl.) Kalmar.

Björkman, L.-E. 1971: Gatunätet i medeltidens Kalmar. (Sancte Christophers Gilles Chroenica XXX) Kalmar.

Björkman, L.-E. 1980: Hertig Eriks hovfolk på Kalmar slott. (Sancte Christophers Gilles Chroenica XXXIII) Kalmar.

Blomkvist, N. 1979: Kalmars uppkomst och äldsta tid. (Kalmar stads historia. 1. Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling. Tiden intill 1300-talets mitt. Red. Ingrid Hammarström) Karlshamn.

Blum, J. 1961: Lord and Peasant in Russia. From the Ninth to the Nineteenth Century. (Princeton University Press.)

Bog, I. 1974: Theorie der Stadt – Funktionsanalyse des Ereignisfeldes Stadt und funktionale Stadt-Land-Beziehungen. — (Stadt-Land-Beziehungen und Zentralität als Problem der historischen Raumforschung. Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Forschungs- und Sitzungsberichte. Band 88. Historische Raumforschung 11.) Hannover.

Borgarståndets riksdagsprotokoll. Före frihetstiden. (Skrifter utgivna av Stadshistoriska institutet) Uppsala 1933.

Braudel, F. 1974: Capitalism and Material Life 1400–1800. Glasgow.

Brunius, J. 1980: Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1600. (Det nordiska ödegårdsprojektet. Publikation nr 9 / Bibliotheca Historica Lundensis 45.) Lund.

Burke, P. 1975: Some Reflections on the Pre-Industrial City. (Urban History Yearbook, 1975.)

By og bygd. Stad og omland. (Nordisk lokalhistorie — Seminarrapport nr 3. Utg. av Norsk lokalhistorisk institutt. Red. Fladby, Winge). Oslo 1981.

Carter, H. 1975: The Study of Urban Geography. London.

Cipolla, C. M. 1974: Introduction. (The Fontana Economic History of Europe. Ed. Cipolla, C. M.) Glasgow.

Clark, P. 1976: Introduction: the early modern town in the west. Research since 1945. (The Early Modern Town. A Reader. Ed. Peter Clark.) The Open University Press, Whitstable.

Clark, P. and *Slack, P.* 1976: English Towns in Transition 1500-1700. Oxford University Press.

Corin, C.-F. 1978: Arboga stads historia. Från 1500-talets mitt till 1718. Köping 1978.

Dahlbäck, G. 1977 (föredrag): Stad och land – en studie av förhållandet mellan medeltidsstäderna Uppsala och Stockholm och deras närmaste omland. (Föredrag hållet vid nordiska historikermötet i Trondheim 1977.)

Dahlbäck, G. 1977: Uppsala domkyrkas godsinnehav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527. (Studier till det medeltida Sverige 2.) Stockholm.

Dahlbäck, G. 1979: Der geistliche Institution als wirtschaftsstimulierender Faktor. Ein Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte der mittelalterlichen Stadt – mit Beispielen aus der Bischofsstadt Uppsala in Schweden um 1500.

Dahlgren, S. 1977: 1600-talets ståndssamhälle. (Svenskt 1600-tal. Problem i äldre historia. Red. Göran Rystad.) Malmö.

Davis, R. 1973: The Rise of the Atlantic Economies. London.

Dobb, M. 1973: Studier i kapitalismens utveckling. Uddevalla.

Dollinger, P. 1966: Die Hanse. Stuttgart.

Dovring, F. 1951: De stående skatterna på jord 1400–1600. (Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, 49.) Lund.

Ellinger-Bang, N. och *Korst, K.* 1906: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497–1660, 1. København.

Ericsson, B. 1977: Sverige. De anlagda städerna i Sverige ca 1580–1800. (Urbaniseringsprocessen i Norden. Del 2. De anlagte steder på 1600–1700-tallet.) Trondheim.

Ericsson, B. 1981: Svensk forskning kring borgare-begreppet och borgerskapets sociala struktur i förindustriell tid. Några huvudsynpunkter på metoder och problem. (By og bygd. Stad og omland. Nordisk lokalhistorie, seminarrapport nr 3.) Oslo.

Eriksson, I. och *Roger, J.* 1977: Familj och hushåll i ett svenskt storjordbruksområde under 1800-talet. (Historieforskning på nya vägar. Studier tillägnade Sten Carlsson 14.12.1977.) Lund.

Fehn, K. 1974: Die Bedeutung der zentralörtlichen Funktionen für die früh- und hochmittelalterlichen Zentren Altbayerns. (Stadt-Land-Beziehungen und Zentralität als Problem der historischen Raumforschung. Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Forschungs- und Sitzungsberichte. Band 88. Historische Raumforschung 11.) Hannover.

Fliedner, D. 1974: Wirtschaftliche und soziale Stadtumlandbeziehungen im hohen Mittelalter (Beispiele aus Nordwestdeutschland). (Stadt-Land-Beziehungen und Zentralität als Problem der historischen Raumforschung. Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung unde Landesplanung. Forschungs- und Sitzungsberichte. Band 88. Historische Raumforschung 11.) Hannover.

Forssell, H. 1872: Sverige 1571. (Äldre bidrag till Sveriges officiella statistik, I.) Stockholm.

Forssell, H. 1875: Anteckningar om Sveriges handel och om städernas förhållanden under de första femtio åren av vasahusets regering. (Sveriges inre historia från Gustaf den förste.) Stockholm.

Forssell, H. 1884: Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet. (Kongl. Vitterhets Historie och Antiqvitets Akademiens Handlingar. Tjugondenionde delen. Ny följd nionde delen.) Stockholm.

Fredriksson, B. 1979: Krig och bönder. Hur drabbades skåningarna av kriget 1675–79? (Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige.) Motala.

Fritz, B. 1:1972, 2:1973: Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History 16 & 18.) Stockholm.

Gaunt, D. 1976: Familj, hushåll och arbetsintensitet. En tolkning av demografiska variationer i 1600- o. 1700-talens Sverige. (Scandia.)

Glamann, K. 1974: European Trade 1500–1750. (The Fontana Economic History of Europe. Ed. Cipolla, C. M.) Glasgow.

Glete, J. 1976: Svenska örlogsfartyg 1521–1560. Flottans uppbyggnad under ett tekniskt brytningsskede. (Forum navale. Skrifter utgivna av Sjöhistoriska samfundet. Nr 30.) Östervåla.

Glete, J. 1977: Svenska örlogsfartyg 1521–1560. Flottans uppbyggnad under ett tekniskt brytningsskede. Bilagor. (Forum navale. Skrifter utgivna av Sjöhistoriska samfundet. Nr 31.) Östervåla.

GIR: Konung Gustav den förstes registratur. Stockholm 1913–15.

Hagberg, U.E. 1979: Den förhistoriska kalmarbygden. (Kalmar stads historia. 1. Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling. Tiden intill 1300-talets mitt. Red. Ingrid Hammarström.) Karlshamn.

Hammarström, I. 1956: Finansförvaltning och varuhandel 1504–1540. Studier i de yngre sturarnas och Gustav Vasas statshushållning. Uppsala.

Hammarström, I. 1957: The 'Price Revolution' of the Sixteenth Century: Some Swedish Evidens (Scandinavian Economic History Review).

Hammarström, I., Hagstedt, R., Nilsson, L. 1975: Projektet jämförande stadshistoria (PJÄS). (Historisk tidskrift.)

Hansen, B. 1952: Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne. Ystad.

Heckscher, E. 1923: Den ekonomiska innebörden av 1500- och 1600-talens svenska stadsgrundningar (Historisk tidskrift).

Heckscher, E. 1935 och 1936: Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Del I:1, Stockholm 1935. Del I:2, Stockholm 1936.

Hedberg, J. 1975: Kungl. artilleriet. Medeltid och äldre vasatid. Östersund.

Hederström, C. 1979: Kalmar slotts inre borggård – ett återskapat renässansrum. (Kalmar län. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård. Årgång 64.) Kalmar.

Hedlund, R. 1980: Västerås befolkning vid slutet av 1600-talet. En socialhistorisk studie. (Västerås kulturnämnds skriftserie nr 7.) Västerås.

Hellberg, L. 1979: Forn-Kalmar. Ortnamnen och stadens förhistoria. (Kalmar stads historia. 1. Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling. Tiden intill 1300-talets mitt. Redaktör Ingrid Hammarström.) Karlshamn.

Helmfrid, B. 1965: Norrköpings historia, 5. Tiden 1568–1655. Stockholm.

Herlitz, L. 1974: Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden. Lund.

Herlitz, N. 1924: Svensk stadsförvaltning på 1830-talet. (Skrifter utgivna av Stadshistoriska institutet.) Stockholm.

Hicks, J. 1970: Den ekonomiska historiens teori. Lund.

Hildebrand, K.G. 1954: Salt and Cloth in Swedish Economic History. (The Scandinavian Economic History Review. II:2.)

Imhof, A. 1974: Der agrare Charakter der schwedischen und finnischen Städte im 18. Jahrhundert im Vergleich zu Mittel- und Westeuropa. (Stadt-Land-Beziehungen und Zentralität als Problem der historischen Raumforschung.) Hannover.

Isacsson, M. 1979: Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län. Uppsala.

Johnson, J.H. 1972: Stadsgeografi. En introduktion. Malmö.

Johnson, M. 1979: Bakom fasaderna – en byggnadshistorisk undersökning på Kalmar slott. (Kalmar län. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård. Årgång 64.) Kalmar.

Koppe, W. 1942/43: Das mittelalterliche Kalmar. Eine Untersuchung zur Geschichte des deutschen Seehandels und Volkstums. (Hansische Geschichtsblätter, Jahrgang 67/68, 1942/43.)

Kraft, S. 1976: Linköpings historia 1. Från äldsta tid till 1567. Linköping.

Kumlien, K. 1953: Sverige och hanseaterna. Studier i svensk politik och utrikeshandel. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 86.) Lund.

Kumlien, K. 1971: Västerås till 1600-talets början. (Västerås genom tiderna. Del II.) Västerås.

Lager, B. 1962: Stockholms befolkning på Johan III:s tid. (Skrifter utgivna av Stadshistoriska institutet.) Stockholm.

Larsson, L.-O. 1964: Det medeltida Värend. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt. (Bibliotheca Historica Lundensis XII.) Lund.

Larsson, L.-O. 1972: Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640. (Bibliotheca Historica Lundensis XXVII.) Lund.

Larsson, L.-O. 1977: Bebyggelseutveckling och befolkningstrend. (Problem i äldre historia. Svenskt 1600-tal. Red. G. Rystad.) Malmö.

Larsson, L.-O. 1980: Smaländsk bebyggelsehistoria. I. Från vikingatid till vasatid 1:3 Konga härad. (Acta Wexionensis. Serie 1. History & Geography 1:3.) Växjö.

Lasslett, P. 1972: Household and Family in Past Time. Introduction. (Cambridge University Press.)

Lilja, S. 1974: Lokala tullräkenskaper. Ett källmaterial till Kalmars utrikeshandel under äldre vasatid (opubl. PM).

Lilja, S. 1978: Social stratifiering och bebyggelseformer 1500–1850. Exemplet Kalmar under äldre vasatid. (Nordisk lokalhistoria. mötesrapport 2.) Helsingfors.

Lindberg, F. 1933: Västerviks historia 1275–1718. Stockholm.

Lindberg, F. 1947: Hantverkarna. Första delen. Medeltid och äldre vasatid. (Den svenska arbetarklassens historia.) Stockholm.

Lindberg, F. 1976: Linköpings historia 2. 1567–1862 Näringsliv och förvaltning. (Ny omarb. uppl.) Linköping.

Lindberg, F. 1976: Linköpings historia 3. 1567–1862 Samhälls- och kulturliv. (Ny omarb. uppl.) Linköping.

Lindegren, J. 1980: Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdea 1620–1640. (Studia Historica Upsaliensia 117.) Uppsala.

Linge, L. 1969: Gränshandeln i svensk politik under äldre vasatid. (Bibliotheca Historica Lundensis XXIII.) Lund.

Ljung, S. 1954: Uppsala under yngre medeltid och vasatid. (Uppsala stads historia. II.) Uppsala.

Ljung, S. 1963: Enköpings stads historia. 1. Tiden till och med 1718. Lund.

Lundkvist, S. 1960: Gustav Vasa och Europa. Svensk handels- och utrikespolitik 1534-1557. (Studia Historica Upsaliensia 2.) Uppsala.

Lundkvist, S. 1962: Gävles utrikeshandel vid 1500-talets mitt. (Från Gästrikland.)

Lundkvist, S. 1974: Rörlighet och social struktur i 1610-talets Sverige. (Historisk tidskrift): omtryckt i Svenskt 1600-tal. Problem i äldre historia. Red. G. Rystad. Malmö 1977.

Lundkvist, S. 1978: Geografisk och social rörlighet 1500–1850. Sverige. (Nordisk lokalhistoria. Mötesrapport 2.) Helsingfors.

Lundkvist, S. 1979: Resurser, skattetryck och fattigdom i 1610-talets Sverige. (Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige.) Motala.

de Maddalena, A. 1974: Rural Europe 1500–1750. (The Fontana Economic History of Europe.) Glasgow.

Maschke, E., Südow, J. (ed.) 1967: Gesellschaftliche Unterschichten in den südwestdeutschen Städten. (Protokoll über die V. Arbeitstagung des Arbeitskreises für südwestdeutsche Stadtgeschichtsforschung. Schwäbisch Hall 11.–13. November 1966.) (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg. Reihe B. Forschungen. 41. Band.) Stuttgart.

Minchinton, W. 1974: Patterns and Structure of Demand 1500–1750. (The Fontana Economic History of Europe.) Glasgow.

Miskimin, H.A. 1977: The Economy of Later Renaissance Europe. 1460–1600. (Cambridge University Press.)

Mols, R. 1974: Population in Europe 1500–1700. (The Fontana Economic History of Europe.) Glasgow.

zur Mühlen, H. v. 1957: Versuch einer soziologischen Erfassung der Bevölkerung Revals im Spätmittelalter. (Hansische Geschichtsblätter.) Köln.

Mäntylä, I. 1981: Städernas burskaps- och näringspolitik och deras befolkning. (By og bygd. Stad og omland. Nordisk lokalhistoria – seminarrapport 3.) Oslo.

Nilsson, L. 1980: Näringsliv och befolkning i Kalmar 1910–1975. Karlshamn. (Ej i bokhandeln, omtrycks i Kalmar stads historia 3.)

Nilsson, L. 1981: Kommunikationer, omland och stadstillväxt i sydöstra Sverige från cirka 1800. (By og bygd. Stad og omland. Nordisk lokalhistorie – seminarrapport nr 3.) Oslo.

Nilsson, S.A. 1964: På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal. Stockholm.

Nilsson, S.A. 1968: Halmstads historia. Del I. Den danska tiden. Halmstad.

Nilsson, S.A. 1977: Landbor och skattebönder. En studie av extraskatternas fördelning under 1500- och 1600-talen. (Historieforskning på nya vägar. Studier tillägnade Sten Carlsson 14.12.1977.) Lund.

Nilzén, G.: Kalmar stads historia 1720–1820 (opubl. manus till Kalmar stads historia. 3.)

Norborg, L.A. 1958: Storföretaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning. (Bibliotheca Historica Lundensis VII.) Lund.

Norborg, L.A. 1963: Jönköping under medeltid och äldre vasatid. (Jönköpings stads historia. Del I. Från äldsta tid till stadens brand 1612.) Värnamo.

Norborg, L.A. HT 1963: Krona och stad i Sverige under äldre vasatid (Historisk tidskrift).

Norborg, L.A. 1964: Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen: Sverige. (Problemer i nordisk historieforskning. Rapporter til det nordiske historikermøte i Bergen 1964.) Bergen.

Nordlund, R. 1974: Kontribution eller satisfaktion. Pommern och de svenska krigsfinanserna 1633 (Historisk tidskrift).

North, D.E. & *Thomas, R.D.* 1973: The Rise of the Western World. A New Economic History. Cambridge.

Nyström, P. 1955: Stadsindustriens arbetare före 1800-talet. Bidrag till kännedomen om den svenska manufakturindustrien och dess sociala förhållanden. Stockholm.

Odén, B. 1955: Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet. (Bibliotheca Historica Lundensis 1.) Lund.

Odén, B. 1957: PM angående Huvudförteckning över Kammararkivets samlingar av räkenskaper och handlingar huvudsakligen från 1500-talet. (Internpromemoria, Kammararkivet.)

Odén, B. 1961: En nederländsk köpman i Erik XIV:s Stockholm. (Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok.)

Odén, B. 1966: Kronohandel och finanspolitik 1560–1595. (Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund, 56.) Lund.

Olofsson, S.I. 1968: Södertälje stads historia 1. Medeltiden och nya tiden före 1860. Stockholm.

Olsson, B. 1947–51: Kalmar stifts herdaminne. Det gamla Kalmarstiftets klerus från äldsta tider till våra dagar. 1–4. Lund.

Olsson, B., Bexell, O. 1980: Kalmar stifts herdaminne. Det gamla Kalmar-stiftets klerus från äldsta tider till våra dagar. Del 5. Supplement. Kalmar.

Olsson, M. 1944: Kalmar slotts historia I. Tiden intill 1300-talets mitt. Uppsala.

Olsson, M. 1961: Kalmar slotts historia. Del II A. Tiden från 1300-talets mitt till 1611. Uppsala.

Olsson, M. 1968: Sancta Birgittas kyrka – Lilla kyrkan i Kalmar gamla stad. (Fornvännen.)

Olsson, M. 1974: Kalmar gamla stads kyrkor 1. Storkyrkan. (Sveriges kyrkor. Småland bd III:2.) Stockholm.

Parker, G. 1974: The Emergence of Modern Finance in Europe 1500-1730. (The Fontana Economic History of Europe.) Glasgow.
PSS: Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer.
Pursche, W. 1979: Timmermansämbetet i Stockholm före 1700. Stockholm.

Reincke, H. 1976: Bevölkerungsprobleme der Hansestädte. (Die Stadt des Mittelalters, 3. Wirtschaft und Gesellschaft. Ed. C. Haase.) Darmstadt.
Roberts, M. 1968: The Early Vasas. A History of Sweden, 1523–1611. (Cambridge at the University Press.)
Rosén, J. 1969: Svensk historia. I. Tiden före 1718. (3:e upplagan.) Stockholm.
Russel, J.C. 1972: Population in Europe 500–1500. (The Fontana Economic History of Europe. The Middle Ages. (Ed. C.M. Cipolla.) London and Glasgow.
Rystad, G. 1965: Jönköping under stormaktstiden. (Jönköpings stads historia. Del II. Från stadens brand till kommunalreformen 1862.) Värnamo.
Rystad, G. 1977: Med råds råde eller efter konungens godtycke? Makten över ämbetstillsättningarna som politisk stridsfråga under 1600-talet. (Svenskt 1600-tal. Problem i äldre historia. Redaktör G. Rystad.) Malmö.

Schildauer, J., Fritze, K., Stark, W. 1974: Die Hanse. Berlin.
Schiller, B. & Odén, B. 1970: Statistik för historiker. Uppsala.
Schück, H. 1959: Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltid och Gustav Vasa. Stockholm.
Selling, D. 1979: Arkeologiska spår av det äldsta Kalmar. Tiden fram till 1300-talets slut. (Kalmar stads historia I. Kalmarområdets forntid och äldsta utveckling. Tiden intill 1300-talets mitt.) Karlshamn.
Sjoberg, G. 1965: The Preindustrial City. (Past and Present.) New York.
Skarin, O. 1979: Gränsgårdar i centrum. Studier i västsvensk bebyggelsehistoria ca 1300–1600. 1–2. Göteborg.
Stadin, K. 1979: Småstäder, småborgare och stora samhällsförändringar. Borgarnas sociala struktur i Arboga, Enköping och Västervik under perioden efter 1680. (Studia Historica Upsaliensia 105.) Uppsala.
Stadt-Land-Beziehungen und Zentralität als Problem der historischen Raumforschung. (Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Forschungs- und Sitzungsberichte. Band 88. Historische Raumforschung 11.) Hannover.
Stiernman, A.A. von 1728: Alla Riksdagars och Mötens Besluth. I. Stockholm (Kungl. bibliotekets ex.).
Strömbom, S. 1924: Forskningar på platsen för de forna Nya Lödöse (1915–1918). Stadskrönika, grävningsberättelse, fyndkatalog. Göteborg.
Sundquist, S. 1938: Sveriges folkmängd på Gustav II Adolfs tid. Lund.
Svalenius, I. 1963: Gustav Vasa. (W&W-serien 14.) Stockholm.
Svalenius, I. 1956: Växjö stads historia. Del 1:2. Tiden från 1523 till 1718. Växjö.
Svenska flottans historia I, 1521–1679. (Red. Svensson, S. A.) Malmö 1942.
Den svenska historien 3. Vasatiden 1520–1611. (Red. Berit Erikson.) Stockholm 1966.
Sveriges. Land och folk. Del 1. Allmän geografi. Del 2. Landskap och kommunblock. Del 3. Atlas med register. Stockholm 1966.
Sylwander, G.V. 1865: Kalmar slotts och stads historia. Del 2:2. Kalmar.

Söderberg, U. 1977: Gustaf I:s arv och eget i Uppland — en godsmassas framväxt, organisation och förvaltning. (Stydier i det medeltida Sverige 1.) Stockholm.
Söderwall, K.F. 1925–1953: Ordbok över svenska medeltidsspråket. Supplement. Lund.

Thor, L. 1969: De administrativa gränsdragningarna i södra delen av Kalmar län intill 1500-talets mitt. Översikt. (Forskningsprojektet administrativa rumsliga system. Meddelande 22, stencil.) Stockholm.
Thornström, C.-G. 1978: Bakom stagnationen. Lokalsamhället och omvärlden i en svensk skärgård 1500–1975. Uppsala.
Toijer, D. 1930: Sverige och Sigismund 1598–1600. Fördraget i Linköping – riksdagen i Linköping. Stockholm.
Torstendahl, R. 1979: Mellan normalstat och fasta anordningar. Den medellånga finansplaneringens villkor i Sverige 1620–1680. (Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige.) Motala.

Wall, R. 1972: Mean Household Size in England from Printed Sources. (Household and Family in Past Times. Ed. P. Laslett.) Cambridge University Press.
Wallerstein, I. 1974: The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origin of the European World Economy in the Sixteenth Century. (New York Academic Press.)
Weibull, C. 1966: Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikena 1368 och 1398–1400. Studier i Lübecks pundtullböcker. (Scandia) Lund.
Viljanti, A. 1957: Gustav Vasas ryska krig 1554–1557. I och II. Stockholm.
Winberg, C. 1975: Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen. Partille.
Wrigley, E.A. 1978: A Simple Model of London's Importance in Changing English Society and Economy 1650–1750. (Towns and Societies. Essays in Economic History and Historical Sociology. Ed. P. Abrams, E. A. Wrigley.) London.

Zettersten, A. 1890: Svenska flottans historia 1522–1634. Stockholm.
Zoellner, K.-P. Vom Strelasund zum Oslofjord. Untersuchungen sur Geschichte der Hanse und der Stadt Stralsund in der zweite Hälfte der 16. Jahrhunderts. (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte. Band XIV.) Weimar.

Åkerlund, H. 1977: Kalmar i medeltid och vasatid. Bebyggelse, borg, befästningar. Lund.
Åström, S.-E. 1977: Finland. Anlagda städer och centralortssystemet i Finland 1550–1785. (Urbaniseringsprocessen i Norden. Del 2. De anlagte steder på 1600–1700-tallet.) Trondheim.

Öhman, C. 1973: Nyköping och hertigdömet 1568–1622. (Nyköpings stads historia I. Medeltid och vasatid intill 1622.) Nyköping.
Österberg, E. 1971: Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget. (Bibliotheca Historica Lundensis XXVI.) Varberg.
Österberg, E. 1977: Kolonisation och kriser. Bebyggelse och skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600. (Det nordiska ödegårdsprojektet. Publikation nr 3. Bibliotheca Historica Lundensis XLIII.) Varberg.

Tabellbilaga.

Tabell I. *Exportvaror i Kalmars utrikeshandel. Värdemässig procentuell fördelning, samt index (basår 1578/81).*

	1547 index	1550 index	1551 index	1556 index	%	1560 index	%	1578-81 index	%	1583 ind.	1587 ind.	%	1592 ind.	1596 index	1602 ind.	1605 index	1606-09 index	%
Osmundjärn	689	170	178	2115	10	1015	3	100	0	—	396	1	11	—	178	—	—	—
Stångjärn	4	—	—	121	1	—	—	100	0	—	500	3	21	171	33	—	4	0
Koppar	0	—	—	—	—	—	—	100	0	166	—	—	—	467	—	—	—	—
Smör	110	14	15	47	28	58	24	100	48	51	69	33	52	93	26	49	42	31
Talg	115	67	102	136	7	163	5	100	5	70	175	8	127	122	228	198	104	5
Kött	56	33	4	—	—	106	?	100	1	46	450	4	283	491	711	1169	763	7
Hudar och skinn	93	98	91	86	20	178	23	100	15	98	100	28	104	102	85	130	70	20
Oxar, kor	—	—	67	—	—	150	?	100	0	167	950	1	483	153	433	1300	1133	2
Hästar, klippare	186	157	280	64	6	98	6	100	6	104	64	4	237	107	56	43	6	3
Gråverk	517	707	624	483	1	3707	7	100	0	57	829	1	133	305	160	531	5	0
Ål	1985	1446	1923	1108	6	469	2	100	0	—	8	0	8	—	—	—	15	0
Tjära	22	70	32	45	9	96	14	100	18	51	67	10	54	169	194	130	74	18
Läkter	38	19	5019	2	0	147	0	100	0	64	236	1	94	425	103	152	69	0
Bottnar		160	38	140	?	65	?	100	0	427	720	1	344	1316	84	966	289	0
Sågebräder	29	604	500	213	1	828	2	100	0	28	65	0	462	905	15	101	148	1
Tåt		294	206	269	3	149	1	100	1	176	167	1	67	204	169	129	116	1
Spannmål	40	—	—	—	—	17	1	100	3	122	9	0	602	13	—	17	173	8
Summa procent					92		88		97			96						97

Källa: Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

Tabell II. *Viktigare varor och frakter fördelade på befraktarnas hemorter, vissa år 1578–1596. Procent.*

Export	Smör (tunnor)			Tjära (tunnor)			Skinn och hudar (deker)			Hästar och oxar (antal)			Frakter, ut		
	1578	1581	1596	1578	1581	1596	1578	1581	1596	1578	1581	1596	1578	1581	1596
Kalmar	12	10	58	44	32	48	47	53	65	80	70	63	44	34	58
Övriga svenskar	—	—	19	—	—	6	—	—	—	—	3	8	1	2	5
Stralsund	32	24	20	30	23	4	38	21	14	10	11	28	33	37	22
Lübeck	42	49	3	5	6	9	3	17	13	5	—	1	8	9	11
Övriga tyskar	12	9	—	8	3	2	10	3	3	6	14	1	12	13	1
Danmark	2	5	0	12	27	5	2	6	5	—	3	—	3	5	2
Väst	—	3	—	1	9	24	—	1	—	—	—	0	0	1	1
S:a procent	100	100	100	100	100	101	100	101	100	101	101	101	101	101	100
S:a kvantitet	1270	1210	960	4020	1560	4230	1730	1300	1820	340	390	430	330	262	383

Import	Salt (tunnor)				Öl (tunnor)			Kläde, 4 sorter[1] (st)				Frakter, in			
	1578	1581	1587	1596	1578	1581	1587	1578	1581	1587	1596	1578	1581	1587	1596
Kalmar	43	20	52	43	15	13	28	47	54	64	64	44	37	51	54
Övriga svenskar	—	0	2	2	—	0	2	—	—	9	—	—	1	2	0
Stralsund	16	8	20	5	78	79	58	40	18	11	1	36	40	34	31
Lübeck	0	21	17	10	—	—	—	8	25	15	35	3	7	7	10
Övriga tyskar	5	7	5	25	7	5	9	3	3	1	—	14	9	3	1
Danmark	12	1	3	5	0	2	3	3	—	—	0	2	6	3	2
Väst	23	43	—	11	—	—	—	—	—	—	—	1	1	0	1
S:a procent	99	100	99	101	100	100	100	101	100	100	100	100	101	100	99
S:a kvantitet	3370	3350	2930	3010	2800	2860	4540	350	460	580	310	294	246	491	241

1. Engelskt kläde, görliskt kläde, göttniskt kläde samt piuck.
Källa: Lokala tullräkenskaper, Kalmar.

Tabell III. *Kamerala befolkningskategorier i Kalmar ca 1570–1610.*

	1571[1]	1576	1584	1591	1593	1596	1600–1604	1607	1608	1609	Mv	%
Borgare	154	153	145	232	231	213	168	168	167	168	180	44
Icke-borgare	188	167	189	221	187	214	94	193	172	224	233[2]	56
därav: Kungl. Maj:ts tjänare		101		105	102			91		100	100	24
adel		9	14	14							12	3
präster		6	7	13	9	7				5	8	2
husarma/fattiga				26	45			25		26	30	7
knektar/sjöfolk				14	10					53	26	6
gäster/skuttmän[3]		15	42	16			33	77	84	14	40	10
ospecificerade/KM fribrev		5	4	33	21					21	17	4
										Summa	413	100

1. Längden till Älvsborgs lösen redovisar 94 borgare och 248 icke-borgare. Vid närmare påseende visar sig att flera av 1571 års årsskattebetalande borgare redovisas i ÄL-71 som icke-borgare. En korrigering efter årsskattelängdens uppgifter ger ovanstående fördelning.
2. Summa av nedanstående medelvärden.
3. Samtliga uppgifter på gäster och skuttmän utom 1609 års är hämtade ur Kalmar stads räkenskaper.
   1609 års siffra är hämtad ur 1609 års hjonelagslängd.

Källor: 1571, Älvsborgs lösen; 1576–1596, mantalsregister i Städers akter, Kalmar-Karlshamn vol. 12; 1600–1608, Kalmar stads räkenskaper, Smålands handlingar; 1609, hjonelagslängd, Smålands handlingar 1609:3 B.
Anmärkning: Icke-borgerliga undergrupper upptagna i tabellen endast i de fall de i källorna är klart särredovisade.

Förkortningar: KM = Kungl. Maj:t. Mv = aritmetiskt medelvärde.

Exkurs.

Kungl Maj:ts tjänare i Kalmar ca 1540–1610. Källor och metodproblem.

Krontjänarnas utveckling kan främst belysas utifrån slottsräkenskapernas förtäringsmantals- och lönelängder. Dessa längdtyper återspeglar delvis olika aspekter av kronopersonalens utveckling.

Förtäringsmantalslängderna redovisar den personal som fick ut en del av sin lön i form av fri förtäring på slottet eller någon av kronans ladugårdar. Det tycks bl.a. av kontrollskäl ha varit kronans strävan att få med så många som möjligt i denna kollektiva förrättning.[1] I Kalmar innebar detta i praktiken att så gott som samtliga kronoanställda med sina arbetsplatser på eller i närheten av slottet fördes upp i längderna. Utöver det egentliga slottsmantalet tillkommer emellertid också ett mindre antal anställda på ladugårdarna och andra från slottet fristående produktionsenheter. Därtill kommer ofta ganska ansenliga kontingenter av tillfälligt stationerade militärer och andra gäster. Förtäringsmantalet sådant det återges i diagram E1 och E2 redovisar således utöver den egentliga slottspersonalen även större eller mindre grupper som arbetade åt kronan i andra delar av länet eller som bara var på tillfälligt besök i staden. I detta mantalsbegrepp ingår ett ofta ganska stort antal personer som inte tillhörde Kalmars bofasta befolkning.

Den viktigaste fördelen med förtäringsmantalslängderna är deras ofta mycket detaljerade redovisning av kronans personalstyrka. Vissa år föreligger vecko- eller månadsvis förda längder, med ingående förteckningar över de anställda, namngivna och yrkesspecificerade.

Lönelängderna registrerar de yrkesgrupper som erhöll lön i pengar eller kläde. Detta s.k. lönemantal, som redovisas i diagram E3, bygger på löne- och mönsterlängder över kronans årsanställda personal. Samstämmigheten mellan löne- och förtäringsmantalet är förhållandevis god. Framför allt under 1540-talet blir dock skillnaden mellan de båda mantalstyperna ganska stor. En förklaring till detta kan vara att lönelängderna upptar personalgrupper stationerade i andra delar av länet vilka endast under kortare perioder befann sig i Kalmar och då tillfälligt registrerades bland förtäringsmantalet. En annan skillnad är att kortvariga besökare som regel inte erhöll sin årslön av slottsförvaltningen i Kalmar.

För en undersökning av Kalmars befolkningsutveckling är givetvis den del av kronans tjänare som kan antas ha tillhört stadens befolkning av störst intresse. I syfte att belysa denna del av kronopersonalens utveckling har ytterligare två mantalsbegrepp rekonstruerats utifrån de faktiskt redovisade förtärings- och lönemantalen. Rekonstruktionen har genomförts genom bortgallring av yrkeskategorier som av olika skäl sannolikt inte tillhörde stadens mer permanenta befolkning. Det ena av dessa mantalsbegrepp avser att ge en bild av kronans betydelse som arbetsgivare, dvs. sysselsättningsutvecklingen i staden. Detta mantal redovisas i kapitel 9.4 diagram 5 och kallas kort och gott »kronotjänarna i Kalmar». Större yrkesgrupper som gallrats bort för att åstadkomma denna mantalskategori är: skyttar samt ridfogdar och fogdetjänare (huvudsakligen under 1540-, 50- och 60-talen); sjöfolk (båtsmän, knektar, bösskyttar) ej permanent stationerade i Kalmar (huvudsakligen under 1540-talet); under nordiska sjuårskriget tillfälligt stationerade militärkontingenter och sjöfolk; personal på fristående produktionsenheter (ladugårdar, fisken etc.).

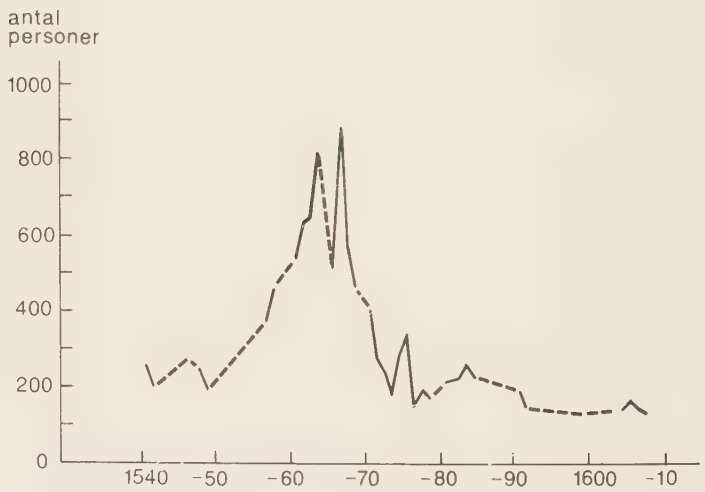

Diagram E1. Kalmar slotts förtäringsmantal 1541–1609. Årsmedelvärden.

Källa:
Smålands handlingar, Kalmar slott, förtäringsmantalslängder.

Det andra rekonstruerade mantalsbegreppet har främst skapats för att ge en bild av kronotjänarnas hushållsutveckling. Detta för att utvecklingskurvan över kronotjänarna skall vara jämförbar med kurvan över det årsskattebetalande borgerskapet. Kurvan över de *hushållsbildande kronotjänarna* återges i kapitel 9.4 diagram 6, där den också jämförs med borgerskapets. Den har konstruerats genom bortgallring dels av ovanstående grupper, vilka sannolikt inte var bofasta i Kalmar, dels också av personer som inte kan antas ha tillhört den självständiga, hushållsbildande delen av kronotjänarna. Bortfallet i det här sammanhanget har främst drabbat kvinnor, drängar, legefolk och liknande grupper.

Felkällorna i de genomförda bortgallringarna behöver knappast understrykas. Dessa skall vägas mot den vinst som ligger i att kronosektorns utveckling och betydelse för staden under olika perioder kan bedömas.

En viss möjlighet att uppskatta felkällorna ger de från 1570-talet och framåt sporadiskt bevarade registren över stadens totala hushållsmantal. I några av dessa särredovisas kronotjänarna.

I diagram 6 (kap. 9.4) har dessa lagts in i form av staplar. Som framgår råder en jämförelsevis god överensstämmelse mellan det rekonstruerade kronomantalet och det faktiskt registrerade.

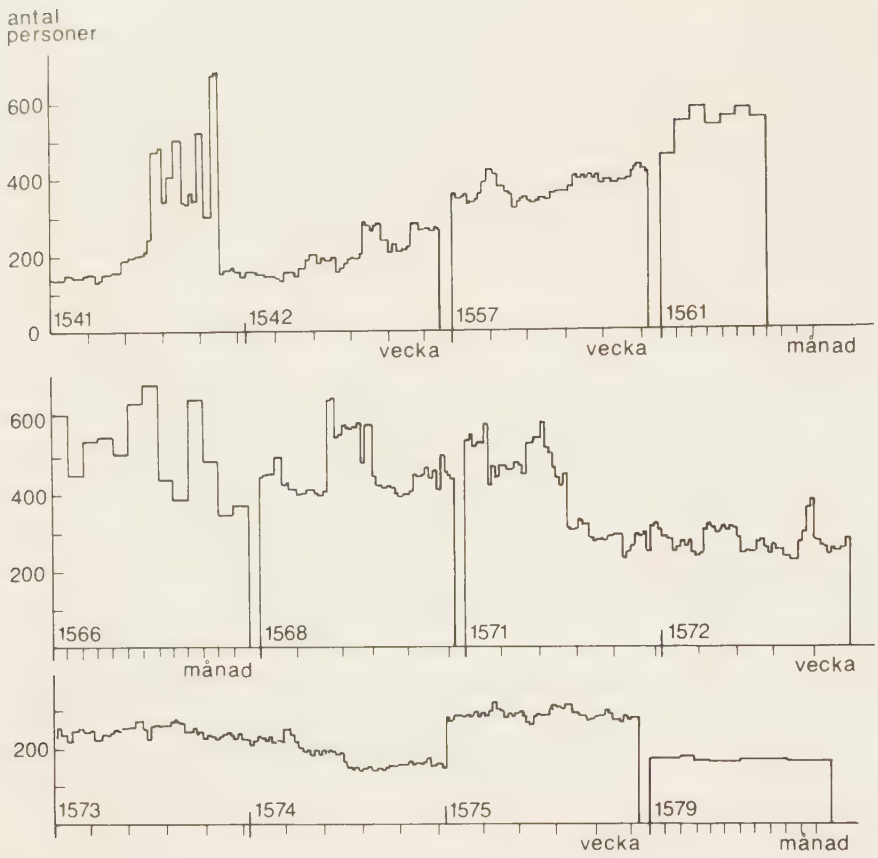

Diagram E 2.

Kalmar slotts förtäringsmantal
vissa år 1541– 1608.
Vecko- och månadsuppgifter.

Det är framför allt två faktorer som komplicerar rekonstruktionen för Gustav Vasas och Erik XIV:s regeringsperioder. För det första genomgick slottspersonalen mycket kraftiga fluktuationer, framför allt då under 1550-talets senare del och 1560-talet. För det andra saknas längder av mantalsregistrens typ som kan användas för en punktvis kollationering av de rekonstruerade mantalen. Därtill kommer att räkenskaperna delvis ändrade karaktär från Gustav Vasas tid till Johan III:s. Vissa ganska stora tjänstekategorier som redovisas under 1540- och 50-talen saknas i längderna från 1500-talets senare del. Samtidigt finns indikationer som tyder på att dessa grupper inte bör räknas till slottets fast anställda personal. Till denna grupp hör först och främst de s.k. ridfogdarna och deras följen. Dessa befann sig sannolikt i staden endast i samband med redovisningar och leveranser av uppbörd eller vid löneutbetalningar. En annan viktig grupp i sammanhanget är båtsmän, knektar och bösskyttar förlagda på de fartyg som inte hade permanent stationering i Kalmar. När det gäller denna kategori har ingen annan möjlighet stått till buds än att söka urskilja vilka skepp som var permanent förlagda till staden och vilka som endast tillfälligt befann sig där. I vissa fall har denna distinktion varit svår att göra. En tredje likaledes betydelsefull grupp är de s.k. skyttar, som finns redovisade i slottets lönelängder ända från 1530-talets mitt och framåt. Denna kategori utgjordes av ett värvat besoldningsrytteri, som organiserades under Gustav Vasas tid bl.a. för att adelns rusttjänst inte var tillräcklig för behovet.[2] Denna grupps anknytning till Kalmar stad har sannolikt inte varit så fast att den bör räknas in i rekonstruktionerna av stadens kronosektor. Under 1550-talet räknades denna kategori uttryckligen inte till »Kungl. Maj:ts krigsfolk på Kalmar slott», som det heter i1553 års klädeslönelängd. Därtill kommer att skyttarna under vissa år saknas i längderna framför allt under 1540-talets förra hälft.

Sammantagna gör dessa källproblem att rekonstruktionerna har varit svåra att utföra för perioden ca 1540–1570. I samma mån ökar också osäkerheten i resultaten. De dominerande utvecklingstendenserna torde dock vara relativt väl fastställda. Vad beträffar kronosektorns absoluta storlek under denna period blir osäkerheten något större. Även denna felkälla torde dock hålla sig inom acceptabla ramar.

NOTER

1. Odén 1955, s 202 f.
2. Viljanti 1957, s 75 ff, 214 ff.

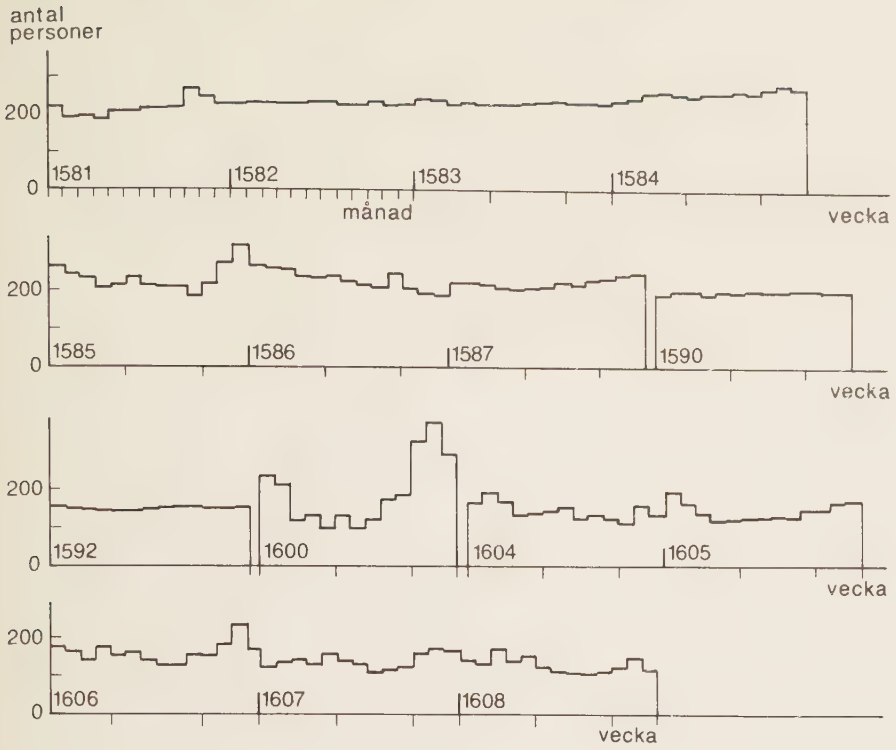

Diagram E3. Kalmar slotts lönemantal.

Källa:
Smålands handlingar, Kalmar slott, löne- och mönsterlängder.

Summary

The central question of this study is formulated as follows:
How did the societal role and functional specialisation of Kalmar influence the population development and inner social structure of the town?
The purpose of the investigation is also to elucidate some of the preconditions for the existence and growth of sixteenth-century towns in general.

In order to analyse the pattern of growth and changes in social structure the author has constructed a simple model. This model is based on the assumption that growth and social changes of towns to a large extent can be explained by their functional specialisation. According to the model, surplus production from the agrarian sector is channeled to towns in two principally different ways: the flow of goods can either be regulated by the mechanisms of the market or through institutional levies. This functional dualism consequently implies a fundamental dualism in the factors determining urban growth and social changes in towns.

The model outlined above is well suited for a structural description and a functional analysis of Kalmar during the pre-industrial period. It might also be useful for a more general analysis of the urbanization process and internal changes in the urban system.

During the Middle Ages the town of Kalmar owed its rise and development to two main factors; on the one hand foreign commerce and on the other defence and administration. These two primary functions characterised the town even during the sixteenth century. They contributed highly to form the social structure. Further, the study of fiscal records suggests that these functions were also important factors in determining the growth of the town.

The general picture of social change in the sixteenth century shows a society in the process of continual growth. For example, the population increased, international trade developed and much of the growing resources of the national states were centralised to the towns, which increased in number and size, especially in the expansive parts of the northern European economy. This long-term expansion also affected the Swedish economy in much the same way. The preconditions for urban growth were probably favourable in Sweden as elsewere.

During the sixteenth century the development of Kalmar was subject to powerful periodic fluctuations; however, in the long run the town showed signs of stagnation. The social structure underwent heavy changes but the relative position of the two dominant groups of the town — the burghers and the royal servants — remained intact. Normally the burghers outnumbered the royal servants. This situation was, however, reversed from time to time, which happened especially in the later half of the 1550s and the 1560s.

Against the background of general expansion during this period, the town's tendency toward long-term stagnation merits attention. It seems quite clear that Kalmar did not acquire any new important and permanent special functions, which could have increased the demand for labour and consequently spurred the growth of the population. The growth of the market and the prosperity of the burghers were mainly dependent upon the development of foreign trade. This however showed much of the same stagnation as the burghers and the town population as a whole. The structure of foreign trade in terms of trading regions and kinds of commodities did not change much, and was as a whole characterised by older trade conditions. Not until the end of the period under review can faint, portending signs of change be discerned.

During the sixteenth century the interests of the Crown constituted a dynamic element in the development of Kalmar. The arrival at the end of the 1550s of duke Erik (from 1561 king Erik XIV) seems to have sparked and kindled activity in the town and to have led to a momentary increase in population. This short-term expansion can be characterised as a change in the functional role of Kalmar which, if it had lasted, most likely would have had a cumulative effect even on the other segments of the town population and thus led to a further increase in population. But this did not occur. From the middle of the 1570s on, the activities of the Crown receded back to an earlier level, and perhaps even regressed somewhat.

The causes of this decline have been sought partly in the precarious financial situation Sweden found herself in after the Swedish-Danish war 1563—1570, and partly in the new political situation which arose in the aftermath of the war, which meant that Kalmar's importance was superseded by more urgent military and financial concerns.

There were, however, certain signs of an expansive development during two periods in the sixteenth century. The growth of the Crown during the later part of Gustav Vasa's reign can thus be seen as a result of the general expansion of the administrative and military apparatus of the state. Likewise, the increase in the number of burghers at the end of the 1580s could have had some connection with a certain rise in registered exports at the same time. These expansive periods were interrupted by military crises and their consequences, which affected Kalmar because of its strategic political and military position. The exposure to military threat was probably one of the greatest single factors that prevented the long-term growth of the town.

The increase of marginal groups and the lower classes plus the decline of the burghers during the 1550s have been regarded here as being due partly to the increased burden of taxation and other royal demands which followed with the expansion of state expenditures, and partly to the unfavourable economic conditions of the lower burghers in terms of real wages and costs. The more direct cause of this decline can, however, be of a fiscal and legal nature. The view of earlier researchers that the concept of the burgher, during the sixteenth century, was limited to only the "real" burghers, that is mainly independant merchants and artisans, seems to be a reasonable one.

The decline of the burghers seems to have enlarged a heterogeneous group of individuals and households, which from the point of view of the financial authorities seems to have caused a number of problems — for example, in matters concerning taxation and fiscal classification. From an economic point of view, this stratum of the population was certainly weak, but seen as a whole it was looked upon as a source of taxation to be tapped in times of financial difficulty.

There is much evidence which suggests that a similar social and fiscal change took place in other towns and in the countryside. The decline of the burghers in Stockholm shows a striking degree of similarity with Kalmar during this period. As far as can be seen other towns went through the same changes. The importance of the lower classes for the urban population structure is reflected in the fiscal records from the years around 1610. Almost all towns, regardless of their status within the urban hierarchy, possessed a more or less large group of "poor" households and individuals. This evidence suggests that it might be a reasonable surmise that a continual pauperization of the general run of people was taking place.

On the basis of this study it is impossible with any degree of certainty to make claims about the urbanization process as a whole during the sixteenth and the early seventeenth centuries. However, some observations of interest can be presented. It seems as if Kalmar — despite signs of stagnation — did not lose its status within the urban hierarchy. Throughout the entire period the town retained its prominent position. Of the roughly 40 towns in Sweden proper — that is, excluding Finland — Kalmar never ranked below seventh or eighth place. When Kalmar was going through its most expansive phases, it may well have been Sweden's next largest town.

Even at the end of the period, Kalmar was still one of Sweden's most prominent towns. In spite of this fact, it would be rash to assume that the urban system as a whole, like Kalmar, went through a long-term stagnation. This was obviously not the case. Some of the sixteenth-century towns had clearly expanded, while others declined. The centralisation of the nation state and the upswing of the mining industry had probably a stimulating effect on several towns and regions. It is possible that the urban system of the sixteenth century was undergoing a structural transformation rather than a relative or absolute process of stagnation.

ISBN 91-7146-317-8